Записки НТШ

т LVI

56

VI

Рік XII. Р. 1903 кн. VI. Т. LVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XII Jahrgang. 1903, VI B. B. LVI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 31/XII с. с. 1903.

Зміст LVI тому.

Inhalt des LVI Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Козаки в 1470-х рр.

Написав

Михайло Грушевський.

В третій книжці диплъоматарія кримських ґенуезьких кольоній — Amedeo Vigna, Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri т. II, віддїл II (в колекциї: Atti della Societa Ligure, видаваній в Ґенуї, яко II частина тому семого), виданій іще в р. 1879, але зовсїм незвісній досї в історіоґрафії українській, російській і польській (як і цїлий сей диплъоматор, взагалї так мало розповсюднений, що я тільки під час своєї недавньої подорожі до Парижа мав з ним нагоду познайомитись) — під ч. 1102 (с. 114) видрукований досить інтересний і загадковий на перший погляд документ, на який я хочу звернути увагу сим разом.

3 вересня 1474 р. cives et mercatores Caffe commorantes, числом десять, скаржили ся управі банка св. Георгія:

Scimus dominationes vestras non ignorare damna, que nobis illata fuerunt de MCCCC (прогалина) campania per publicos latrones et cosachos illius domini de Mosco depredatrnes illius carauane nostre, que ex illis partibus huc veniebat. Que profecto depredatio nobis et huic vestre rei publicae insupportabilem jacturam attulit, ob quod comparentes ex tunc coram vestris huius civitatis rectoribus magna cum instantia supplicauimus nostre ejusmodi jacture et indemnitatis prouideri. Scripte ex hoc fuerunt littere et destinati nuntii ad dominum ipsorum de Moscho, postulantes horum damnorum et prede restitutionem et satisfactionem, utpote illatorum tempore pacis et nulla

justa ex causa, et tantum non profuerunt litterae neque instantie nuntiorum, imo viluperose licentiati fuerunt nulla data responsione litteris ipsis et cum comminatione, quod alia multo majora damna essent nostratibus illaturi. Genus profecto vile et a manibus seu potestate quorum nihil in nos et hanc vestram civitatem pervenit, nam commercium et negotiatio sua hic pro ipsis facit multo magis quam pro nobis, sunt enim remotissimi a nobis. Sed quoniam palam jam diu est, apud omnes ipsos Ruthenos reprensalias hic nequoquam concedi posse, nec vindictam aliquam sumi de his qui quotidianos predas inferunt nobis, nisi habita licentia a vestris dominationibus — ob id tantum creuit libido et audacia horum latronum et aliorum conuicinorum nostrorum, quod quasi quotidie damna plurima vestris Caffensibus inferunt.

Купці вкінці звернули ся до консуля й дістали позволеннє арештувати — arrestationes bonorum aliquorum subditorum dicti hominis de Moscho, qui eo tempore hic erant, але що того майна не стало на покритє шкід, вони просять — impedirentur etiam alia bona ipsorum Ruthenorum de Moscho, qui hic sunt.

Отже торговельний караван кафинських купців, судячи по великих шкодах — дуже великий, що йшов з товарами з Московщини до Кафи, десь коло р. 1470[1]), пограбували в степах (campania) „розбійники-козаки“, як Кафинці міркували — з земель в. кн. московського. Вони вислали були до в. кн. московського в сїй справі посольство, з жаданнєм звороту пограбленого й покритя шкід, але не тільки ніякої сатисфакциї не дістали, але ще й їм погрозили ся, що будуть шкоди ще більші. Дійсно кафинські купцї не переставали терпіти шкоди „від сих розбійників і иньших сусїдів“, „майже щоденні“. За позволеннєм зверхників Кафи — ради ґенуезького банку св. Георгія, до якого від р. 1453 належали кримські кольонії Ґенуезців, пошкодовані арештовали майно кількох підданих в. кн. московського, що пробували тоді в Кафі, але того не вистало на покритє шкоди, й вони хочуть арештувати майно й иньших „Русинів в. князя московського“, мотивуючи се тим, що однако торговлею з в. князївством Московським нема що дуже дрожати: Кафа з неї має дуже мало користи, бо се край дуже далекий, торговля ся важнїйша для людей в. кн. московського ніж для них.

---

[1]) Пізнїйше мабуть нї, з огляду, що до 3/IX 1474 справа сього пограбовання перейшла вже досить довгу історию.

Отже питаннє, яке насуває кождому се оповіданнє — що то були за козаки в степах, на караванній дорозї з в. князївства Московського до Кафи, що пограбили Кафинців коло р. 1470 і грабили пізнійше, майже щоденно?

Що до пригоди 1470 р., знаходимо відповідь зовсїм ясну в московських дипльоматичних актах. Посилаючи в мартї 1474 р. своїх послів до Менглї-герая, в. кн. московський поручав їм, як би мали нагоду бути в Кафі, сказати кафинському консулеви таке:

„Что есте пограбили моихъ людей — Гридку Жука да Степанка Васильева и ихъ товарыщовъ, взяли есте у нихъ всякого товару на двѣ тысячи рублевъ, и язъ вамъ приказывалъ, чтобы есте нашимъ людемъ ихъ товаръ весь поотдавали. И вы отвѣчали моему Иванчѣ такъ: отправитъ князь велики товаръ нашихъ купцовъ кафинскихъ, что ихъ пограбили царевичевы козаки, — и мы его людемъ товаръ ихъ весь отдадимъ. Ино язъ къ вамъ и первѣе сего приказывалъ: царевичь великого царя родъ Тохтамышевъ, а улановъ и князей и козаковъ у него много, какъ къ нему прiѣжжаютъ люди многiе на службу, такъ отъ него отъѣжжаютъ люди многiе, и намъ по чему вѣдати, хто будетъ вашихъ купцовъ пограбилъ? а у насъ татъ грабежъ не бывалъ“ [1]).

Отже в. кн. московський не грозив новими розбоями, як представляли кафинські купцї, а вимовляв ся тим, що розбили караван козаки „царевича з Тохтамишевого рода“, — себто, по всякій правдоподібности, царевича Касима, сина казанського хана Улу-Магомета, що був від середини XV в. союзником і васалем московських князїв. В пізнїйшім посольстві (1475 р.) є натяк, що наслїдком арештовання московських купцїв в Кафі почали „займати“ кафинських купцїв [2]) — отже в тім родї мусимо толкувати й ту погрозу, яку кафинський лист вкладає в уста московському вел. князеви.

Отже та пригода кафинському каравану стала ся не від яких небудь українських козаків, які міг би собі не один подумати на перший слух, а татарських. Зрештою про татарських козаків в тих степах ми чуємо не раз. Так під 1499 р. записують московські компіляциї такий напад на

---

[1]) Памятники дипломатическихъ сношенiй Московскаго государства съ Крымскою и Ногайскою ордами — Сборникъ историч. общества т. 41, с. 8—9.

[2]) Ibid., с. 12.

московського посла кн. Кубенского, що їхав у Крим, до Менґлі-герая, разом з його послом, що вертав з Москви: „поидоша полемъ (степами)[1]), и пріидоша на них Татарове азовскіе козаки — Угузъ Черкасъ до Карабай и грабиша ихъ на полѣ (Воскресен. лѣт. II с. 238). Такі татарські козаки можуть розуміти ся й під тими „hi latrones et alii convicini nostri" кафинського листу, але не виключно. Тут уже можна думати й про инших — рязанських і українських.

Насамперед уставлю можливо ту територію, на якій могла спіткати та біда кафинський караван і могли траплятп ся пізнійші напади степових розбійників — козаків.

Біда стала ся в степу. Степом на московські землї була властиво одна утерта дорога — славний Муравський шлях, головна комунїкацийна дорога, якої уживали й Татари в своїх нападах на московські землї. Він ішов з Перекопа на вододіл Дону й Днїпра, через Вовчу воду на вододіл Тора й Орелї, далї на вододїл Донця й Ворскли, відси вододілом Дона й Оки, на верхівя Упи, на старе пограниче сїверсько-рязанське[2]). Його спростованнє — т. зв. Ізюмський шлях, скорочував сю дорогу, переходячи на Ізюмськім перевозї на лївий бік Донця, а за верхівєм його виходив знову на Муравський шлях. Се була правдива степова, караванна дорога, а йшла вона більше меньше пограничем земель в. кн. Литовського з рязанськими. Московські землї в тім часї, в 1470-х рр. зачинали ся доперва в районї верхньої Упи, в околиції нинїшньої Тули, але тут не було нїяких степів — се вже край лїсовий і досить залюднений. Тут напад „публичних розбійників-козаків" можна сказати виключений. Треба думати про степові околиції в районї середнього й низшого Донця, на тім литовсько-рязанськім пограничу.

---

[1]) Иньшу дорогу описує таж компіляция при подорожі иньшого посольства в Кафу, під тимже роком так: вони поїхали човнами р. Мечею, Доном, до Азова, а звідти, очевидно, морем до Кафи.

[2]) Про Муравський шлях див. Книга глаголемая Большой Чертеж с. 1—19, Руссова Русскіе тракты въ концѣ XVII и началї XVIII в. с. 93—8 Багалїя Очерки изъ исторіи колонизаціи степной Украины с. 23—5. Про граничну лїнію в. кн. Литовського і Рязанського див. мою Історию України-Руси т. IV, примітки до мапи; Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 244 і далї, 288 і далї; Иловайского Исторія Рязанскаго княжества — Сочиненія т. I, с. 163 і далї.

Иньша дорога з Перекопа скручувала на захід, на Дніпро, через українські землї в. кн. Литовського; сюдою їздили з Криму й московські купцї, щоб скоротити небезпечну дорогу степами[1]). Перед спустошеннєм полуднево-східнїх українських земель за Менглї-герая, перед р. 1482, сюди дорога була ще лекша й безпечнійша, ніж потім, коли крайнею й одинокою осадою на полудневім сходї стали Черкаси. Їздили й Доном, як ми бачили.

Тут могли розбивати, як сказав я, окрім Татар люде із в. кн. Литовського і з Рязанського. Рязанські козаки, як легке, нереґулярне військо, згадують ся у перве 1444 р., в війнї з Татарами, і потім знову в 1502, в інструкциї в. кн. московського тодїшнїй реґентцї Рязанського князївства кн. Аґріпінї; тут же згадуєть ся, що рязанські служебні люде, якими були й сї козаки, ходили „на Донъ въ молодечество“ розбивати[2]). Отже такі рязанські люде могли розбивати й Кафинцїв. І за них до певної міри Кафинцї могли звертати вину також на в. кн. московського: в рр. 1454—64 Рязанська земля була в фактичній окупациї московського вел. князя, з титулу опіки над малим рязанським княжичом, а й коли він став рязанським князем, стояв в дуже сильній залежности від Москви (1464—1483).

Але сї рязанські козаки були занадто далекими людьми, аби їх розуміти під convicini nostri. Українська кольонїзация йшла дальше на полудень тодї, ніж по 1482 р. Тодї Рось нпр. була заселена селами[3]), й українські промисловцї мусїли значно дальше заходити в степи, тому до них далеко більше пристає се означеннє: convicini nostri. Ще в 1480-х рр. розбивають люде київського воєводи Юрия Пацевича московських купцїв, що йшли з Криму, гень на нижнїм Дніпрі коло Тавани[4]), а перед тим могли вони заходити ще дальше.

---

[1]) Див. реєстри пограблених в землях в. кн. Литовського московських товарів - Памятники дипл. снош. съ Польско-литов. госуд., т. I — Сборникъ истор. общ. т. 35, вид. 2, с. 25 і далї.

[2]) Звістки про се див. зібрані у Іловайского ор. с. с. 150—1, 202—3.

[3]) Архивъ Югозап. Россіи VII, II ч. 1.

[4]) Памятники снош. съ Польско-лит. госуд. I, с. 26.

В кождім разї наведені вище звістки дають нам те історичне тло, на якім формувала ся й великоросийська й наша — українська козачина. І нема сумніву, що в 1470-х рр. так само як татарські й рязанські, також і наші українські вояки-промисловці, що тягали ся по степах, промишляючи ловами й дрібнею війною та роблячи собі при нагоді зривки з купців, могли носити імя козаків, хоч описаний Кафинцями інцидент, безперечно, й не вийшов від них.

Сьвятий Климент у Корсуні.

Причинки до історії старорускої леґенди.

Написав *Др. І. Франко.*

VIII. Леґенди про корсунських мучеників.

Дивне собі місто той Корсунь, грецький Херсонес чи Херронес Таврийський! Його звиш 2000-літня історія по найбільшій части потонула в морі забутя і тільки XIX-му столїтю судило ся при помочи розкопів та археольоґічних дослїдів увести сякий-такий лад у розрізнені звістки, полишені давніми письменниками[1]). За те казки й леґенди густим туманом оповили історію того міста, а декуди й зовсім затемнили її.

До таких частин корсунської історії, затемнених пізнїйшою леґендовою видумкою, належить історія заведеня та розширеня християнства в Корсунї. Все те, що оповідають історики (м. Макарій, Ястребов, Толстой і Кондаков) про перші часи християнства

[1]) Коротенька історія Корсуня в Історії України-Руси проф. Грушевського I, с. 38—9. Ширший, та не досить критичний звід фактів див. В. Ястребовъ, Херсонесъ Таврическій (К. Стар. 1883, май, стор. 30—48), гр. И. Толстой и Н. Кондаковъ, Русскія древности въ памятникахъ искусства, вып. IV. С. Петербургъ 1891, стор. 1—14 та Мансветовъ, Историческое описаніе древняго Херсонеса и открытыхъ въ немъ памятниковъ, Москва 1872. Дальшу лїтературу див. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. LV, бібліоґрафія стор. 34.

в Корсуні аж до р. 381, тобто до часу корсунського епископа Айтерія II, який на Константинопольськім соборі того року підписав ся „episcopus Tersonitanus“, належить, як побачимо зараз, далеко більше до леґенди, ніж до історії.

Коли вірити византийському ґаїоґрафови IX в. чи може ще пізнійшого часу Епіфанію Монахови, то першим проповідником євангелія в Корсуні був апостол Андрій. Епіфаній оповідає, що задумавши написати житіє ап. Андрія оперте на вірних звістках, він об'їздив береги Чорного моря і всюди на місці збирав відомости. Він був і в Корсуні і тамошні люди оповідали йому, що сьв. Андрій приїхав до них із міста Теодосії, але „Херсаки — народ хитрий і до сього дня тупі на віру, брехуни і піддають ся подувови кождого вітру. Андрій пробувши у них декілька день вернув ся в Босфор і знайшовши корабель переплив до Синопи“. Новійша критика доказала аж надто ясно, що оповідання Епіфанія Монаха не заслугують на віру і що всї леґенди про проповідь ап. Андрія на північнім березї Чорного моря, в тім числї й Криму, треба вважати пізнійшими виплодами побожної фантазії, а не відгомоном традиції апостольських часів[1]).

Для нас цікавійша від сеї псевдоісторичної звістки та, здавалось би, чисто фантастична звістка, яку подає апокріфічне, мабуть первісно ґностичне оповіданє про пригоди апостолів Матвія й Андрія в краю людожерців. Ті людожерці, що кождого чоловіка, який приблукає ся до них, осліплюють, годують якийсь час, а потім заколюють і їдять, що навіть трупи своїх горожан не хоронять, а ріжуть і їдять, описують ся в апокріфі зовсім не як дикуни. Вони живуть у мурованім городї десь на північнім березї Чорного моря, бо ап. Андрій пливе до того краю з Ма-

---

[1]) Див. F. A. Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden Bd. I, стор. 613. Старші відомости про проповідь Андрія на берегах Чорного моря, приймаючи тзв. катальоґи апостолів Псевдо-Доротея, Псевдо-Епіфанія і Псевдо-Софронія за автентичні сьвідоцтва тих отців, вібрав митроп. Макарій — Исторія христіанства въ Россіи до равноапостольнаго князя Владиміра, какъ введеніе въ исторію русской церкви. Второе исправленное изданіе. СПетербургъ 1868, стор. 8—15. Пор. також С. В. Петровскій, Сказанія объ Апостольской проповѣди по сѣверо-восточному Черноморскому побережью. Очеркъ изъ исторіи древне-христіанской литературы. Записки Одесскаго Общества Исторіи и древностей, тт. XX и XXI. Див. також мої Памятки, т. III, стор. VIII та XLII.

лої Азії на північ, мешкають у місті обведенім мурами, з вулицями; в тім місті є мідяна статуя, мурована темниця; люди там уміють писати, бо на шиях своїх невільників вішають таблички, на яких написана дата їх засадженя. Та найцїкавійший опис того місця, де різали людий: „Було збудоване корито, а в ньому „точило", де заколювали людий, а коли (крізь точило) текла їх кров, черпали її й пили" [1]). Археольоґи віднайшли в тім описї слїд дїйсної знайомости автора сього апокріфа з Корсунем, бо подібні прилади, довбані в камени, справдї віднайдено в околицях Корсуня; були се одначе прилади до толоченя винограду і черпаня стїкаючого з камяних корит винного соку, а не людської крови.

Яку історичну вартість має леґенда про вигнанє і мучеництво сьв. Климента в Корсунї, се ми розібрали вже в попереднїм роздїлї. Тут тілько скажемо загально, що ще в I в. по Хр. Корсунь належав до Боспорського царства, що хоч було під зверхністю Риму, але не творило римської провінції, а в II в., коли Боспорського царства не стало, він усе таки під зверхністю Риму добив ся значної автономії, так що римська зверхність була тут лише номінальною[2]). Про те, щоб Корсунь коли будь служив місцем вигнаня римських злочинців, щоб тут були мармурові каменоломи, де працювали такі злочинцї, в історичних жерелах нема нїякого слїду. Значить, усе те, що сказано у арх. Макарія та Толстого й Кондакова про насадженє Климентом і його учениками християнства в Корсунї, треба признати леґендою, а не історичним фактом. І се тим більше, що на протязї дальших 200 літ із християнства буцїм то так рясно засадженого Климентом у Корсунї (72 церкви!) не бачимо анї слїду, а коло р. 300, до якого належать події леґенди, про яку зараз буде мова, Корсуняни являють ся завзятими язичниками.

Коли російські історики взяли на віру ті леґенди та апокріфи, то не диво, що вони ще менше сумнїву виявили супроти пізнїйшої що до часу леґенди, витвореної по всякій правдоподібности первісно в самім Корсунї. Се була леґенда про тзв. „сїм корсунських мучеників". І ся леґенда, принята за істо-

---

[1]) Памятки українсько-руської мови і лїтератури, т. III. У Львові, 1902, стор. 127, 133; пор. Lipsius, loc. cit.

[2]) Див. про се М. Грушевський, Історія України-Руси, том I. У Львові 1898, стор. 38—39 і нота на стор. 355.

ричне сьвідоцтво новійшими істориками та археольоґами, придала ся дуже для заповненя прогалини в історії християнства в Корсуні перед р. 381; російські вчені до остатнього часу не перестали користувати ся нею не вважаючи на явні хронольоґічні та історичні абсурди. Подаючи тут розбір сеї леґенди я чиню невеличкий відскок від своєї теми, хоча відскок не зовсім зайвий. Імя одного з героїв сеї леґенди звязане з важною літературною памяткою Климентової леґенди, що буде розібрана в дальшім розділї отсеї працї. Намучивши ся та наблукавши ся при доходженю над сею памяткою й її автором я подаю отсей розбір як результат моїх доходжень для тих, кого доля може занесе в сей бік і хто так як я зупинить ся без керми й вітрила супроти ряду голословних тверджень, яким годї повірити і які годї провірити без далеких та марудних обходів.

Вже в другій половинї XVII в. в Acta Sanctorum Болляндистів (Martii t. I) подані були за грецькими Минеями та Синаксаріями, головно за тзв. Menologium Basilii та Menologium Claromontanum короткі звістки про корсунських епископів і мучеників Єфрема, Базилєя, Евґенїя, Аґатодора, Ельпідія, Айтерія і Капітона. Звідси перейшли сї звістки в римський Мартірольоґій та в ріжні західно-европейські леґендарії, як ось у Auctarium ad Usuardum, виданий Петром Ґалєзієм та Йоаном Моляном (у першім виданю сеї книги з р. 1568 сих звісток ще нема), в Novum Anthologion graecum Антонїя Арудія і ин. В перекладї на церковно-славянську мову сї звістки війшли в Прольоґ виданий у Москві 1685 та в Четї Минеї оброблені Дмитром Ростовським; сей остатнїй користував ся ріжними грецькими рукописами і пробував на їх підставі зложити річ суцїльну. Як побачимо далї, всї ті звістки — більше або менше докладні, але все тенденцийні перерібки якогось спільного оріґіналу, правдоподібно затраченого. Найблизше до нього стоїть той грецький текст, який із невідомого нам близше рукопису Московської Синодальної бібліотеки скопіював для Одеського „Общества исторіи и древностей“ учений Невоструєв і який зовсім безграмотно був опублїкований разом з російським перекладом у VII томі Записок того товариства[1]).

Не важучи ся без порівнаня з рукописом передруковувати грецький текст сеї леґенди, подаю тут її український переклад.

---

[1]) Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей, т. VII. Одесса 1868, стор. 120—131.

Мучеництво сьвятих сьвященно-мучеників та епископів Корсуня Базилея, Капітона і тих, що з ними.

„Коли нечестивий Діоклєціян держав у руках скипетр римський, якого не повинен був [осягнути], і поганство його заходом ширило ся по всьому краю, а идоли та демони зазнавали почести, а христіяни лютого переслїдуваня, тодї украшав престол єрусалимської церкви мудрий Гермон і докладав усякого стараня, щоб вовки не пожерли до решти Христового стада і не змели з землї. Бож такі [вже] душі богобоязних, що радо виставляють себе на небезпеки за Христове стадо, за яке добрий пастух віддав свою душу і пролив свою кров. Оттим то він висьвячуючи епископів висилав їх по всїм краю для скріпленя слова віри, утвердженя вірних у вірі, для відведеня людий від брехнї до правди.

„Оттак на шіснацятий рік Діоклєціянового панованя висьвячує Ефраіма чесної памяти і висилає його в границї Турції, мужа боголюбного і зовсїм праведного; а до Корсуня, Тавроскитської епархії [посилає] гарного Базилєя, вславленого і широко звісного словами і чудами; щоб розповісти його подвиги, щоб подати слухови боголюбивих слухачів його чуда, починаєть ся отсе оповіданє.

„Отже праведник дійшовши до того міста Корсуня, що було повне идолів та приносило жертви (тьфу!) демонам, і опинивши ся на серединї мовив: „Мужі горожани! Не вважайте ніякими богами тих, яким ви кланяєте ся, а радше демонами, що ведуть на згубу тих, хто прикладаєть ся до них. А Бог — один у небі, що словом і мудрістю сотворив усе і духом своїм дарував усїм житє. Його [слїд] бояти ся, йому кланяти ся, а не жадному з отсих“.

„Почувши се міщани навіть не дослухували всеї [бесїди], але зараз кинули ся лаяти та бити праведника, гавкаючи на нього як собаки, і кинули ся роздерти його на куснї. Оттим то блаженний, давши, як би сказав хто, місце сердитости, сховав ся в однїй печері названій Партеноном, ненастанно молячи ся за них Богу, щоб ті люди не були играшкою демонів, але щоб за ласкою та провидїнєм його обернули ся до пізнаня правди, приняли його спасенне слово і зазначили його хрещенєм. І щож [робить] Бог, той що все творить і направляє все на добро, що не хоче смерти грішника, але щоб він навернув ся й жив?

„У одного з чільних міщан гине син від смертного удару, і сей удар чудесно вийшов йому на користь. І ось ховають хлопчину за містом, оплакують його родичі сидячи при гробі. Хлопець являєть ся їм у сні і говорить, що їх плач непотрібний і марний. „Бо — мовив — ті боги, яких ви шануєте, не мають змоги увільнити мене з гробу і вернути до житя при всьому вашому бажаню, бо вони камінє і дерево, сухі та нечуткі, видумані демонами на загубу людий. Се [може зробити] лиш один живий Бог, якого вам проповідує [чоловік], що ви його щодень бєте та зневажаєте. Отсей, коли підете і впадете йому до ніг, сам один може помолившии ся віддати вам мене живим, бо він має силу зробити се“.

„Так він сказав і вони прокинувши ся зі сну оповідали одно одному те, що бачили ві сні. І коли виявила ся згідність їх видінь, швидко спішать до міста і виявляють своякам те, що бачили ві сні. А ті, відшукавши епископа і знайшовши його в печері, благають його горячо і просять розбудити хлопця. А сей мовить: „А хтож я такий, щоб мав доконати такого діла? Се, брати, один великий Бог може зробити, той, що може все гарне [зробити] одним кивком. А в тім, коли ухвалите признати його, того, кого я проповідую, і величати його як Бога і царя всїх, то він зробить се через мене“. А вони всї одним голосом мовили: „Скоро побачимо нашого сина живого, то швидко зробимо те, що кажеш“.

„Оттодї блаженний Базилей з двома сьвященниками подав ся до гробу разом зі своявами покійника, несучи з собою все потрібне для хрещеня. Коли піднято камінь, кладе руку на хлопчину і мов над живим виголошує всї слова таінства, осьвячує воду і виливає на хлопчину, виголошуючи поклик сьвятої Трійцї, і показує своякам живого, бо мертвий устав і його віддано родичам. Отже ті зараз припали до ніг блаженного і увірившн в Христа приняли ласку божого хрещеня, а по довершеню звичайного таінства причастили ся також сьв. тайни і радуючи ся славили Бога.

„Але злий дух серед них не дрімав. І що робить? Підійшовши язичників побуджує їх убити триблаженного. І ось вони війшовши в печеру, в якій жив великий [праведник], привязали мотузє до його ніг і поволокли його жорстоко по вулицях доти, доки не віддав праведну душу в руки ангелів. Се було д. 7 марта. На сьому місцї теперішня вірна громада поставила чесний хрест для поклоненя. Та идолопоклонники не задоволені тим, що

вбили його, виволїкши пречесне його тїло за місто кинули на жир псам. Але Бог оказав честь свойому улюбленому слузї, бо кровоїдний зьвір — вовк усю ніч при сьвітлї місяця [стеріг його], а від свитаня весь день орел, мясоїдний [птах] заміняв його в тій службі — о чудо! — і так були пильними сторожами, аж доки деякі вірні в ночи потайно не взяли його і не поховали чесно за містом.

„Отже один із тих, що були разом з мучеником, по його похоронї подав ся в околицї Гелеспонта і знайшовши деяких епископів, що тодї були вислані разом із ним від єрусалимського архієрея для ширеня віри, оповідає їм усе, що трапило ся борцеви. А се були славний Евґенїй і гарний Аґатодор і чудовий Ельпідій, що славно заяснїли на епископстві. Отсї скоро довідали ся про конець преблаженного, спішать до Корсуня і навчають слова правди. Та коли число віруючих почало примножувати ся, чорт, що привик усе завидувати добрим, уоружив против них укупі Жидів і язичників, і вони звязавши мотузами їх ноги, „чудових, сказати-б так, і всякого добра проповідників“, поволокли, а волочучи повбивали їх дрюками та камінєм. І, о горе! витягши їх жорстоко за місто кинули на жир псам та птахам, дня 6 грудня. А деякі з вірних узявши й ті [тїла] і так само вшанувавши поховали їх з великою честю.

„Минуло не мало часу, і був висланий із Єрусалима ще один епископ на імя Айтерій. Та сей не доплив до Корсуня, противними вітрами загнаний на остров Альзос, що лежить в околицї ріки Днїпра, і тут попав у недугу. Великий Айтерій, бачучи вже, що житє його відмірене, промовив ось яку молитву: „Господи Боже мій, коли ти вдостоїв назначити мене, хоч негідного, на епископа Корсуня, зроби так, щоб у ньому творила ся моя память, щоб славило ся твоє пресьвяте імя“. І вимовивши се віддав душу Господу.

„А вірні убравши покійника і довершивши звичайних обрядів похоронили його з честю і здвигнули стовп на гробі і на ньому поставили хрест. Дерева, що з божого незглубленого присуду ростуть на тім місцї, з далека показують гріб.

„Минув немалий час і буря идолопоклонства втихла, коли Бог підняв для нас ріг ратунку, богобоязного і христолюбного короля Константина Великого. До нього виславши посольство вірні мешканцї Корсуня просять епископа і одержують чудотворця Капітона. Сей разом з 500 вояками і Теонасом, що мав коменду над післаними з ним від короля, прибувши до Корсуня

в саме полудне був принятий вірними, що жили за містом, з великою прихильністю і з многою радістю. Зараз попровадивши їх під сам мур почав учити слова богобойности; а потім війшовши й до середини міста і побажавши народови мира розпустив їх урадуваних.

„Колиж другого дня зібрала ся велика сила люда і епископ виголошував їм складно слова богобойности, ті, що ще держали ся невірства, закричали: „Якісь дивогляди доводиш до наших слухів, і якісь чудасії проповідаєш. Та коли хочеш, щоб ми тому няли віру, коли хочеш переконати нас про правдивість твоїх слів, то зроби те що скажемо: ось дві печи для паленя вапна на будову нашого храма. Війди в одну з них, а коли не ушкодить тебе вогонь, увіримо в Бога, якого ти голосиш“.

„А сьвятий сказав: „А якже запевните мене, що коли се станеть ся, ви увірите?“ А коли ті вагали ся, яку-б йому дати запоруку, епископ сказав: „Дайте свої діти воякам: коли я з Христовим іменем доконаю сього а ви не увірите, вони повкидають дітий у печі“. Пристали на се слово, і коли повіддавали своїх дітий воякам, чудотворний епископ відправив молитву, і коли діякон виголосив: Воньмім! зараз увійшов у піч, ощитивши себе оружєм хреста, і стояв там добру годину молячи ся та порушуючи устами. О чудо! Потім набравши за пазуху горючого вугля вийшов невшкоджений силою сьвятого Духа. Се поразило народ і навіть самих вояків і всї дали славу великому Богу, що робить великі і дивні чуда. А сьвятий вийшовши з розпаленого вапна зараз велїв приготовити купіль і в нїй охрестив усіх. Ї збудував на сьому місцї церков на імя першого та верховного апостола Петра, і також богобойному королеви Константинови, що пробував [тодї] в Нікеї і займав ся синодальним усуненєм Аріянської єресі, доніс усе що стало ся і про чудо, а сей дуже дякував Богу разом із собором. І Теонаса, якого вже вперед згадано в [нашім] слові, вислав з усїм родом до епископа, так як він того просив, щоб жив там із ним невідлучно у Корсунї. І міщани дали йому східну часть міста на мешканє для його й епископського товариства, а власне з передмістя (*τοῦ ῥεγεῶνος*) прозваного Малий ринок, аж до місця, що зветь ся Партенон. І від тодї аж до тепер части міста близькі до церкви Петра називають ся Теонівкою (*τὰ Θεωνᾶ*)“.

Кінчить ся оповіданє коротенькою молитвою до сьв. Капітона, яку тут пропускаємо.

До й коли написана була ся леґенда? Деякі реченя, до автор виявляє добре знанє місцевих обставин і назв, показують, що автор був Корсунянин і що писав геть пізнїйше по оповіданих подіях. Він знає, що часть міста „доси“ називає ся Теонівкою, знає островець порослий деревами, де стоїть гробовище Айтерія, згадує про нагробний памятник, який „нинїшня громада вірних“ *(το πλῆθος τὸ νῦν τῶν πιστῶν)* поставила на місцї, де колись замучено сьв. Базилея. Та по за те його відомости дуже слабі й блїді. Діоклеціян являєть ся для нього якоюсь мітичною бестією, а хронольоґія того часу для нього темна. Він не знає, що датуючи многоважний для Корсуня факт висилки місіонарів єрусалимським епископом Гермоном на 16-тий рік Діоклеціянового володїня і переслїдуваня християн, він робить одним духом аж два грубі анахронїзми, бо ся дата вказує на рік 300 нашої ери, коли Діоклеціян іще був для християн толерантним; велике Діоклеціянове переслїдуванє почало ся аж у р. 302 і трівало всього три роки. Се одно, а друге те, що Гермон вступив на єрусалимський епископський престол не в 16-тім, а в 18-тім роцї Діоклеціянового правлїня, отже в р. 302, майже рівночасно з вибухом переслїдуваня[1]). Що се не була пора до висиланя з Єрусалима місий у далекі сторони, і то власне з Єрусалима, який іще в апостольських часах, а особливо по Титовій і Гадріяновій руїнї утратив майже всяке значінє супроти иньших огнищ християнства, як Александрії, Кесарії Сирийської, Кесарії Каппадокійської, Ефеса, Смирни, Антіохії, се для нас тепер річ зовсім ясна, але очевидно зовсім неясна для автора леґенди. Між Діоклеціяном і Константином для нього минає два рази по немалому часови — як богато лїт, се очевидно лежить по за межами його сьвідомости. Єрусалимський епископ висилає місіонарів не лише до поганського Корсуня, але й до „країн Гелеспонтських“, у околицї, де християнство в ту пору стояло далеко сильнїйше, нїж у самім Єрусалимі[2]).

---

[1]) Див. Acta Sanctorum, Maji t. III. Papebrochii Chronologia episcoporum Hierosolymitanorum; див. також AASS. Maji t. VII.

[2]) Гарнак пише: „Громада Елїя (збудована Гадріяном на місцї зруйнованого Єрусалима) лишила ся без значіня. Назва Єрусалим була коло р. 300 так забута, що коли один християнин перед римським проконзулем назвав себе горожанином Єрусалима — він розумів небесного — а судя взяв се за якесь земне місто, то почав цїкаво розпитувати, що се за місто, і де на божім сьвітї воно лежить“. (Ad. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christenthums in den ersten drei

Щоб відповісти докладнійше на питанє, коли повстала отся леґенда, мусимо придивити ся її текстови, а властиво тим численним перерібкам, яким підпали майже всі її частини. Маючи досить докладні дати тих перерібок ми зможемо бодай приблизно виробити собі понятє про час повстаня прототипу. Та поперед усього ще одно питанє: чи переданий тут нами текст можна вважати прототипом, чи ні? І на се питанє мусить нам дати відповідь студіованє варіянтів леґенди.

Найважнійші тексти, які служать мені тут до порівнаня, се 1) короткі статї в Менольоґії царя Василия II, що правив в р. 976—1025, 2) статя грецької Минеї (друк. 1684 р.) і додані до неї вірші, що виявляють сліди иньшої рецензиї, а бодай подають відомости, яких нема у прозових статях[1]; 3) статї Константинопольського Синаксарія зложеного не пізнійше X віку і опублїкованого на підставі маси рукописів і також з численними варіянтами Боляндистом Іполїтом Делягеєм[2]; 4) статя Дмитра Ростовського в його Четї Минеї під д. 7 марта, зложена на підставі грецького тексту девчому відмінного від усїх иньших і 5) статї церковно-славянських Прольоґів, а власне друкованого в Москві 1685 і декількох наших рукописних із XVII в. Попробуємо звести до купи ріжницї в усїх тих текстах, точка за точкою.

1) Почнемо від титулу. В нашім текстї він, як бачимо, не відповідає змістови. „Мучеництво Базилея, Капітона *καῒ τῶν σὺν αὐτοῖς*“. Алеж анї Капітон, анї нїхто з його товариства не потерпів мучеництва. В Василієвім Менольоґії, в минейній статї і в віршах на початку ряду стоїть Єфрем; в Конст. Синаксарії у всїх рукописах, які мають титул, він стоїть на кінцї ряду, хоча потім у текстї про нього оповідає ся на самім передї. І в наших рукоп. Прольоґах (прим. Перем. LII, С. 5 із 1632 р., стор. 21) маємо той сам порядок, що на передї в титулї стоїть Базилей, а Єфрем на кінцї. До ґрупи текстів, що кладуть Єфрема

Jahrhunderten. Leipzig 1902, стор. 418). А про північно-західні части Малої Азії, що притикали до Гелеспонта, досить буде навести сьвідоцтво Плїнія, який іще в початку II віку писав Траянови: Neque civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contago pervagata est. Certe satis constat prope iam desolata templa coepisse celebrari et sacra solemnia diu intermissa repeti (також 464).

[1]) Подані в Acta Sanctorum Martii t. I, стор. 639—640.

[2]) Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Bruxelles 1902. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delahaye.

на початку, належить також статя Прольоґа друкованого в Москві 1685 р. Певна ґрупа текстів має між Аґатодором і Ельпідієм Капітона, а власне текст Перем. I, Д. 14, стор. 34—41 і відповідний йому грецький текст Конст. Синаксарія (Propylaeum 517); натомісь Василіїв Менольоґій, грецька Минея та друкований моск. Прольоґ кладе Капітона на кінції лїсти, а синаксарний текст париської Нац. бібл. ч. 1587 кладе на кінції Капітона і Єфрема; — те саме бачимо в римськім Мартірольоґії[1]). Сї відміни мають певне значінє, бо відповідають змаганю погодити титул зі змістом, як се побачимо дальше. Менше важне переставленє Ельпідія перед Аґатодора в московськім Прольозї та перехрещенє Айтерія (*Αἰθέριος*) на Елеферія в церковно-славянських текстах.

2) Усї тексти згідні в тім, що перших місіонарів до Корсуня вислав єрусалимський епископ Гермон. Але лиш деякі тексти подають близше дату сеї висилки; крім нашого висше поданого тексту ще Пар. Нац. бібл. ч. 1587, де також сказано, що се стало ся *τῷ ἑξκαιδεκάτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ*, тоб то Діоклеціяна. Менї здаєть ся, що ся дата властива першому авторови чи компіляторови наших леґенд, який бажав свойому творови надати як найбільше правдоподібности, не дуже докладно придивляючи ся, чи його деталї годять ся з фактами, звісними звідки инде. Иньші грецькі тексти, особливо офіціяльний Конст. Синаксарій, Василіїв Менольоґій і т. и. пропустили сю хронольоґічну дату; не мають її й иньші наші проложні статї[2]).

3) Що до місиї Єфрема бачимо ось які варіянти. Найбільша часть грецьких текстів говорить, що він був посланий до Скитії, тілько наш текст та ще один рукопис із XII в. (універс. бібліот. у Мессені) подає, що він пішов до Турциї. Не звісно, на якім грецькім оріґіналї основані церковно-славянські тексти московського друкованого Прольоґа з 1685 і Перем. LII, С. 5, які подають, що Єфрем був посланий „въ Оугры“. Яке значінє мають сї варіянти для датованя нашої леґенди? Менї здаєть

---

[1]) Martyrologii Romani, Gregorii XIII jussu editi, Urbani VIII et Clementis X auctoritate recogniti nova editio. Coloniae Agrippinae 1751, стор. 49.

[2]) Хиба для куріоза завважу, що митр. Макарій „ничтоже сумня ся“ пише, що „въ 310 году, въ царствованіе имп. Діоклитіана прибыли .. миссіонеры“ (op. cit. 49), хоча відомо, що Діоклеціян зрік ся пановання в р. 305, а вмер приватним чоловіком в р. 313.

ся, що назва Тавроскитів, яку має більша часть варіянтів, пізнїйша, більш офіціяльна і загальна; нею ще мало не від Геродотових часів означувано без ріжниції всяких мешканців Тавриди; натомісь назва нашого тексту *τοῖς μέρεσι τῆς Τουρκίας* має далеко спеціяльнїйше, льокальне забарвлене. Ми знаємо, що Корсунь раз у раз стикав ся мирно й ворожо з ріжними тюркськими племенами, головнож від VI віку з Хозарами, що якийсь час, у кінції VII й початку VIII в. були навіть зверхниками Корсуня (Грушевський, op. cit. I, 88). Чи спеціяльно Хозар називано в Корсунї Турками, про се не маємо виразного сьвідоцтва; знаємо хиба, що Константин Порфірородний називає Турками Угрів (De administrando imperio cap. 38); певно на сій основі в статї церковно-славянського Прольоґа грецьке *μέρεσι τῆς Τουρκίας* перекладено въ Оугры, а Дмитрій Ростовський ідучи за тим слідом подає, що Єфрем пішов із Корсуня „въ Скиѳы окрестъ Дуная“. В усякім разї з усіх текстів виходить, що Єфрем у Корсунї не був і властиво до ряду корсунських мучеників не належить. Та про те мабуть на основі самого титулу сеї статї усталила ся традиція, називати Єфрема епископом корсунським. Правда, Дмитрій Ростовський, ідучи мабуть більше за видавцем Acta Sanctorum, нїж за яким будь грецьким текстом, оповідає, що Єфрем і Базилей оба прийшли до Корсуня, що й Єфрем був тут якийсь час, а потім здавши епископство на Базилея пішов між Скитів, що жили біля Дунаю. Видавець Acta Sanctorum виразно признаєть ся, що висловлює таку догадку в тій цїли, аби уратувати для Єфрема титул корсунського епископа, „nam inter Chersonenses episcopos numeratur“. Але на якій підставі numeratur? Про діяльність Єфрема наша леґенда не згадує нїчого. Можливо зрештою, що се лише припадок, що про нього була мова в якімось уступі леґенди, що або не дійшов до нас, або лиш доси не відшуканий. На се вказували би два слїди, а власне те, що в деяких текстах імя Єфрема в титулї покладено на кінції, може відповідно до того, що й оповідане про нього було на кінції тексту, по Айтерії, зглядно по Капітонї, а друге те, що вірш доданий до прозового тексту грецької Минеї знає про його смерть, хоч і не подає, де вона стала ся:

Μὴ τὴν κεφαλὴν τοῖς ἀγάλμασι κλίνων

Ἐφραὶμ ἀγάλλῃ, τῇ τομῇ ταύτην κλίνων — себ то „За те, що перед идолами не склонив голови, прославив ся Єфрем, склонивши її під сокиру“. Значить, авторови сих віршів було

звісне якесь оповіданє, по якому Єфрем умер мученицькою смертю, не хотївши поклонити ся идолам.

4) В діяльности Базилєя (по грецьки *Βασιλεύς*, а не *Βασιλεῖος* — Василій) маємо лише в одній точцї незгідну традицію. Одні тексти, в тім числї церковно-славянський Прол. Перем. I, Д. 14, далї текст Пар. Нац. бібл. 1587 і грецький минейний говорять, що Базилєя вбили „невірні, підʼюджені Жидами", натомісь анї наш текст анї текст Константинопольського Синаксарія, анї Василієвого Менольоґія, анї московського друк. Прольоґа та нашого рукописного Прольоґа (Перем. LII, С. 5) не згадують нїчого про Жидів у тім місцї.

5) Безпосередніх наступників Базилєєвих у Корсунї леґенда трактує сумарично, але що до числа їх рукописи не згідні. Константинопольський Синаксарій і за ним наша проложна статя (Перем. LII, С. 5) подають, що на місце Базилєя були прислані з Єрусалима і швидко були вбиті в Корсунї чотири епископи: Евґеній, Аґатодор, Капітон і Ельпідий; натомісь текст рукоп. Пар. Нац. бібл. 1587, грецька Минея, Василіїв Менольоґій, моск. друк. Прольоґ і наш рукоп. Прольоґ (Перем. LII, С. 5) подають лиш трьох епископів, без Капітона. Що се пропуск не припадковий, доказує наш грецький текст і вірш доданий до грецької минейної статї, де говорить ся:

Τριὰς σύναθλος τοῦ προφήτου τὸν λόγον

Εἰς μάστιγας δέδωκα τὸν νῶθον λέγει, знач. „Трійця соратників голосить пророцьке слово, подаючи плечі під батоги". Як вияснити собі сю ріжницю? Згідність нашого грецького тексту з минейним віршем і з більшістю рукописних сьвідоцтв велить нам приняти, що справдї в оріґіналї нашої леґенди була мова про трьох наступників Базилєя. Але тут виринають іще дві ріжницї. Всї грецькі та славянські тексти з виємком одного нашого грецького говорять, що ті нові місіонарі були прислані знов просто з Єрусалима, а тілько наш текст має недоладну і неясну звістку, що вони, хоч і висьвячені єрусалимським епископом, прийшли відкись із околиць Гелеспонту. Се виглядає на якусь пізнїйшу поправку, на якусь концесію для тенденції, яка виявить ся нам далї. Значить, у сьому пунктї, по моїй думцї, пізнїйші перерібки корсунської леґенди заховали слїд первісної редакції, затертий у текстї Моск. Синод. бібліотеки. Мабуть те саме прийдеть ся сказати і про четвертого сьвятителя, якого деякі грецькі й славянські сьвідоцтва кладуть у рядї безпосередніх наступників Базилєя, а власне про Капітона. Ми зараз розди-

вимо докладнїйше варіянти рукописної традиції що до нього, а тут зазначимо лише, що переказ, буцїм то він у тім чи в иньшім моментї був висьвячений на місіонерство в Єрусалимі, видаєть ся менї приналежністю первісної редакції леґенди.

6) Фіґура Капітона заслугує на близшу увагу, бо в нїй може лежить ключ до зрозуміня структури цїлого того циклю корсунських леґенд. Як уже сказано, деякі грецькі й славянські рукописи кладуть його в число тих місіонарів, яких єрусалимський епископ Ґермон вислав до Корсуня зараз, скоро довідав ся про смерть Базилея. З оповіданя тих текстів виходить, що ті місіонарі не довго працювали в Корсунї і швидко були вбиті. Навіть із минейної вірші, яка виріжнює Капітона від „трійцї соратників“, виходить, що він також згинув у сю пору чи може троха пізнїйше, тілько иньшою смертю:

Ἐπῆρε χεῖρας εἰς προσευχὴν Καπίτων,

Καὶ πρὸς Θεὸν μετῆρεν ἐξάρας πόδας — себ то: „Підняв руки до молитви Капітон і був узятий до Бога піднявши ноги“, значить, умер повішений до гори ногами. Про таку смерть Капітона не знає нїяка прозова леґенда. Натомісь цїла ґрупа текстів, починаючи з найстаршого звісного нам тексту Моск. Синод. біблїотеки, робить Капітона не спільником місії й смерти Евґенія, Аґатодора та Ельпідія, а наступником Айтерія, константинопольським місіонарем і остаточним переможцем поганства в Корсунї. Він при помочи чуда ламає впертість невірних, руйнує храм Артеміди і доконавши загального наверненя та доконавши ще не мало чудес умирає спокійно. Та не досить того; щоб ще сильнїйше віддїлити його від ґрупи єрусалимських місіонарів, якась пізнїйша рука перенесла його в пізнїйший час, під пановане Теодозія Великого; в тій формі приняла леґенду про Капітона константинопольська церков у свій синаксар під днем 22 грудня (Propylaeum 336), в тій формі вона маєть ся в Василієвім Менольоґії, в грецькій Минеї і в нашій проложній статї Перем. LII, В. 5. Тілько деякі грецькі рукописи, як Моск. Синод. бібл., Пар. Нац. бібл. 1587 і 1617 подають час його висилки в Корсунь виразно за панованя Константина В., зараз по смерти Айтерія[1]).

---

[1]) Уже зі сказаного доси видно, а в дальших висновків, надію ся, буде ще виднїйше, що редакцію леґенди, по якій Капітон — сучасник Константина В., треба вважати старшою від тої, яка робить його сучасником Теодозія В., але про те очевидна річ, що мова тут про одного

В оповіданю про чудо сьв. Капітона маємо також деякі варіянти в текстах. Рукоп. Моск. Синод. бібл., як бачимо, представляє діло так, що Капітон прийшов до Корсуня з оружною дружиною, яка одначе властиво оказала ся зайвою. Він подібно як сьв. Климент застав громадку християн, але за містом, повів її аж під мури, немов лагодячи ся облягати місто, і замісь того виголосив проповідь. Далї нитка оповіданя рве ся, ми бачимо Капітона вже в містї, а не сказано, чи йому отворено брами добровільно, чи з примусу. Що справа не пішла зовсїм гладко, сього велїло би догадувати ся поводженє язичників на другий день підчас проповіди Капітона: вони галасують і жадають чуда, хоч і не грозять, очевидно респектуючи узброєний віддїл, що стояв за Капітоном. Сей пактує з ними, годить ся війти в вапняну піч під досить важкою для язичників умовою, на яку ті пристають, а власне щоб їх дїти були запорукою додержаня слова з їх боку; тілько щасливо довершене чудо доводить усе до щасливої розвязки. Всї иньші звісні нам тексти оповідають дїло зовсїм инакше. Ніде (крім друкованого моск. Прольоґа) нема мови про оружну дружину Капітона. В рукописах Пар. Нац. бібл. 1587 і 1617 оповідаєть ся, що Капітон утвердивши ся в Корсунї задумав зруйнувати храм *τοῦ Παρθενίου εἰδώλου λεγομένου* і збудувати натомісь церков сьв. Петра. За се на нього розсердили ся невірні й Жиди і здибавши його раз біля печий побудованих для паленя вапна зайшли з ним у суперечку, доказуючи йому, що не зможе зруйнувати їх храма, бо їх боги сильнїйші від його Христа. Капітон твердить, що Христос сильнїйший. Невірні пропонують йому війти в одну з тих сильно натоплених печий; коли видержить у огни і вийде живий та нетиканий, вони увірять у Христа. Капітон готов зробити пробу, але жадає й від них контра-проби: нехай вони принесуть сюди своїх дїтий, і коли він Христовою силою вийде здоров із печи, нехай вони повкидають туди своїх дїтий і молять ся своїм богам, чи будуть їх дїти живі. Невірні надїючи ся, що Капітон і так не вийде живий із печи, пристають на се. Тодї Капітон

й того самого, і то л е ґ е н д о в о г о Капітона. Оттим то менї видаєть ся зовсїм зайвою догадка д. Едварда Бікерстіт-Біркса, що маємо тут двох Капітонів, старшого, висланого Гермоном за часів Діоклєціяна і замученого в Корсунї, і пізнїйшого, який щасливо докінчив дїла наверненя Корсуня на християнство. Пор. W i l l i a m S m i t h and H e n r y W a c e, A Dictionary of christian biography, literature, sects and doctrines. London 1900, vol. I, стор. 399 s. v. Capito (6, 7).

бере на себе епископські ризи, входить у піч і побувши там досить довго та набравши в полу фелона горючого вугля виходить живий і здоровий. Невірні не роблять уже контра-проби на силу своїх богів, але перелякані корять ся Капітонови, хрестять ся, руйнують свій храм і будують церков. У Василієвім Менольоґії, грецькій Минеї та нашій проложній статї оповідане троха упрощено: Капітон по смерти Айтерія приходить до Корсуня (деякі тексти, як ось рукоп. Пер. Прол. LII, В. 5 подають „къ цр҇тко Феωдосїа"), учить тут людий і задумує зруйнувати церков „Ѧрьфемїа идола гл҃емаго" та будувати натомісь церков сьвятого Петра, і „сотвори пещи извѣстныа на починенїе зданїа". Тут на нього нападають Ѥллини сѫще й Оу҆дѣи і грозять, що вбють його, коли не влїзе в одну з тих розпалених печий; а коли з неї вийде здоров, то всї навернуть ся на його віру. Розуміє ть ся, що анї суперечки про силу богів, анї нїяких условин з боку Капітона, анї цїлого епізода з дїтьми тут нема; Капітон без нїяких церемонїй влазить у піч і виходить здоров; погани навертають ся і самі руйнують поганський храм.

На особливу увагу заслугує коротенький текст московського друкованого Прольоґа з 1685 р. Початок його згідний з грецьким текстом Моск. Синод. бібліотеки: Корсуняни просять епископа у царя Константина В., сей посилає їм Капітона з 500 вояками „на служеніе ему". Про чудо з вапняркою не згадує ть ся, а тілько говорить ся загально, що „пришедшу и много вѣрѣ научившу и чудеса сотворшу и паки возвративщу ся ему изъ Херсона и ѿ противнаго вѣтра приверженъ бысть въ днепровскую рѣку съ кораблемъ и ту прія конецъ". Як бачимо, до леґенди про Капітона приточено конець леґенди про Айтерія.

Що думати про ґенеальоґію всїх тих варіянтів? Менї здає ть ся, що найдетальнїйший із них, текст Моск. Синод. бібл., переданий нами висше не може мати претензії на первісність. Ми вказали на деякі недоладности в самім змістї; вони будуть ще виднїйші далї, при розборі леґенд про Айтерія. Я думаю, що власне під впливом Айтерієвої леґенди перероблювано ріжними часами леґенду про Капітона, яка первісно мала свою вихідну точку не в Константинополї, а в Єрусалимі, зовсїм обходила ся без царської военної помочи, оповідала чудо з вапняною пічю без диспути про силу богів і без епізода з дїтьми і кінчила ся, не вважаючи на навернене значної части міщан та збудоване церкви, таки мученицькою смертю Капітона.

7) Не менше інтересна від Капітона і не менше важна для зрозуміня тенденциї отсього циклю корсунських леґенд також фіґура його попередника чи наступника Айтерія. І що до нього наша писана традиція не зовсім згідна. В нашім тексті, а також у рукоп. Пар. Нац. бібл. 1587, у Василієвім Менольоґії (Acta Sanctorum Martii II, 639) він стоїть перед Капітоном; натомісь у Константинопольськім Синаксарії (Propylaeum 517) та Перем. Прол. LII, С. 5 він стоїть на самім кінцї по Капітонї. Та про те в усїх текстах кажеть ся, що він був висланий із Єрусалима. Тілько наш грецький текст (Моск. Синод.) оповідає, що він не допливши до Корсуня був загнаний на островець Альзос десь у Днїпровому гирлї і там умер і був похоронений на тім острові, де ще за часів автора леґенди показували гріб Айтерія. Всї признаки говорять за тим, що маємо тут найстаршу, первісну версію леґенди: Айтерій висланий із Єрусалима не допливши до Корсуня умирає в Днїпровім гирлї натуральною смертю. Дальші тексти виявляють інтересну еволюцію леґенди. Айтерій був у Корсунї, але бачучи тут „лютость и ярость невѣрнаго народа“ пливе в Византію і жалує ся на Корсунян Константинови. Сей дає йому „свое повеленіе, да свободно христіане въ Херсонѣ обитаютъ“. Укріпивши ся в Корсунї і збудувавши там церков Айтерій другий раз їде до Константинополя подякувати цареви, та в повороті занедужавши доплив до острова Аас і там умер (Димитрієві Четї Минеї). Ми не знаємо грецького оріґінала, з якого черпав сї деталї Димитрій; звісні нам грецькі тексти оповідають річ девчому відмінно. І так Константинопольський Синаксарій лишає неясним, чи Айтерій по смерти Евґенія, Аґатодора, Капітона й Ельпідія був у Корсунї, чи нї; говорить ся тут лише загально, що він висланий із Єрусалима, бачучи лютість людий удав ся до Константина і випросив у нього едикт, яким забороняло ся в Корсунї жити идолослужникам, а замісь проґнаних язичників велено було оселити христіян. З тим едиктом Айтерій поплив до Корсуня, збудував там церков, а по якімось часї вернув знов до Константинополя, щоб подякувати цареви. В повороті загнаний противним вітром у ріку Днїпро там погиб — можна догадувати ся, що корабель розбив ся і Айтерій утонув. Про остров та могилу Айтерія нема згадки. Подібною версією користував ся також автор минейних віршів, говорячи про Айтерія:

Ἐκ τοῦ ποταμοῦ πρὸς θεὸν χωρεῖς, πάτερ,

Τὸν ἐν ποταμῷ σαρκικῶς λελουμένον — себ то: „З ріки, отче, йдеш до Бога, того, що тілом був обмитий у ріці". Та пізнійшим перерібникам леґенди треба було конче зробити Айтерія мучеником. І от у рукоп. Пар. Нац. бібл. 1587 читаємо, що Айтерій попавши в Дніпрове гирло *κακεῖ μαρτυρικῶς τὸν δρόμον ἐτέλησε* (по мученицьки скінчив житє), а грецька Минея йде ще далї говорячи, що Айтерій вертав до Корсуня богато обдарований церковною посудою, та ось у Дніпровім гирлї на нього напали безбожні люди і вкинули його в Дніпро.

Не треба великої бистроумности, щоб зрозуміти всю неісторичність і недоладність отсеї леґенди. Одно те, що коло р. 320 (перед Нїкейським собором), та і взагалї Константин не видавав екстермінацийних едиктів на поган; про се було можна подумати аж яких 150 лїт пізнїйше, тай то не в таких віддалених сторонах як Корсунь; остатня поганьска школа в Атенах була замкнена аж 468 р. Неможливість едикту на идолослужників у Корсунї за часів Константина В. ясна й тому, що Корсунь тодї не підлягав Византії, хиба номінально, а виконанє едикту такого, як подає Константинопольський Синаксарій, значилоб було цїлковите вигнанє первісної людности з міста, а заселенє його новими кольоністами. Правда, Димитрієва Минея говорить лише про толеранційний едикт, але на жаль ми не знаємо анї одного грецького тексту, який би подавав таку версію; можливо, що сам Димитрій, бачучи абсурдність грецького тексту, злагодив його сим способом. Тай ще одно: чи сякий, чи такий був едикт цїсарський, то все таки сам він не міг допомогти Айтерію против завзятих та затвердїлих Корсунян. А тимчасом ми не чуємо нї про яку екзекутиву, коли навпаки Капітонови, якого буцїм то випросили собі самі Корсуняни, цар додає дружину з 500 оружних людий. Очевидно тут пізнїйші перерібники леґенди переплутали, причепивши до Капітона те, що повинно належати до Айтерія.

А тепер зберімо до купи все, що можна вважати здобутком критичного розгляду звісних нам текстів та уривків леґенди про сїмох корсунських сьвятителїв. Поперед усього мусимо приняти як певну річ, що первісний текст леґенди до нас не дійшов, а розмірно найповнїйший текст Моск. Синод. бібл. виявляє вже слїди пізнїйшої редакції. Обік нього виявляє слїди давнього тексту вірш доданий до минейної статї; по за те й иньші си-

наксарні статї заховали подекуди деталї первісної леґенди, затерті в иньших перерібках.

Із порівнаня варіантів виходить, що всї сїм корсунських сьвятителїв у первісній леґенді були висьвячені в Єрусалимі і вислані до Корсуня; з виємком Єфрема, що згиб у Турциї (мб. у Хазариї) та Айтерія, що вмер не допливши до Корсуня иньші погибли в Корсунї мученицькою смертю; леґенда кінчила ся побідою християнства під впливом чудес Капітона, в тім самім роцї 325, коли собор Нікейський відбутий явно під проводом цїсаря Константина уперве зазначив побіду і консолїдацию християнства. Значить, дїяльність тих сїмох місіонарів, отже й боротьба християнства з поганством у Корсунї трівала 25 лїт.

Вже розбираючи поодинокі деталї леґенди ми зазначували грубі історичні та хронольоґічні помилки її автора, хоча й підносили, що він добре знає льокальні відносини Корсуня й правдоподібно був Корсунянином. До таких льокальних деталїв належить згадана в леґенді про Базилея гора Партеніон, яку описує Страбон, а також храм богинї Дївицї, яку леґенда також називає *Πάρθενος*, славянський перекладач Арфемою, а про якої почитанє в Корсунї згадує Амміян Марцелїн, подаючи, що її називають Oreilochos, тобто гірською панною. Колиж і з якою метою могла бути скомпонована отся леґенда?

Хоч і як мало ми знаємо певного про розвій християнської церкви в Корсунї, то все таки маємо деякі документальні звістки, що позволяють нам висловити деякі дуже правдоподібні здогади. Ми згадували вже, що перший документально звісний нам корсунський епископ був Айтерій, що підписав ся в числї присутних на другім вселенськім соборі 381 р. На константинопольськім соборі 448 р. підписав ся два рази корсунський епископ Льонґін. В ту пору йшла боротьба між корсунськими епископами і константинопольським патріархатом; корсунські епископи стояли за свою незалежність (автокефалїю) від патріархату, який старав ся підчинити собі всї епархії на північнім березї Чорного моря. Боротьба закінчила ся 451 р. на соборі в Халкидонї, який повернув справу на користь патріарха і скасував корсунську автокефалїю (Архіеп. Макарій, op. cit. 52). Отже менї видаєть ся зовсім природним дїлом, що наша леґенда й її ріжні редакції були відгуком тої боротьби. Первісно скомпонована для умотивованя корсунської автокефалії леґенда була пізнїйше перероблена в інтересі патріархату. Щоб показати, що корсунська церков була з самого початку неза-

лежна від Византії, автор леґенди видумав єрусалимську місію, яку буцїм то ще за часів Діоклєціяна кілька разів висилав до Корсуня епископ Гермон. Пізнїйше, правдоподібно вже по 451 році, константинопольський патріархат адоптував отсю корсунську леґенду, але поробив у нїй такі зміни, які мали показати, що єрусалимська місія до Корсуня була безплодна, а тілько при помочи Константинополя християнство здужало утвердити ся в Корсунї. На лихо сю тенденцію проводило кілька редакторів незалежно від себе і на ріжні лади. Одні зробили головним переможцем Айтерія, що хоч був висланий із Єрусалима, але довершив свойого дїла при помочи грізного едикту і воєнної дружини одержаної від Константина В.; другі зробили головним героєм Капітона, роблячи його навіть не єрусалимським, а просто константинопольським місіонарем, а в пізнїйшій редакції леґенди віддїлюючи його від ґрупи єрусалимських місіонарів цїлим столїтєм і переносячи його память із д. 6 марта, під яким споминано всїх корсунських сьвятителїв, на д. 22 грудня.

Ми сказали висше, що незвісний перший автор-Корсунянин **видумав** цїлу ту леґенду, і дали тим пізнати, що в нїй нема що шукати якихось дїйсних ремінїсценцій із часів Діоклєціяна та Константина В. Хоча вже в попереднїх увагах було подане дещо для умотивованя сього твердженя, то треба нам мотивувати його детальнїйше і придивити ся **жерелам** корсунської леґенди. За ними не далеко й шукати. Автор-Корсунянин, що писав десь коло половини V в., може навіть по 451, коли приходило ся боронити справи вже формально програної, користував ся творами, які в ту пору були в моді, отже що до повістевих мотивів мученицькими актами та апокріфами, а що до історичних деталїв може історією церкви Евзебія, а може яким пізнїйшим, коротким витягом із неї. Із мученицьких актів та апокріфів він узяв історію мучеництва Базилея та чудо Капітона. Власне з апокріфічної повісти про пригоди апостолів Матвія й Андрія у людожерців (у тімже Корсунї) він узяв мотив замученя Базилея й иньших сьвятителїв через волоченє їх за ноги по вулицях (пор. Памятки Ш, 134—135, а також 200, 204, 220), а з апокріфа про смерть ап. Матвія мотив сьвятого, що стоїть без ушкодженя в огнї (тамже 159—160); сей мотив, узятий мабуть із книги Даниїла (три отроки в огняній печи), повторяєть ся в апокріфах і християнських леґендах дуже часто (пор. Памятки Ш, стор. 77, сьв. Іван апостол у кипучій олїї, стор. 232, особливож 266).

Далеко цікавійше те, що автор первісної леґенди, щоб замаркувати ґенетичний звязок корсунської церкви з єрусалимською, вважав відповідним навіть назви деяких своїх героїв узяти живцем із звісних йому реєстрів єрусалимських епископів. Відси взятий без сумнїву Капітон, що в Евзебієвій Хронїцї згадуєть ся як 25-тий епископ Єрусалима; відси взятий Єфрем, що був 13-тим епископом у тім самім рядї; до сих двох треба мабуть додати й Ельпідія, палестинського епископа з IV в., про якого часто згадує сьв. Атаназій (A Dictionary of christian Biography II, 100). У тогож Атаназія та Евзебія міг автор знайти також оповіданя про Базилея з Амазії, горячого оборонця православія, що приняв мученицьку смерть за присудом Ліцінія 319 р. (див. Assemanni, Acta martyrum II, 216). Коли до сих запозичених імен додати ще імя Айтерія, що було мабуть дублєтом імени дійсного, але значно пізнїйшого епископа корсунського, то будемо мати аж 4 імена, які автор узяв живцем із старих книжок, а одно взяте з традиції; лишають ся лиш два, зрештою дуже загальні й часті у Греків, Евґеній та Аґатодор, тай то приложені до таких людий, про яких автор не вміє сказати нїчого особливого. Думаю, що сих уваг досить, щоб вияснити значінє й історичну вартість корсунської леґенди про сїмох епископів-мучеників. Правда, усуваючи її з ряду історичних сьвідоцтв про заснованє корсунського епископства ми тим самим робимо прогалину там, де дотеперішнї історики бачили безпечний міст; але усуванє таких непевних мостів у науцї не менше важне, як і будованє нових, на тривкійших підвалинах.

IX. Чудо сьв. Климента з хлопцем.

Коли треба ще щось сказати на оправданє того відскоку від головної теми нашого дослїду, яким являєть ся попереднїй розділ, то скажу ось що. В рядї леґенд звязаних з іменем сьв. Климента важне місце займає оповіданє про хлопця, що через недогляд родичів лишив ся в Климентовім підводнім храмі в пору, коли вода довкола того храма була розступила ся, пробув у тім храмі під водою цїлий рік і по роцї родичі знайшли його живого. Отже в грецьких леґендаріях, починаючи від Метафрастового, далї в західно-европейській науцї починаючи від Льва Алляція, а врештї й у российській науцї, на скілько вона доторкала ся сеї теми, раз у раз повторяєть ся твердженє, що

автором сеї леґенди був Єфрем епископ корсунський. Із його твору черпав Метафраст, черпав автор першого витягу з Псевдо-Климентин[1]), черпали не цитуючи його старші славянські письменники, а власне Климент Болгарський і староруські автори Похвал сьв. Климента, а нарешті наш Димитрій Ростовський. І Алляцій[2]), і Котелер, що видав твір сього Єфрема[3]), і пізнїйші вчені говорять про Єфрема як про якусь знану особу і про його авторство як річ, що не підлягає діскусії. Я довгий час соромив сам себе за іґноранцію і силкував ся знайти щось докладнїйше про сього автора і загалом про останки корсунської літератури, та дивував ся й сердив ся, не знаходячи ніде нічого, а раз по разу попадаючи на такі катеґоричні слова, як у тверезого і критичного П. Лавровского, який у своїй дуже гарній розвідці „Италіанская легенда“ (Журналъ министерства нар. просвѣщенія 1886, августъ, ст. 46) без ніякого ваганя говорить, що „епископъ Єфремъ жилъ за нѣсколько вѣковъ до св. Кирилла“. Невже се така певна і безсумнївна річ? — думав я і почав розвідувати листами у звісних специялістів византийської літератури та леґендольоґії, як проф. Крумбахера в Монахові та о. Іполїта Делягея в Брукселї, — та крім вказівок на Алляція та Котелера так таки й не добив ся нічого. За те я знайшов з разу в наших рукописних Прольоґах та Acta Sanctorum, а далї і в иньших жерелах цитованих у попереднім роздїлї, disjecta membra леґенди про корсунських сьвятителїв і переконав ся, що Єфрем Корсунський, нїби то автор оповіданя про чудо сьв. Климента, се очевидно той Єфрем, що стоїть на чолї леґенди, одинокий епископ того імени звісний у реєстрі корсунських епископів, Єфрем, що беручи докладно слова леґенди, властиво й не був нїколи в Корсунї і по всякій правдоподібности був особою не історичною, а видуманою. Оттак то твердо на ногах стоїть традиція про Єфремове авторство повісти про

[1]) Clementinorum epitome duae, altera edita correctior, inedita altera nunc primum integra... cura Alberti Rud. Max. Dressel. Lipsiae 1859. Epitome prior, cap. CLXXIV—CLXXVIII (стор. 114—119); пор. Fr. X. Funck, Opera patrum apostolicorum, vol. II. Tubingae 1881, стор 45

[2]) Leonis Allatii De Symeonum scriptis diatriba, Symeonis Metaphrastae laudatio auctore Michaele Psello.. Parisiis MDCLXIV; про Єфрема Корсунського як жерело Метафраста згадує на стор. 75—76.

[3]) Cotelerius, Patres apostolici I, 815, передруковано у Migne, Patrologiae graecae cursus compl. t. I, 1141 - 1148.

чудо сьв. Климента з хлопцем; плодом моїх пошукувань за тим автором була власне розвідка вміщена в попередньому роздїлї. А тепер перейдемо до самої повісти про Климентове чудо, про те miraculum miraculorum, славнїйше від чудес Мойсея та Єлисея, як не без гордощів говорить автор.

Як уже згадано, твір нїби Єфрема Корсунського надрукував у-перве в латинськім перекладї Котелєр у свойому виданю Patres Apostolici (2 вид. 1724 р.). Грецький текст сього твору, з рукопису Моск. Синодальної бібліотеки XII в., скопіований Невоструєвим надруковано безграмотно, з російським перекладом у „Запискахъ Одесскаго общ. исторіи и древностей", т. IX (1875), стор. 134—148. Подаю тут і сей текст у перекладї на нашу мову.

„Сьвятого сьвященномученика Єфрема, епископа Корсуня, [повість] про чудо з хлопцем доверщене сьвященномучеником і апостолом Климентом. Господи благослови!

„Дивний Бог у своїх сьвятих" — пора сказати сьогоднї разом із пророком, і „як дивні дїла твої, Господи!" і „хто Бог великий як наш Бог?" і „ти один Бог, що творить чуда!" Бо якуж иньшу передмову покладу отсьому оповіданю? Бож теперішнє чудо зроблене по всїм правилам штуки *(ἀπὸ τεχνικῶν μεθόδων)*, гідне більшої слави від многих чудес і далеко висше навіть від пророцьких чудес, як покаже оповіданє.

„Знаю, що бажаєте дізнати ся, що се за чудо й чиє? і спонукуєте нас сказати се. А воно поперед усього Богове, від якого всяке добре данє і всякий совершенний дар, а потім Климента Римлянина, проповідника правди разом з Петром і його вірного наступника на римському престолї, того Климента, якого спасенні науки вся церков аж до нинї навіть мовчачи викрикує по всїм усюдам; Климента, правдивої пароcти Христового винограда, на якій нам доспів грозд науки, що з нього накапав мощ побожности і спасеня; Климента, правдивої драбини, що виводить нас не на яку земну вишку, але по ступнях чеснот немов по яких щеблях до небес і небесних річий, живої (в гр. текстї якось недоладно *βιβαζούσης*), що нічим не уступає драбинї, яку бачив Яков і показує нам не ангелів входячих і зходячих по нїй, але (сама) божеськими упімненями підносить душі людські при помочи чеснот мов із щеблїв на щеблї до Бога.

„Дізнавши ся, чиє се чудо, прегарна і найвірнїйша громадо, і як достойно слухати його людям, що люблять набожність, поквапте ся і пристаньте до сього оповіданя, і прихилїть слух і лайте мене за мою повільність; я навіть радую ся сим, тілько прошу вас, затримайте так аж до кінця зосереджену свою увагу, і не дайте жаднїй житєвій турботї війти в ваш ум і нїякій пустотї збентежити його, але вірно прийміть отсе піднесеним умом і розсудливістю.

„А дїло мається ось як. Коли пречесний і преблаженний Климент скінчив шлях науки й апостольства і через мученицький конець перейшов у иньший сьвіт, як се виявляє й книга його славного мучеництва, про яку я певний, що вона не невідома вам, тодї Господь, який прославлює тих, що прославлюють його, признав несправедливим не прославити своєю чергою того, що так боров ся з любови до нього, але й перепрославити та звеличити і як у небі ангелам, так і тут людям зробити його пресьвітлим та найбільше шановним через виявленє чудес, [і то] чудес, яких велич розум не сьміє зрозуміти, а многоту слово висловити і рука не здужає списати їх глубини. Щоб отже, як то кажеть ся, ви з крайки пізнали тканину, ось вам і обіцяне оповіданє.

„Коли пречесне тїло преподобного сьвященномученика Климента безбожними тими идолослужниками було вкинене в безодню моря і Богом збудований храм приняв його, Бог чудес творить і тут найбільше чудо. Бо коли се стало ся і його ученики з бувшими там вірними молили ся, щоб Бог показав їм всесьвяте тїло всеславного Климента, се й стало ся. Зараз ото морська безодня втишила ся і відступила назад і зробила глубину перехідною для вірних аж на три милї. І зараз війшовши знайшли мармурову домівку на подобу церковцї, і в нїй у камяній домовинї зложене пресьвяте і славне тїло мученика. Та коли хотїли пресьвяте тїло взяти з глубини, сьвятий явивши ся їм нічю промовив до них: „Не думайте брати тїла, а я зроблю вам сю ласку, що кождого року в день мойого мучеництва на сїм день глубина буде відкривати ся, так що по нїй можна буде ходити по сусї аж до сього місця“. І слово стало ся дїлом, бо від тодї аж до сьогодня що року за божою причиною доконуєть ся се дивне і велике чудо. Чиж меньше почести заслугує воно від Мойсеєвого чуда? Чиж меньше славне або величнє воно від Єлисеєвого? Бо Мойсей палицею і живий і раз роздїливши море зробив глубину сушею, а другий так само раз розкроївши

плащем Йордан довершив чуда. І в першім і в другім разї у обох води по переході вертали до первісного стану і більше вже сего не робили. А сей і по смерти, і словом, і не раз, але від тодї аж до нинї. О щож за чудо, що за слава мученика, яку являв що року в день свого славного мучеництва! Бо як уже ми сказали, протягом сїмох днїв оте бездонне море розступаєть ся і отвирає побожним вигідну для проходу стежку.

„Коли отже се стало ся, всї між нами боголюбні селяни й міщани з Корсуня, почувши се поспішили, щоб побачити чудо. А з ними також один побожний муж зі своєю богобоязною жінкою і малолїтною дитиною подали ся в дорогу до сьвятого храма сьвященномученика. І вже дійшовши до прешановного місця і побачивши чудо, що як раз довершило ся, взявши хлопчика за руку увійшли в той Богом збудований храм у глубинї і ставши біля домовини благально молили ся до сьвятого, просячи через нього добути прощенє гріхів і благаючи, щоб їх дитинї було дароване довге та бездоганне житє і щасливий вік і що звичайно бажають родичі для одинака сина. А коли скінчили молитву і поцїлували мощі сьвятого, зараз вийшли назад. Коли виходили, вода назад бухнула на те саме місце; а вони обернувши ся і побачивши, що море, вперед сухе, тепер непрохідне, кинули ся шукати своєї дитини, а вона сама лишила ся в склепі сьвятого. Стало ся се не через забутє родичів, але з допусту божого, щоб і тут краще прославити мученика. Колиж родичі не знайшли дитини і коли переконали ся, що їх хлопчик лишив ся в глубинї, що й сказати про сльози батька та завід матери! Весь той сьвітлий празник вони перемінили на плач. Що вони не говорили, чого не робили, так що й сам камінь міг би був порушити ся до сліз. Отсе мати, вперши очи в море і піднявши руки в гору ось які ридання слала до сьвятого: „От така то, сьвятий, твоя відплата! Оттакі твої відмови тим, що з щирістю прибігають до тебе! Чи так надгородив ти труд, який підняли ми мандруючи сюди, таку ти дав менї відплату? Де мій син? Який морський зьвір розшарпав нутро моєї дитини? Яка бистра хвиля зупинивши ся вкрила його живого як могила? На кого тепер глядїти-му очима, за кого буду молити ся? Хто буде підпорою моєї старости? Чому, о сьвятий, ти не дав менї вмерти разом з моєю дитиною? Мала я держачи його за руку привести його до тебе, однаково була б нещасна зійшла й до ада, держачи його в обіймах! О море і безодне, в якій яскинї сховаєш мойого сина? і як утїшати-

меш його? О моє дитятко нещасне, вирване мені передчасно! Дитинко, якже ти щезла з моїх очий? Куди оберну свої стопи і кого побачу веселенького як баранчика?“ А батько, бючи себе руками по лиці ось як нарікав: „За що, о сьвятий, так нагло зробив ти мене бездітним? За що допустив ти мою дитину згинути такою важкою смертю? За що спіткало мене противне тому, чого я надіяв ся? Чи з такими-ж надіями прийшли ми до тебе? Чи такіж то дари тим, що з щирістю приходять до мучеників? Та справді не ти, а бурі наших гріхів укинули дитину в море. О моя дитино, хто закриє тобі очи при смерти? Хто похоронить тебе? Яка домовина заховає твоє прегарне та роскішне тїльце? Ой, до разу закрило твої оченька море, похоронила тебе безодня, а твоєю домовиною стало нутро риб“. Оттак побивали ся родичі плачем, аж деякі з тих, що зійшли ся там, ледво вговорили їх перестати плакати. І втишивши ся хоч троха від голосїня вони пішли до дому.

„А коли минув рік і надійшли днї памяти сьвятого, вони ось що говорили одно до одного, згадуючи про свою дитину: „Ходїмо завтра до сьвятого, може де знайдемо якийсь неждданий останок, що лишив ся з нашої дитини, проклинемо сьвятого, може й самі згинемо там і в смерти поєднаємо ся з нашим сином“. Отже говорячи таке так таки й не скінчили розмови і пустили ся в дорогу. А коли наблизили ся вже і дійшли до місця і коли море розступило ся, бо Бог і тоді прославляв мученика, вони гнані тугою за дитиною перші війшли в безодню, а за ними слїдом ішла купа народа. І вже дійшовши до всечесного храма мученикового — о чудо! бачуть своє дитя живе і веселе і заняте забавою. Натрафивши на таке чудо між чудами, поражені нечуваною величністю події, насамперед божий промисл, а потім мученика звеличали голосами подяки. Потім питали хлопця, як уратував ся, хто заховав його при житю і хто годував його? А хлопець одною рукою держачи ся за домовину, а другою показуючи пальцем на того, що лежав у нїй, відповів на питаня: „Отсей по Бозї був моїм сторожем і житєм і прогодівком і обороною від зьвірів; сеї піддержував мене кождого дня“. А родичі, проняті подивом і радістю і ще більше наповнивши ся вірою в мученика через те, що знайшли живим сина, якого вважали померши́м, попереднї свої плачі перемінили на подяку, ось як промовляючи до сьвятого: „Направду дивний Бог у сьвятих своїх і сповняє волю тих, що боять ся його і вислухує їх молитви! Ти сьвятий уратував нам сина, віддав

нам того, на кого ми не надїяли ся. О небо і земле і ти безодне, яку ми перше лаяли, хай тобі завидують сего надприродного великого чуда. І ти будь милостивий, сьвятий! За те, що ми пригнїчені горем робили й говорили, не відплачуй нам рівною мірою за наші зневаги! Сина ми одержали, мертвого через тебе тепер ми приняли як воскресшого, підпору нашої старости при твоїй помочи маємо назад. Та що говорити богато? Не тридневного, а цїлорічного мерця, не каменем, а водою прикритого, і не сточеного хробаками, як се властиве природї, але з'їденого рибами, як ми думали, через тебе ми одержали здорового. Ось твоя ласка! Ось твоя слава! Ось твоя сила і добродїйство, сьвятий!" Оттак зі слїзми звеличавши сьвятого, взявши хлопця пішли до дому всїм розповідаючи про чудо.

„Щож порівняємо з сим? Говорять, що колись Ілля мертвого сина віддав матери живим. Велике се і предивне чудо. Оповідають також, що колись чоловік убитий якимись розбійниками і вкинений у гробницю Єлисея зараз устав і ожив. Се ще більше і незвичайнїйше від першого. Тай наш Петро, зверхник апостолів, воскресив від разу молитвою оту кормительку вбогих, удову Тавіту. Все се чудесне та пресьвітле. Та отсе чудо на скількож перевисшило їх! І глянь на висшість сього чуда! Ілля, як сказано вперед, воскресив тільки що вмершого хлопця, ще не одубілого, що ще заховав природне тепло. А сила Єлисея з двох причин зробила чудо: раз даючи пізнати пророка, а по друге не поблажаючи вбійству і по смерти. А Петро власною силою і принявши поміч із молитов тих, кому творила добро вдова, відразу і сам воскресив її зараз по смерти. Але сьвятий сьвященномученик Климент — о чудо! — не сьвіжо вмершого, а цїлорічного, чи краще сказати, кождої мінути, кождої дробинки мінути вмираючого хлопця вратував. Знаєте всї, хто розуміє ся на річи, скільки час треба було в такій недоступній глубинї заховати хлопця живого. Але тому, хто дивить ся уважно, ясно, що не одного мерця воскресив сьвятий, але скілько годин хлопець тонув у водї, зчисливши цїлий рік, переконаємо ся, що як раз стілько мерцїв він воскресив. І ще чудеснїйше те, що вратував хлопця не лише від затопленя водою, але також від ушкодженя звірями. О ласка, о сила, що дають двоє нараз: і водї кайдани і звірям узду! Що ще сказати на се? Чи не перевисшає се чудо всї иньші? Нехай нїхто з вас не лихословить, що ставимо се чудо висше від пророцьких. Нїяка за се не стрітить нас догана. Адже ви добре зна-

єте сьвященномученика, що він рівнославний і праведним і мученикам і апостолам і пророкам і самим ангелам, і живе разом з ними. Але ти, оздобо мучеників, первенче єрархів, величанє праведників, глянь і тепер на отсю присутну богобоязну і боголюбну громаду, потоплювану—день у день турботами житя, своїми молитвами заховай їх без шкоди і спаси. А демонів, що нападають мов дикі звірі і грозять ся пожерти все благородне в души, віджени пресьвятий силою своїх заслуг!

„Алеж і ми, о найвірнійша громадо, нутеж прошу вас, добрими і боголюбними ділами зробімо себе гідними ласки й дарів сьвятого. А поперед усього бережімо сердечну та непохитну любов до Бога і між собою. Потім очистьмо себе від усякого смороду, від усякої брехнї і від усякої клятьби. А перед тим і по тім творімо милостиню, яка найлїпше може подобати ся Богу і вмилостивити його на наші гріхи. Бо хто забувши про неї може унаслїдити царство боже? Нїхто з нас нехай не вимовляєть ся вбожеством, нїхто вдівством анї годованєм дітий, тими сухими та пагубними вимівками. Нїхто з нас не біднїйший від тої вдови, що не мала нїчого крім жменї муки на прожиток і на се мала годувати дитину, а не цїнила висше власного житя або житя своєї дитини над Іллю. Не видумуймо вимівок у гріхах; Бога не здуримо. Загляньмо розумом у свої скарбівнї і погляньмо, чи справдї нам не лишило ся нїчого над одноденний прожиток? Не міряймо кругів місяців та річних періодів; иньший про них дбає і думає, хоч ми й не знаємо того. Самі себе поставмо своїми дослїдниками, чи не лишаєть ся нам, як сказано, нїчого понад одноденний прожиток. Уміє Бог милувати ся над тими, кого тисне нужда. Та коли побачимо, що наші скарбівнї навалені не лише їствами та напоями, але також золотом і сріблом і всім иньшим, чим любують ся користолюбцї, коли иньші бідують та мерзнуть, то знайте, що заскарблюємо самим собі вічний огонь. А щоб уникнути його, що сили пильнуймо божих заповідий, щоб за молитвами сьвященномученика осягнули ми добру долю і участь у вічнім блаженстві ласкою та чоловіколюбністю Господа нашого Ісуса Христа, якому належить ся слава разом зі сьвятим і животворним його Духом тепер і завсїгди і на віки віків. Амінь“.

Коли б не титул сього оповіданя та не одно-однїське реченє *„πάντες τῶν ἐν ἡμῖν φιλευσεβῶν... πολιτῶν τῆς Χερσῶνος“* (усї наші богобоязні... міщани Корсуня), то нї по чім не можна би було пізнати, хто й де написав се оповіданє. В тім однім

реченю автор говорить, що річ діяла ся в Корсунї і що сам він оповідає своє слово Корсунянам. По за се однїське речене, як сказано, текст досить довгого оповіданя не має ніякісїнького місцевого забарвленя: Корсунь, морський берег, околичні села, чудесний храм Климентів, усе те згадуєть ся самими загальниками, без слїду якогось близшого означеня, як ми се бачили в попереднїй леґендї. Можна би сказати, що оповідане було виголошене в Корсунї в формі проповіди, значить, автор не потребував забарвлювати його деталями добре відомими кождому. Та на се треба відповісти дві річи: 1) Коли хто говорить до своїх людий про добре відомі їм річи, то власне найчастїйше, сам того не думаючи, він що кроку натякне на деталї відомі обом сторонам, а темні посторонним людям. А 2) коли автор говорив Корсунянам про річи добре їм відомі, що стали ся на місцї, то по що він починає своє оповідане власне так, як колиб говорив про річи зовсїм нові, невідомі їм, а такі дивні, що треба як найбільшого скупленя уваги при їх вислухуваню?

Стиль оповіданя, цьвітистий, риторичний, а вбогий на побутові деталї вказує також на те, що сей твір повстав не в початку IV в., а радше в часї упадку лїтературного смаку, в VIII або IX вінї. Що він не міг повстати перед половиною V віку, се неминуче випливає з нашого розслїду корсунської леґенди про сїмох мучеників, бож до того часу не було й самої леґенди про Єфрема Корсунського. Зрештою наше оповідане повстало значно пізнїйше від тої корсунської леґенди, яка нічого ще не знає про попередні подвиги сьв. Климента в Корсунї, анї про чудо з його підводною гробницею і говорить про Корсунь у р. 300 як зовсїм іще неторкнений проповідю християнської віри. На пізнїйшу дату повстаня отсеї леґенди вказує також брак усякої церковно-полїтичної тенденції. Боротьба за церковну автокефалїю корсунської епархії вже давно затихла, Корсунь у церковних дїлах підлягає константинопольському патріархови; леґенда про хлопця для нашого автора має лише чисто артистичний інтерес, радше інтерес канви, на якій він може снувати цьвіти своєї риторики.

Леґенда про Климентове мучеництво вже популярна в часї нашого автора; він не сумнїваєть ся, що вся його авдіторія знає „книгу його славного мучеництва“. Та на жаль він не згадує нічого близше про сю книгу, а з деяких принагідних натяків ми мусимо заключити, що се не була та леґенда про Климентове мучеництво в Корсунї, що зробила ся популярною в Ви-

зантії через леґендарій Метафраста, війшла в витяги з Псевдо-Климентин і т. и. Як відомо, в тій леґенді Климента живого кидають у море з якорем на шиї; автор отсього оповіданя не знає нічого про се, не згадує про якір, а тілько говорить, що „пречесне тіло мученика було вкинене в море“. Ми бачили, що була на сході й така форма леґенди, а власне перед її льокалїзацією в Корсунї; останки тої леґенди, по яким Климент був зоточений до Анкири, там замурований у міську стіну, якийсь час живлений зернами пшениці з медом, тамже вмер, а потім тіло його було вивезене далеко на море, аж проти берегів Корсуня і вкинене в глубину, заховали ся в наших рукописних Прольоґах.

Та найважнійшим моментом для датованя сього твору, а заразом важним причинком для історії лїтературних зносин між сходом і заходом являєть ся той факт, що тема сеї леґенди повстала зовсїм не в Корсунї і не в Византії, а на заходї Европи і була тут популярна ще від VI віку, від коли Григорій Турський, мабуть з устного оповіданя чутого десь на півднї Франциї, записав її в своїм Liber miraculorum in gloria martyrum[1]). Читаємо там сю леґенду в формі значно простїйшій. По короткім вступі про мучеництво Климента (не сказано, де, з покликом на писане жерело, „ut in passione ejus legitur“) та про чудо з підводним храмом і з щорічним відпливом моря автор оповідає ось як: „Factum est autem, ut in una solemnitatum mulier cum filio parvulo in loco accederet. Aepulante autem ea post acta solemnia obdormivit infans. Dum autem haec agerentur, ecce sonus subito factus est accedentis pelagi. Dehinc oblita mulier subolis sui, coepit velociter cum reliquo populo petere ripam. Igitur insequenti maris accessu, postquam ad litus venerat, meminit se filium reliquisse. Tunc cum fletu magno deiecta terris, miseram se clamitans, litora vocibus replebat atque discurrebat per circuitum riparum, si forte enecatam prolem eiectamque litori quis conspicasset. Sed cum nihil inveniret iudicii, tandem consolata a propinquis ad propria reducitur, totum annum in luctu ac lamentatione deducens. Recurrente autem anni circulo venit iterum ad expectandam martyris solemnitatem, fortassis de infantulo aliqua

---

[1]) Див. Gregorii Turonensis Opera, ed W. Arndt et Br. Krusch, pars II Miracula et opera minora. Hannoveriae 1885 (Monumenta Germaniae historica, editio in 4-to. Scriptores rerum Merovingicarum tomi I pars II), Liber miraculorum cap. 35, стор. 510.

invenire possit iudicia. Quid plura? Recedente mare anticipat omnes ad ingrediendum, et ipsa prima praecedit ad tumulum. Cumque prostrata solo orationem explesset, erecta sursum genis ubertim fletuum imbribus madefactis, dum divertit in parte altera vultum, aspicit filium in eo loco, ubi eum dormientem reliquerat, in ipso adhuc sopore teneri. Aestimans autem, eum esse defunctum, accedit comminus, quasi collectura cadaver exanime, sed cum eum dormire cognovisset, excitatum velociter expectantibus populis incolomem levavit in ulnia. Interrogansque inter oscula, ubi per anni fuisset spatia, nescire se ait, si annus integer praeterisset; tantum dormisse se suavi sopore in unius noctis spatio aestimabat.

Що отся латинська версия нашої леґенди старша і первіснїйша від грецької, сього не треба богато доказувати. Лишаючи на боцї само стилїстичне оброблене звернемо увагу лиш ось на які деталї. Поперед усього героїнею зроблено тут саму лише жінку; грецький ретор присусїдив до неї ще батька. Сам факт полишеня дитини в підводному храмі змальований тут далеко природнїйше, рисами взятими живцем із дійсности: по набоженстві люди, зібрані до храма віддаленого три милї від берега, сїдають тутже коло храма обідати — сцена, яку можна ще й тепер часто бачити в гірських селах, де побожні мають далеко до церкви зі своїх верхів і вибираючи ся туди беруть обід із собою. Ще в більшім розмірі бачимо се в відпустових місцях, до яких люди сходять ся з далеких околиць; на те саме натякає й Григорій Турський своєю коротенькою фразою „aepupulante ea post acta solemnia“. Дуже характерна й дальша фраза про гук моря, що заповідає поворот води; авторови очевидно той гук моря був добре звісний на побережі південної Франції; натомісь византийський оратор не зазначує його і малює поворот моря зовсїм мляво. Та найлїпше видно первісність латинської версиї з того, що оповідаєть ся про цїлорічний побут хлопця в підморському храмі. По Григорію Турському хлопець весь той час проспав біля домовини сьвятого, і рік видав ся йому солодким сном одної ночи; Византиєць дає до пізнаня, що хлопець бігав, бавив ся, їв і пив за той час і що годував, зберігав та забавляв його сьв. Климент своєю особою. Певна річ, одна й друга версия — видумки, але в чисто фантастичних концепціях буває також своя льоґіка, і коли фантазія ріжних віків і ріжних народів дуже часто вертає до ідеї чудесно

довгого сну, що дотичній особі видаєть ся сном одної ночи, то концепцію грецького автора навіть із того казкового погляду мусимо вважати дуже недотепною та непоетичною, доконаною лише в тій цїли, щоб переперчити латинський оріґінал та нагромадити як найбільше дивовижностий на славу сьв. Климента.

Леґенда про хлопця в версії Григорія Турського зовсїм виразно зліплена з двох мотивів. Перший із них — мотив підводної палати даний був уже зложеною перед тим леґендою про Климентове мучеництво і його чудесний похорон; другий, се, як сказано, мотив чудесно довгого сну, витворений іще в старій Грециї (сон Епіменїда), перенятий старохристіянською леґендою (оповіданє про сїм братів, що спали в одній печері 350 лїт) і війшло навіть до Корану (Сура II, 261) та в численні пізнїйші західно-европейські казки та леґенди[1]).

Загальний хід розвитку Климентової леґенди, що перед повстанєм великих середньовікових леґендаріїв загалом була мало популярною на сходї і розвивала ся переважно книжною дорогою, робить дуже неправдоподібним припущенє, щоб оповіданє про чудо з хлопцем повстало незалежно на півднї Франциї і в Корсунї чи де будь у византийській імперії. Колиж порівняти обробленє Григорія Турського та грецьке приписане Єфремови Корсунському, то мусимо без нїякого ваганя признати першенство Григорієви, який тут, як і в многих иньших випадках черпав із живої народної традициї, коли тимчасом твір Єфрема аж надто виразно виявляє характер чисто книжної, риторичної перерібки теми звісної авторови з якогось неозначеного близше жерела, але незвісної його слухачам, ніби то тим самим Корсунянам, у яких на очах мало статп ся те чудо і які буцїм то „і до сьогодня“ що року бувають сьвідками чудесного відступлюваня моря над Климентовою гробницею. Внутрішня, психольоґічна недорічність способу оповіданя зі змістом показує ясно, що маємо тут перед собою не твір нїякого Єфрема Корсунського, леґендового епископа з початку IV в., анї взагалї не твір Корсунянина (повний брак льокального кольориту!), але риторичну вправу якогось пізнїйшого византийського оратора, що знаючи

---

[1]) Див. I. Koch, Die Siebenschläferlegende, Leipzig 1883; новійша леґендова і казкова лїтература подана в виданю Reinhold Köhler, Kleinere Schriften zur erzählenden Dichtung des Mittelalters Berlin 1900, стор. 240—241.

повість про Климентове мучеництво і західно-европейську повість про хлопця полишеного в Климентовій гробниці на днї моря, приточив се до Корсуня, а може й знайшов уже ту версию мучеництва, що була льокалїзована в Корсунї, і щоб додати свойому творови більшої поваги, скомпонував його нїби як промову корсунського епископа говорену в Корсунї. Такі підладжуваня під чужий тон і під далеку місцевість були витвором старинної софістики; ще в дохристіянських часах таким способом фальшовано діяльоґи Плятона, промови Есхіна, компоновано листи аґріґентського тирана Фаляріса і т. и. Не менше розширена була та мода у Жидів; ми знаємо тепер, що майже всї твори обняті грецькою назвою „Біблїя“, з виємком деяких новозавітних, не були писані тими авторами, яких імена мають у титулах, анї в тім часї, коли жили ті титулові особи. Ще більше розширила ся мода на такі контрафакциї в перших віках християнства: богата лїтература апокріфів, не мало творів тзв. отців апостольських (patres apostolici) та апольоґетів були як на теперішнїй осуд фальсіфікатами. Специяльно Климент мав щастє до таких творів; до його імени протягом віків причіплювали ся дуже важні та цікаві твори, важні в історії церковного письменства, законодавства, гомілетики та леґенди, та про те по теперішньому осуду майже всї неавтентичні. Оттим то не повинно дивувати нас і те, що якийсь византийський ретор, маючи перед собою історію Климентового замученя в Корсунї, скомпонував на підставі якогось иньшого жерела, може не безпосередно на підставі Григорія Турського, оповіданє про чудо з хлопцем і прикрасив його іменем корсунського епископа й мученика Єфрема.

Що до часу, коли була написана ота Псевдо-Єфремова промова, то ми не можемо сказати нїчого докладного; можемо тільки визначити досить широкі границї часу, перед яким вона не могла бути написана і коли маємо певні сьвідоцтва про її істнованє. Отже певна річ, що вона не могла повстати перед половиною V віку, бо тільки тодї повстала леґенда про корсунських мучеників і про Єфрема. Коли вірні наші уваги що до першеньства версиї Григорія Турського, то час повстаня грецької версиї треба посунути ще о сто лїт далї: вона не могла повстати перед кінцем VI віку, бо тільки тодї написаний був твір Григорія Турського, який умер 594 р. Щож до terminus ad quem, то може найдавнїйше сьвідоцтво істнованя сеї леґенди буде староболгарська її перерібка, доконана Климентом болгарським у його „Похвалї Климентови Римському“. Як звісно, Климент болгарський умер

916 року, значить, написанє Похвали з усякою правдоподібністю можемо покласти на початок X віку. Отже в тім часї, між початком VII і кінцем IX в. мусїла повстати наша грецька леґенда. Що про неї не згадують леґенди про віднайденє мощів Климентових, особливо-ж тзв. панонська леґенда про сьв. Кирила, сього не можна толкувати таким способом, буцїм то авторам сих леґенд було незвісне се оповіданє; вони могли спокійно лишити його на боцї, навязуючи до старшої леґенди про чудесну Климентову гробницю та про періодичний відплив моря.

Варто ще завважити, що від початку X віку леґенда про Климентове чудо з хлопцем розходить ся на дві парості — грецьку й латинську. Климент болгарський, Метафраст, автор першого витягу з Псевдо-Климентин і староруські проповідники, що писали похвали сьв. Климентови, йдуть за слїдами Псевдо-Єфрема, хоча подають деталї девчому відмінні від нього; ми придивимо ся їм у однім із дальших роздїлів сеї працї, а тут згадаємо лише про ті відгуки, які заховав автор минейної служби сьв. Климентови. Отже там у 6-тім ікосї читаємо слова, немов написані під сьвіжим вражінєм Псевдо-Єфремової реторики: „Како възмоу аз страстный въспѣти и гл҃ати нн҃ѣ подвига бж҃ественнаго с҃щенномѹченика, како въ море връжень бысть, ноу Хс҃ Бж҃, егоже възлюби велми, дасть его пакы възлюбив'шимь ѝ ако дар многоц'ѣнный, и ѡтроча дасть родителема свѣтло играюще“. Отже, як бачимо, автор служби знає про „родителїв“, а не про саму матїр, знає й про те, що хлопчик весело бавив ся в Климентовій гробницї, а не спав, як у Григорія Турського. Та автор користуєть ся далї й кінцевою моралїзацією Псевдо-Єфремовою, де море витолковано аллеґорично як потопа житєвих трівог, що обливає кождого чоловіка, і ось „Пѣснь ѕ҃. Їрмос“ починаєть ся поетичним зворотом: „Пріидох въ глоубины морскыа ѝ потопила ма ѐсть коура многых ми прегрѣшеній“. Натомісь західні перерібки, навіть такі, що черпали з грецьких жерел, специяльно з Метафраста, що до сього чуда держать ся версиї Григорія Турського. І так держала ся його затрачена книга про Климента, написана Йоаном діяконом для епископа Ґаудерика з Веллєтрі, для якої грецькі матеріяли перекладав на латинську мову Анастазій Бібліотекар. Ми знаємо, як виглядало оповіданє в тій книзї, бо витяги з неї подали Яков de Voragine в своїй Золотій леґендї (див. французький переклад Роза III, 368) і пізнїйший від нього Petrus de Natalibus у своїм Catalogus Sanctorum. Та ми маємо ще одно

сьвідоцтво, значно ранійше від Золотої Леґенди, а власне фреск у римській базиліці S. Clemente, на якому як раз намальована сцена чудесного відпливу моря і віднайденя матірю хлопчика в Климентовій гробниці. Ось як описує той малюнок (рисунок його у Дудіка op. cit.) Кароль Ґессель: „В середнім відділї (малюнка) видно каплицю, будовану в романськім стилю, довкола неї вода і риби, в отвореній каплиці вівтар, горючі сьвічки і висячі лямпи, з правого боку якір, з лїва надходить процесія, передом сьвященики, з брами міста, на якій написано: CERSONA [Ґессель читає Gersona]. Мати прибігла наперед — і Integer ecce jacet, repetit quem praevia mater[1])“. Д. Ґессель не додає, що мати з хлопцем на тім самім малюнку представлена два рази: раз схилена перед вівтарем, з розпущеним волосєм, як піднїмає хлопця, що лежав на землї і тепер простягає до неї руки, а другий раз випростувана, держачи хлопця в обіймах. Підпис під тим малюнком — висше цитований гексаметер, являєть ся другим слїдом ритмічного обробленя Климентової леґенди на латинській мові. Ґессель доказує, що сей малюнок належить по стилю й технїці до тих, що були зроблені коштом згаданого вже Benno de Rapiza, походить із кінця XI віку і був докінчений не довго перед зруйнованєм старої базилїки в р. 1084. Як бачимо, і тут являєть ся лише сама мати, отже і се оброблене леґенди держало ся тексту Григорія Турського. Се чинить майже певною догадку, що той сам текст, а не грецька версия Псевдо-Єфрема, був жерелом того обробленя, яке з порученя Ґаудерика Веллетрийського виконав Йоан „Levita“. Та тут насуваєть ся ще одна догадка: чи се оброблене Климентової леґенди не було доконане віршами? І чи вірші, ужиті до написів на малюнках базилїки S. Clemente, не походять власне з того обробленя, доконаного в другій половинї IX віку в Римі? Д. Ґессель, покликаючи ся на незвісну менї книгу Rondinini, De S. Clemente papa et martyre ejusque basilica in Roma, видану 1706 р. з порученя папи Климента XI, подає, що дві книги тої працї діякона Йоана лежать у рукописї в манастирі Монте Кассіно (op. cit. 16); дивна річ, що від тодї й доси нїхто не зацікавив ся відшукати та опублїкувати сю ін-

---

[1]) Carl Hessel, Die altchristlichen Basiliken Roms, insbesondere die Basilika San Clemente (Programm des königl. Gymnasiums zu Wetzlar 1872–73). Wetzlar 1873, стор. 21.

аресну працю. Зі слів Гесселя видно, що вона містить ся там не ціла, а лише „beinahe zwei Bücher“; певна річ, для нас найцікавійша була би третя книга, якої закінчене, опублїковане ще в половині XVII в. в Acta Sanctorum п. з. Vita cum translatione b. Clementis, являєть ся одним із головних сьвідоцтв не лише про дальший розвій Климентової леґенди, але також про славянських апостолів Кирила й Методія, кажучи коротко — тою голосною в науцї Італьською леґендою, до якої обговореня перейдемо в дальшім роздїлї сеї працї.

Леґенда про хлопця вирятуваного сьв. Климентом із дна моря робила велике вражінє всюди, де лише доходила. Ми в кінцевім роздїлї сеї працї зберемо до купи і роздивимо її відгуки в середньовіковій Европі і у нас, а тут зазначимо лише, що ті відгуки можемо прослїдити не лише в книжній леґендї (отже прим. чудо сьв. Николая з хлопцем, що втонув у Днїпрі, одно чудо в Печерськім Патерику), але й далї, в устах люду: мов виразний відгук Псевдо-Єфремового оповіданя звучать слова звісної думи про бурю на Чорнім морі, що „отцева-матчина молитва зо дна моря виймає“ [1]).

(Далї буде).

[1]) Пор. Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни малорусскаго народа. Кіевъ 1874, т. I, стор. 181, 185, 187, 199.

Угорські Русини

в сьвітлї мадярської урядової статистики.

(Balogh P. — A népfajok Magyarországon, 1902.
A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902).

Написав **Стефан Томашівський.**

Лїтература про Угорських Русинів вже доволї велика; що раз появляють ся нові розвідки, і то не від самих Русинів, а й від чужих. Але з того ще не виходить, що Закарпатська Русь пізнана вже цїлком докладно з кождого боку; противно: зі всїх частий України-Руси ся частина найменьше знана; звісний парадокс одного письменника, що у нас більше знають про Австралїю, анїж про Угорську Русь. Так виходить при релятивно значнїй науковій лїтературі, розмірно більшій, анїж про Галичину або й Буковину. Велике незнанне Угорської Руси показуєть ся найкраще з порівнання чисел, яке прикладали ріжні письменники в ріжних часах до тамошнїх Русинів[1]), або з порівнання етноґрафічних карт, яких є значне число, від Шафарика почавши. Порівнанне чисел та етноґрафічних меж показує найкраще, яка панує тут довільність та безкритичність. Є дві причини того сумного стану. Перше, то недостача **і с т о р и ч н и х** дослїдів. Почав їх поважно робити Бідерман, але поза нього пізнїйші дослїдники не пішли далеко. Автор нової історії Укра-

---

[1]) Зібрав сї числа В. Гнатюк у статї: „Словаки чи Русини?“ (Записки, т. XLII).

їни-Руси, з огляду на повне запустїннє того поля, мусїв зачати від реґестовання документального матеріалу[1]. Брак історичних дослїдів стає також причиною частих спорів між письменниками про теріторії, мову й віру[2]. Самі етноґрафи та фільольоґи справи не рішать. Так само повний брак дослїдів етнольоґічних та антропольоґічних. Друга причина лежить у непевности наукового матеріялу. Дотеперішні дослїдники опирали ся дó тепер на двох жерелах: на урядовій статистиці й духовних шематизмах обох руських епархій. Не треба казати, що статистика духовних урядів має тільки невелике значіннє, що нею можна послугуватись тільки як другорядним жерелом. Вона майже не відріжняє людности по народности (мові), а тільки по вірі. А тимчасом грекокатоликами на Угорщинї не тільки самі Русини. Що до другого жерела, то загально дивлять ся на нього з довірєм, хоч воно того не заслугує. Понизше побачимо, на скільки певне се жерело. В нинїшнїх часах розбурханих національних пристрастей урядова статистика стала, по висказу одного Словака, „безстидною проституткою шовінїзму", отже до неї треба приступати з повним скептицизмом і перед користуваннєм треба провірити її правдивість. Те можна прикласти й до мадярської урядової статистики. Бо-ж хто переводить списи людности? Звичайно полїтичні урядники та їх прислужники, що часом або ненавидять списувану людність, або на національних ріжницях цїлком не розуміють ся. Остаточно висновок такий: доконче треба взятись до докладного наукового оброблення Угорської Руси, з боку етноґрафічного й історичного. В тій цїли треба передусїм перевести докладну критику дотеперішнїх праць і жерел, а заразом узятись до безпосередного збирання матеріялів підчас систематично ведених наукових екскурсій. А тоді можливо буде подати правдивий образ Закарпатської України. Виходячи з того погляду, забрав ся я з тов. Гнатюком до зроблення етноґрафічної карти Угорської Руси, що в сїмроцї повинна вийти. Вона не подасть цїлком докладного й остаточно правдивого образу руської теріторії, бо се на разї неможливе. Вона має стати вихідною точкою для дальших дослїдів в тому напрямі. Висше зазначений дезідерат був також причиною напи-

---

[1] М. Грушевський, Історія України-Руси, III, гл. 1.

[2] Гнатюк, op. cit.; Францевъ, Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси, 1901; Niederle, Národopisná mapa Uherských Slováku, 1903.

сання отсеї статї. Вона нехай буде причинком до зібрання й оцїнки матеріялів, які дає нам урядова статистика.

I.

В 1902 р. вийшли в Будапештї дві книжки з офіціяльною маркою. Перша — то „Народности на Угорщинї“, написані Павлом Балоґом, видані мінїстерством осьвіти й віроісповідань. Друга — то „Спис людности в краях угорської корони 1900 р., ч. I, загальна опись по громадам“, видана з поручення мінїстра торговлї центральним статистичним урядом[1]). Ся остання книжка — то тільки сирий матеріял; вона подає, окрім вступу з поясненнями, порядкове вичисленнє всїх комітатів, повітів і громад, а при них 49 рубрик: 1) біжуче число, 2) назва, 3) простір у катастральних морґах, 4)—6) число людности, сьвітської, військової і всеї, 7) неприсутні, 8) чужинцї, 9) і 10) пол, 11)—18) вік, 19)—22) стан, 24)—31) рідна мова, 32) знанє мадярської мови, 33)—40) релїґія, 41) скільки письменних, 42)—49) з якого матеріялу хати. Вкінцї в окремій части подано загальні числа людности в кождій громадї при 4 останнїх конскрипціях 1869, 1880, 1890 і 1900. Оброблениє сього сирого матеріялу вимагалоб дуже богато працї, і ми до того забиратись не думаємо на сім місци, тому візьмемо за основу працю П. Балоґа, а тою другою тільки будемо послугуватись для доповнення і контролї.

Книга написана д. Балоґом — се плід довголїтньої працї. Мета її — подати докладний образ етнїчних відносин на Угорщинї після тисячлїтнього розвою угорської держави, а головно показати зріст і розміщеннє мадярського елемента серед иньших народів на теріторії угорського королївства (Хорватія і Слованїя та Фіюме відсунені тут цїлком на бік). Автор користував ся статистичним матеріялом з першої руки, але ще зі спису люд-

---

[1]) Повні титули: 1) A népfajok Magyarországon. Irta Balogh Pál. Mellékletek: két szinezett tábla, hét térkép és tizenhárom vázlat. Budapest. Kiadja a m. kir. vallás és közoktatásüdyi ministerium, 1902. Ст. VII + 1113, вел. 8⁰ з 26 картами.

2) A magyar korona országainak 1900-évi nèpszámlálása. Első rész. A népesség általanos leirása községenkint. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi sztatisztikai hivatal. 'Ara 6 kor. Budapest, 1902. Ст. 45 + 609, 8⁰.

ности 1890/91, а се для нас ще вартнїйше, бо його вислїди можемо порівнювати зі списом 1900/901. Тому будемо старатись витягнути з його книжки все, що дотикає Русинів, та вказати на ті хиби, якими хора мадярська урядова статистика.

Автор, як припало до лиця змадяризованому Русинови (д. Балоґ — з роду Русин), показуєть ся ентузіястичним мадярським патріотом і пише сю працю на більшу славу „мадярського ґенія". Його погляди і становище найкраще можна пізнати зі вступного „історичного огляду". Зачавши від сьваткования угорського millenium-a 1896 р., згадує, що окрім симпатичних відзивів серед чужих, були й ворожі, а причина тому така, що „Угорщина, хоч має р і ж н о р о д н у людність, всеж таки протягом тисячки років остала ся н а ц і о н а л ь н о ю державою" і перетревала всї иньші, сучасні з приходом Мадярів, давнї державні орґанїзації нашої частини сьвіта (ст. 15). І дальше йдуть горячі виклики на честь „мадярського ґенія"... Мадяри, по думцї автора, то властиво а в т о х т о н и, бо коли прийшли над Тису і Дунай, було тут цїлком порожно на цїлій нинїшнїй державній теріторії; вони приймали радо й чужинцїв, що приходили п і з н і й ш е й віддавались Мадярам в опіку. А ті чужинцї — то всї иньші народности на теперішнїй Угорщинї (без Хорватії і Славонії). Се дотичить навіть Словаків, Русинів і Румунів. Що до Русинів, то від давна звістний погляд між мадярськими істориками, що Русини прийшли в Угорщину у XIV ст. (Коріятович); від якогось часу подібну теорію вони силкують ся привязати й до Румунів, навіть виступають з тими поглядами на европейських історичних конґресах. Автор прикладає таку саму теорію (несьміло) й до. Словаків: їх правітчина не в Угорщинї (певно!), вони не окремий народ, а перехідна мішанина Чехів, Поляків і Русинів, що протягом віків осїдали на нинїшній словацькій теріторії (ст. 21). Мадяри, приймаючи гостинно чужинцїв, памятали одначе завсїди про головний провідний прінціп — про свою г е ґ е м о н ї ю, що була натуральною, потрібною і благодатною... І отся саме праця має на метї показати перевагу мадярського елемента у цифрах. Се провідна нитка автора. Розумієть ся ніякий поступ в історичних дослїдах в теперішнїх часах не викорінить подібних „історичних" поглядів в головах мадярських учених, бо цїлею їх — не наука, а п о л ї т и к а (та й не тільки у Мадярів!). Та полишім теоретичні погляди автора, а приглянњмо ся самій працї.

Наперед кілька слів про плян і метод роботи. По буцімто історичнім вступі, що обіймає 54 сторони, починаєть ся перша частина праці п. з. „Племена на мадярській земли“ (ст. 57—952). Поданий тут наперед загальний погляд на етноґрафічні відносини в краю, показано у процентових числах скількість поодиноких народностей по комітатам і повітам (скільки комітатів і повітів займає яка народність), такий самий огляд релїґійних відносин, дальше розділ громад між народностями, в характері більшости й меньшости, та порівнаннє сходу і заходу краю (по Тису) що до добутих результатів, головно що до розширення мадярського елемента (ст. 57—214). По сїм приступає автор до докладного огляду цїлого краю по теріторіям, комітатам, повітам і громадам. Цїлий край подїлено на 4 части краю (задунайська, горішня, семигородська, долїшня). Части дїлять ся на теріторії, зложені з комітатів (столиць), ті знов на повіти і громади. Після кождого комітата кождої теріторії й части краю зібрані в результаті загальні виводи що до етнїчних відносин. Хоч в основі лежить полїтичний адмінїстрацийний подїл краю, то все-ж таки автор держить ся його тїсно тільки що до комітатів, подїл на повіти вже розбитий, бо автор робить докладний огляд громад відповідно до ґеоґрафічного положіння, переважно долинами рік. Сей останнїй прінціп дуже оправданий, але через змішаннє двох прінціпів (полїтичного й ґеоґрафічного) розбила ся тільки прозорість праці і користуваннє нею стало невигідним. У виписанню громад знайшли знов своє місце тільки громади, що служать адмінїстрацийними одиницями, значить — не вичислені всї місцевости, особливо гірські (як раз руські), що деколи по дві-три або й більше творять одну громаду. Се можна також почислити між хиби. Скількість людности у громадах подана не абсолютним числом, а тільки родом письма і знаками (α, β, a, b, c, d, **a**, **b**, **c**, A, B, C, D, E, F, G, H, Z), що означають число людности від понизше 500 до понад 700.000. У другій рубриці коло кождої громади подано словом, яка се громада що до етнїчної більшости, а коло того початкові букви тих народностей, що творять меньшість у громадї, а висота сеї меньшости подана знаками I—V (1%—49%). У третїй рубриці коло кождої громади подано, якої віри більшість, а коло того віри меньшости початковими буквами і знаками I—V. У четвертій рубрицї подано, чи протягом останнього пів століття людність у громадї зростає чи зменьшаєть ся і яка була етнїчна більшість перед

50-ма роками. Ось примір в оріґіналї про село Хлївище собранецького повіта Ужської столиці:

Hlivistye α | orosz III t. e. n. m | g. kat i. III r. i. | nött (fogyott) orosz

Се значить: с. Х. має до 500 душ і більшість руська, а меньшість складає ся з 20—30% Словаків та по меньше ніж 1% иньших (циганів і т. ин.)[1], Німцїв і Мадярів; перевагу має релїґія греко-католицька, при тім 20—30% римо-католиків і дещо Жидів; людність від 50 літ зросла (евент. змалїла) і перед 50 роками громада була переважно руська. Таким способом подано досить докладний (у приближенню) образ національних і релїґійних відносин кождої громади, а навіть частинку її історії, хоч, певно, краще було-б — заступити знакову символику конкретними числами, абсолютними або процентовими. Цїла та перша частина закінчена знов загальними виводами п. з. „Образ краю“, при чім подані теж цікаві зиски і страти поодиноких народностей.

Друга частина має заголовок: „Народности в угорськім суспільнім житю“. Поданий тут погляд на: 1) язикові теріторії; 2) перехід людности в серединї краю і поза границями (в Австрії й Европі, на жаль — без Америки); 3) родинне житє; 4) фізичне житє; 5) матеріяльний побут; 6) релїґійні й осьвітні відносини. Що до виводів, то вони роблені по меньш-більш етноґрафічним теріторіям, означеним дуже недокладно. І сьому плянови можна-б зробити кілька поважних замітів (приміром недостача клясового подїлу і фахового заняття по народностям, а се як раз цїкаве на Угорщинї!), все-ж таки, як бачимо автор завдав собі дуже богато труду, аби по змозї образ вийшов найповнїйший.

До книжки доданий грубий додаток, що обіймає, окрім 6 схематичних таблиць розміщення поодиноких народностей у процентових числах, 2 великі таблицї роблені красками (схематично): одна для показання відносин між народностями, друга між релїґіями, 7 великих мап з докладним означеннєм комітатів, повітів і громад разом із знаками для поодиноких народностей (мапи рисовані не найлїпше) і 7 шкіців для відносин релїґій-

[1]) Всї непризнані мови як краєві, зведено до сеї рубрики „иньших“ (egyéb).

них і 6 для означення язикових границь і островів. Цїлий сей додаток — то коротке resumé першої частини працї.

Відомости про відносини перед 50 рр. брав автор із давньої статистики Угорщини Фейнеша[1]) і ґеоґрафічного лексікона Ленка[2]).

II.

Показавши зміст і метод працї д. Балоґа, треба-б добути дещо з результатів, до яких дійшов автор, головно тих, що нас більше дотикають. Головні результати знов треба порівнати з тими, які дає статистичний підручник спису людности з 1900 рр. Наперед порівнаймо загальне число Русинів (без війська) на підставі одної і другої статистики по частям держави, теріторіям і столицям[3]):

---

[1]) Fényes — Statistik des Königreichs Ungarn, Pesth 1843.

[2]) Lenk -- Sübenbürgens geogr. statist. Lexikon, Wien 1839.

[3]) Теріторіяльний подїл иньший у Балоґа, иньший у статистицї 1900 р. У першого такий: A. Túl-a-Dunán (Задунайське) зі столицями: Moson, Győr, Sopon, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Veszprém, Fejér і Komárom. Б. A felvidéken (Горішня Угорщина): I. A tót felvidék (словацька теріторія) зі столицями: Pozsony, Nyitra, Bars, Turócz, Trencsén, 'Arva, Liptó і Zólyom; II. A palóczföld (половецький край) зі столицями: Esztergom, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör і Abauj-Torna; III A tót-orosz felföld (словацько-руська височина) зі столицями: Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugorsa і Máramaros. В. Túl-a-kiralyhágón (Erdely, Семигород) зі столицями: Csík, Háromszék, Udvarhely, Marostorda, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilagy, Kolosz, Torda Aranyos, Brassó, Nagy Küküllő, Fogaras, Szeben, Hunyad, Alsó-Fejér і Kis-Küküllő. Г. Az alvidéken (Долїшня Угорщина): I. A délvidék (полуднева Угорщина) зі столицями: Krassó-Szörény, Temes, Torontál і Arad. II. A magyar alföld (мадярська низина) зі столицями: Bihar, Szatmár, Szabolcs, Hajdu, Jász, Csongrád, Békés, Csanád, Bács і Pest.

У статистицї 19(0/1 р. затержаний такий подїл: I. Magyarország (Угорщина): a) Duna bal partja (лїва сторона Дунаю) зі столицями: 'Arva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Tsencsén, Turócz, Zólyom; b) Duna jobb partja (правий бік Дунаю) зі столицями: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém. Zala; c) Duna-Tisza köze (межи Дунаєм і Тисою) зі столицями: Bács, Csongrád, Heves, Jász, Pest; d) Tisza jobb partja (права сторона Тиси) зі столицями: Abauj-Torna, Bereg, Borsód, Gömör, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén; e) Tisza bal partja (лїва сторона Тиси) зі столицями: Békés, Bihar, Hajdu, Máramaros, Szaboles, Szatmár, Szilagy, Ugocsa; f) Tisza-Maros szöge (кут між Тисою і Марошом) зі сто-

Край	Теріторія	Столиця (комітат)	В р. 1890			В р. 1900		
			всеї людности	Русинів	%	всеї людности	Русинів	%
УГОРЩИНА	Словацько-руська височина	Марамарош	268.281	122.528	45·7	308.790	143.379	46·4
		Берег	179.455	81.907	45·6	207.647	95.084	45·8
		Уґоча	75.461	32.076	42·5	83.267	32.707	39·3
		Уг	135.247	46.521	34·4	151.824	55.556	36·6
		Земплин	299.197	31.036	10·4	327.604	34.816	10·6
		Шариш	168.021	35.019	20·8	172.706	33.937	19·7
		Спиш	163.291	17.518	10·7	170 535	13 913	8·2
	Сл.-русь. височина:		1,288.953	36[illegible].605	28·4	1,422.373	409·392	28·8
	Мадярська низина	Сатмар	323.768	1.343	0·4	366.356	270	0·0
		Саболч	244.945	596	0·2	287.301	154	0·0
		Бігар	516.704	214	0·0	573 813	94	0·[illegible]
		Гайду	190.978	30	—	220·870	24	—
		Яс	318.475	6	—	349.403	10	0·0
		Бейкейш	258.386	23	—	277.734	23	—
		Чанад	130.575	152	0·1	139.310	67	0·0
		Чонґрад	261.340	14	—	282.967	6	—
		Пешт	1224.724	147	—	1,597.353	191	—
		Бач	716.488	9.063	1·3	764.317	10.036	1·3
	Мад. низина:		4,186.383	11.588	0·3	4,859.424	10.875	0·2
	Половеччина	Абауй	179.884	249	0·1	191.804	256	0·1
		Боршод	216.794	348	0·1	255.194	16	0·0
		Ґемер	174.810	11	—	183.414	8	—
		Гевеш	233.785	6	—	253.368	11	0·0
		Новоград	214.444	4	—	238.215	15	0·0
		Гонт	123.023	7	—	130.641	8	—
		Остригом	78.378	—		86 659	1	—
	Половеччина:		1,221.118	625	0 0	1,259.295	315	0·0
	Словаччина	Зволен	112.413	5	—	123.742	7	—
		Ліптов	76.850	3	—	81.920	2	—
		Орава	84.820	1	—	84.950	6	0·0
		Тренчин	258.846	20	0·0	286.369	16	0·0
		Турец	49.979	—	—	51.924	—	—
		Теков (Bars)	152.910	2	—	164.852	—	—
		Нітра	396.482	17	0·0	427.328	15	0·0
		Прешбурґ (Pozsony)	331.370	18	0·0	361.663	77	0·0
	Словаччина:		1,463.670	66	0·0	1,582·748	123	0·0

Край	Теріторія	Столиця (комітат)	В р. 1890			В р. 1900		
			всеї людности	Русинів	%	всеї людности	Русинів	%
Угорщина	Південна Угорщина	Крашов	407.635	172	0·0	441.266	802	0·2
		Арад	343.597	199	0·0	383.303	196	0 0
		Темеш	437.039	71	0·0	470.798	73	0·0
		Торонталь	588.750	32	0·0	607.538	30	0·0
	Півд. Угорщина:		1,777.021	474	0·0	1,902.905	1101	0·1
	За Дунаєм:		2,753.966	21	—	2,902.866	42	—
	Семигород	Бистриця-Насовд	104.737	59	0·1	117.649	165	0·1
		Солнок Добока	217.550	83	0·0	236.526	123	0·0
		Сіладь	191.167	63	0·0	206.968	46	0·0
		Колож	225.199	14	0·0	250.901	9	—
		Торда-Ар.	150.564	61	0·0	160.472	53	0·0
		Марош-Торда	177.860	4	—	195.682	9	—
		Чік	114.110	2	—	127.995	38	0·0
		Удваргель	110.132	—	—	117.850	3	—
		Гаромсейк	130.008	59	0·1	136.797	98	0·0
		Брашов	86.777	5	—	92.589	3	0·0
		Надь Кікілев	135.312	2	—	144.626	7	—
		Фоґараш	88.217	2	—	92.145	4	0·0
		Себен	148.738	10	—	162.291	49	0·0
		Гуняд	267.895	47	0·0	302.710	697	0·2
		Фейер	193.072	3	—	209.836	6	—
		Кіш-Кікілев	101.045	—	—	108.769	1	—
	В Семигороді:		2,442.383	414	0·0	2,663.806	1.311	0·1
В цілій Угорщині:			15,133.494	379.782	2·5	16,683.517	423.159	2·5
Хорватія і Славонія		Беловар	266.210		—	300.951	27	0·0
		Ліка	190·978		—	208.163	—	—
		Модруш	220.629		—	228.306	4	0·0
		Пожеґа	202.836			228.096	181	0·1
		Срем	347.022			379.617	4.343	1·1
		Варашдин	258.066		—	279.340	2	—
		Віровітіца	216.417		–	240.863	94	0·0
		Загреб	484.252		—	535.430	15	0·0
В Хорватії і Славонії:			2,186.410	3.606	0·2	2,400.766	4.666	0·2
У всіх краях угорської-корони (з Фіюме) було цівільної людн.:			17,349.398	383.388	2·2	19,122.340	427.825	2·2
Угорська армія:			114.393			132.219	1.622	1·2
Всеї людности цівільної і військової:			17,463.791		2·2	19,254.559	429.447	2·2

Приглянувши ся висше уложеній таблиці приходимо до ось яких результатів:

1) Що до Словацько-руської теріторії — то на ній число Русинів збільшилось і абсолютно, 42.787$^0/_0$ (себто 11·67$^0/_0$ давнійшого числа), і релятивно з 28·4$^0/_0$ на 28·8$^0/_0$ (приріст 0·4$^0/_0$). З виїмкою Спишської і Шаришської столиції, всї иньші показують абсолютний зріст Русинів, найменьший в Уґочі (631 душ, 1·96$^0/_0$ попереднього), найбільший у Мараморощі (20.851 душ, себто 17$^0/_0$ попереднього). Не так одначе виходить, коли візьмемо релятивний приріст. Тут на першому місцї стоїть Уг (34·4$^0/_0$ на 36·6$^0/_0$), дальше іде Марамороpш (45·7$^0/_0$ на 46·4$^0/_0$), Берег (45·6$^0/_0$ на 45·8$^0/_0$) такий самий у Земплинї (10·4$^0/_0$ на 10·6$^0/_0$), а Уґоча таки показує релятивний упадок Русинів (42·5$^0/_0$ на 39·3$^0/_0$, себто аж 3·2$^0/_0$). Обі західнї столиції, що в них живуть Русини — Шариш і Спиш показують подвійний упадок. Абсолютний упадок Шариша 1.082 душі (3$^0/_0$ попереднього), Спиша — аж 3·605 (20·5$^0/_0$ попереднього). Так само значний релятивний упадок: Ш. 20·8$^0/_0$ на 19·7$^0/_0$, С. 10·7$^0/_0$ на 8·2$^0/_0$. Попри сї дві столиції одначе загальний результат по 10 лїтах треба назвати користним, тим більше, що фактичний приріст людности в цїлій Угорщинї був тільки 10·3$^0/_0$!

2) На т. зв. Мадярській низинї число Русинів упало, абсолютно й релятивно. Одна тільки Бач-Бодроґська столиця дала приріст, абсолютний (о 973 душ, себто 10·7$^0/_0$ давнійшого) і релятивний (з 0·26$^0/_0$ на 0·3$_0/^0$). Незначну надвижку дав Пешт. Натомісць Сатмарська столиця показує величезний упадок, абсолютний о 1073 душ, себто 79$^0/_0$ попереднього) і релятивний (з 0·4$^0/_0$ на 0·07$^0/_0$). У Саболчі подібний упадок майже о $^3/_4$ попереднього числа. Значний теж упадок показує Чанад. Цікаво при тім як раз те, що північні

лицями: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál; 9) Kiralhágóntul (за Кіральгаґов) зі столицями: Alsó-Fejér, Beszterczе-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely; h) Fiume (Река). II. Horvát-Szlavonország (Хорватія і Славонїя) зі столицями: Belovár, Lika, Modrus, Pozsega, Szerém, Varasd, Verőcze, Zágráb.

В дальшім оглядї будемо держатись подїлу Балоґа, як раціональнїйшого з огляду на Русинів, з додатком Хорватії і Славонїї.

комітати, близші до руської теріторії показують сей великий упадок, натомісць далекі південні показують надвижку.

3) Т. зв. Половеччина показує за сї роки велику знижку Русинів до половини. Тут діло в комітатї Боршодськім, де 1890 р. було записано 348 Русинів; у 1900 р. в нїм зазначено тільки 16 [1]). Абауй удержав ся на тому самому становищи.

4) На Словаччинї число Русинів зросло за десять лїт майже в двоє. До того причинила ся руська кольонїя у Лошонци (пресшб. ком.), що мала 56 душ, себто майже 8·3% всеї людности. Чи се нова кольонїя, чи давнїйша — про се не уміємо сказати; у статистиці 1890/1 її не зазначено.

5) У південній (південно-західнїй) Угорщинї бачимо процес цїлком противний. Тут руська людність зросла з 474 на 1101 душ, себто більше анїж в двоє (132% попереднього); тим самим єсть теж релятивний приріст (0·1%). Найбільша користь у столиці Крашов-Сирень (0·2%) [2]).

6) В задунайських комітатах руська людність збільшилась, що правда, в двоє, але абсолютне число її дуже незначне; нїде вона не творить більшої осїлої ґрупи, а тільки самі розкинені одиницї.

7) Що до Семигороду, то тут абсолютний зріст Русинів майже о 2/3 (897 душ, себто 216% попер.); розумієть ся, рівночасно і релятивний добуток. Найбільше людности показуєть ся у столицї Гунядській (з 47 на 697 душ), потім у стол. Бистриця-Насовд (з 59 на 165), Сольнок-Добака (з 84 на 123) й ин. Сї Русини не показані у статистицї 1890 р. (окрім тих, що у Гаромсейку і Б.-Насовдї), тож не вміємо сказати, чи се нові кольонії, чи може давнїйше не були записані Русинами. Так само непевно що до кольонїй, вичислених під 5). Недавність сих і тих кольонїй можлива з огляду на те, що на тих просторах цвите гірничий промисл. Деякі може — се тільки осади до якогось часу.

8) Хорватія і Славонїя показує 0·2% Русинів, зріст єсть тільки абсолютний (з 3606 на 4·666, себто 29·4% поперед.),

---

[1]) З того 5 душ (1·22% всеї людности) жило у Ґалвачі, Сендрівського повіта.

[2]) Тих кольонїй не вичисляємо, з огляд, що всї вони будуть зазначені докладно на етноґрафічній картї.

релятивно стоять майже на тому самому становищи (0·16% на 0·19%). Найбільша пайка Русинів паде на Срємську столицю; вийнявши місто Землин (0·2%) єсть їх тут 1.2% всеї людности. Та абсолютну більшість мають тільки в одній громаді, Петровці (783 на 1054), в иньших меньшість. Иньші столиці мають меньші кольонії.

9) У всїх краях угорської корони Русини становлять при обох списах 2·2%. Сей процент не зміняєть ся, коли додамо ще Русинів військового стану, розміщених у ріжних ґарнїзонах[1]). Дальше виходить, що за означених 10 літ число цівільних Русинів збільшилось абсолютно о 44437 душ, себто 11·6%. З огляду на фактичний приріст за той час всеї людности угорських країв 10·3% [2]), збільшенє се дуже користне. Що до релятивних відносин, то в статистиці 1900 р. стоїмо майже на тому самому становищи, що й 1890 р. (2·21% і 2·237%). Приймивши навіть за дійсність, що справдї релятивні відносини так мало змінили ся на користь Русинів за той час, мусимо признати, що й сей результат користний. Коли порівняємо процентові числа всїх народностей Залитавії в обох моментах то з них вийде ось що: Мадяри зросли з 42·8% на 45·4%, Німці упали з 12·2% на 11·0%, Словаки упали з 11·0 на 10·5%, Румуни упали 14·9% на 14·6%, Хорвати з 9·0% на 8·7%, Серби з 6·1% на 5·5%, а тільки Русини задержались на тому самому становищи 2·2% (без Хорватії і Славонії 2·5%)[3]).

Страти иньших народів почасти трэба приписати еміґрації (відносини між натуральним і дійсним приростом єсть 11·2% і 10·3%), переважно одначе мадяризації, дійсній або фіктивній. Тим треба пояснити значний релятивний зріст мадярського елемента о 3·4%. Що сей зріст у певній части фіктивний — покажеть ся низше, як також і те, що релятивне число Русинів здержане на тому самому становищи.

Все, що висше сказано, се результат обчислення всїх одиниць, що признавали ся до руської мови, як рідної. Значить ся — тут не вчислені ті численні одиниці з поміж інтеліґенції, міщан, війська, що в дійсности належать до Русинів,

---

[1]) Важнїйші ґарнїзони з вояками Русинами 1900 р. такі: Левоча, Ужгород, Мункач, Сигіт, Мішкольцї, Пешт; угорське військо стоїть теж у Австрії.

[2]) Натуральний приріст (надвижка уроджень на смертю) була 11·2%.

[3]) Одні тільки „иньші", захожий переважно елемент, збільшив ся з 1·8% на 2·1%.

а записали ся (навіть і сьвідомо) до иньших, передусїм Мадярів; дальше не вчислені туди численні ґрупи людей чужого походження, що живуть розкинені по руських громадах, в житю суспільнім уживають руської мови і тому можуть бути теж почислені за Русинів [1]; натомісць могли-б тут були пропущені малі громадки Русинів, розкинені по чужих теріторіях, які руської мови можуть уживати тільки в приватнім житю. Коли би так хотїти означити число Русинів, тодї воно дуже значно підійшло би в гору [2]. Самі Жиди, переважно записувані як Нїмцї або Мадяри, піднесли-б число Русинів в північній Угорщинї о яких 100.000 душ.

Такі висновки дають обі офіціяльні статистики.

А тепер одно питаннє. Чи числа в обох списах подані вірно, у згодї з дійсностю? Хто як так знає нинїшні національно-полїтичні обставини в краях угорської корони, той вже з гори може сумнїватись в правдивости урядових обчислень що до народностей. Упередженнє — упередженнєм, але нам без доказу годї його висказувати. Тому й погляньмо за ними.

III.

Висше зазначено вже, що число Русинів в одних околицях підносить ся, в иньших знов паде (абсолютно і релятивно). Хоч зріст і упадок з огляду на цїлу Угорщину вирівнюють ся, все ж таки є дещо в тім дивного. В корінній руській теріторії бачимо передусїм упадок на Спишу і в Шариши, опісля в Уґочі. Упадок руських кольонїй на чужих теріторіях, що лише в кількох місцях творять абсолютну більшість людности якої там політ. громади, не може нїкого дивувати — се річ загально зрозуміла і навіть природна. Правда, сей упадок бачимо головно в недалеких столицях, як Абауй, Боршод, Саболч, Сатмар, натомісць в иньших далеких бачимо зріст, але сей зріст може бути дійсно викликаний сильнїйшою міґрацією в останнїх часах. Аби зрозуміти упадок Русинів у північних комітатах, мусимо їм приглянути ся близше.

---

[1]) Так поступив собі Е. Ляйпен (Eduard Leipen) в розвідцї: Die Sprachgebiete in den Ländern der ungarischen Krone, Відень 1896. Основана на списї людности 1890/1.

[2]) У Лєйпена: 430.283.

В книзї д. Балоґа при описї Спишської столицї, любовенського повіта (lublói jaras) громада Мнишик (Mnisek) подана як переважно словацька з малою меньшістю нїмецького, релїґією римско-католицькою, але зі значним числом греко-католиків, і ще перед 50 роками словацька (ст. 542); тимчасом урядова статистика з кінця 1900 р. (ст. 251) показує нам те саме село (людности 502) як переважно руське (254), з меньшістю словацькою (199), малою частиною Нїмцїв (27), переважно греко-католицьке (260), з меньшістю римокатоликів (217). Ну, і котре з тих правдиве? Аби одно й друге — неможливо, хоч між обома численями минуло 10 лїт. Таких прикладів більше.

В Шариському комітатї, горішньорнському повітї (felső-tárczai jaras) громада Ястреб (Jesztreb) подана як переважно словацька, з малою частиною Русинів (меньше нїж 10%) і дрібкою Нїмцїв), переважно греко-католицька, перед пів столїтєм — руська (ст. 546); значить ся — колись село руське майже цїлком пословачилось; натомість статистика з 1900 р. (ст. 237) показує те саме село (людности 881) як майже вповнї руське (841), з незначним числом Словаків (7), а більшим Нїмцїв (20). Чи Ястреб так скоро, за 10 лїт, відзискав свій давнїйший національний характер? Певно що нї, тільки статистика 1891 р., на якій опер ся д. Балоґ, фальшива. Село Блажів (Balazsvágás) того-ж повіта, записане (ст. 550) як переважно словацьке зі значною меньшістю руською (40—50%), давно-руське; статистика-ж 1901 р. (ст. 237) подає в ньому 959 Русинів (на 1195), 143 Словаки, 33 Нїмцї. Село Луцина (Litinye) у д. Балоґа словацьке (давно-руське) з 20—30% Русинів; десять лїт пізнїйше воно чомусь змінило ся: на 637 людности більшість руська (326), меньшість (279) словацька, хоч майже всї греко-католики. Село Яковяни (Jakorics), колись буцїм-то руське, тепер словацьке зі слабою меньшістю Нїмцїв, а цїлком без Русинів; тимчасом у 1901 р. воно виходить руським (214 на 260), де тільки 40 Словаків, а Нїмця анї одного. У тій самій столицї, у секчівськім повітї (széksői j.) с. Ґерлахів (Gerlachó) подане як переважно словацьке, навіть без руської меньшости, давно-руське; 1901 р. (243) явилось воно (люд. 466) переважно руським (394), з малою словацькою меньшістю (47). У тому ж комітатї і повітї село Ґералтик (Gerált) подане як словацьке, з меньшістю мадярською і дрібкою Русинів, переважно греко-католицьке, давно — руське (ст. 547); тимчасом 1901 р. воно виходить (люд. 186) переважно руським (156),

з меньшістю словацького (25), а цїлком без Мадярів (ст. 543). Село Жатківцї (Zsettek) у тому самому повітї подане у д. Балоґа як словацьке, з меньшістю нїмецькою, без Русинів, але греко-католицьке, перед 50 роками словацьке; натомісць в ур. статистицї 1901 р. (ст. 245) воно руське (на 156 душ — 135), зі словацькою меньшістю (16). У топлянському повітї (tapolyi j.) того-ж комітата подібно два села, Шашова і Липова (Sassova, Lipova) признані у д. Балоґа словацькими (колись — руські), так що нїчого не зісталось із Русинів (ст. 557); тимчасом з нової статистики виходить (ст. 247), що в обох єсть майже 95% Русинів. У маковицькім повітї (makoviczai j.) така сама доля стрінула села: Нижній Орлик (Alsó Orlich), Юркова Воля (Jurkó Volya), Вислава (Viszlava), Вишківцї (Viskócz) і Дуплин (Banyavölgy); перші три автор назвав пословаченими (колись — руськими), вже без Русинів цїлком, а останнї навіть перед 50 роками словацькими (ст. 557—7); тимчасом за десять лїт (ст. 239—40) в Орлику Словаків цїлком не стало (1), а Русинів аж 322 на на 394 душ всеї людности, у Юрковій Волї 220 Русинів (на 273), а тільки 48 Словаків, у Виславі Словаків цїлком не стало, а Русинів було 239 (на 258), у Вишківцях подібно, Русинів 135 (на 144), що нїколи Словаками мабуть не були, а в останнїм з'явило ся на 279 людн. аж 140 Русинів (з того греко-католиків тільки 137), а Словаків тільки 112.

Отже, з самого механїчного порівнання обох списів показуєть ся, що статистика 1890 р., на якій опираєть ся Балоґ, в обох західнїх комітатах без всякої підстави обкроїла Русинам аж 15 громад (1+14), чого статистичні функціонері не вміли консеквентно перевести і 10 лїт пізнїйше. Се зменьшене дає що найменьше ріжницю 4024 душ[1]) для Шариша, а 275 душ[2]) для Спиша, яку треба додати до загального числа Русинів в 1890 р. в сих двох комітатах. Тодї скількість Русинів підскочить у Спишу до 10·9%, а в Шариши до 23·2%.

Перейдім до сусїднього комітата Земплинського. У воронївськім повітї (varannói j.) с. Банське (Banszka) назване словацьким без Русинів, а колись руським (ст. 567); тимчасом нова статистика показує у нїм 484 Русинів (на 550 людн.),

---

[1]) Всї ті громади разом числили 1890 р. 5366 душ, з того найменьше $^3/_4$ було Русинів, себто 4024.

[2]) Половина загального числа 551.

а тільки 14 Словаків (ст. 277)[1]. Так само великий шмат стропківського повіта (sztropkói j.) у д. Балоґа пословачив ся цїлком у другій половині XIX ст., а се: Варихівцї (Varehócz) — без Русинів, Велкроп (Velkrop) — маленька меньшість Русинів, Сальник (Szalnik) — чисто словацький, Поточки (Potocska) — чисто словацькі, Войтівцї (Vojtócz) — чисто словацькі, Пуцаківцї (Puczàk) — без Русинів, Репеїв (Repejő) — чисто словацький, Правріґвцї (Praurócz) — без Русинів, Олька стропк. (Sztropkó-Olyka) — без Русинів, Руська Кайня (Orosz-Kajnya) — з меньшістю Русинів (40—50%), Руська Поруба (Orosz-Poruba) — подібно-ж, Притуляни (Pritulyán) — без Русинів (ст. 571); найновійша-ж статистика виратувала всї ті села для Руси (ст. 273—5). У них було Русинів: у Варихівцях 253 (на 297), у Велькропі 218 (на 223), а Словака анї одного, у Сальнику 139 (на 144), у Поточках 70 (себто 100%), у Війтівцях 99 (на 106), у Пуцаку 134 (на 152), а тільки 1 Словак, у Репеїві 147 (на 162), а Словак 1, у Правріпцях 141 (на 149) а Словака анї одного, в Ольцї 279 (на 345), у Кайнї 139 (на 148), у Порубі 269 (на 329), у Притулянах 158 (на 178). У гуменянськім повітї (homonnai j.) записане с. Берестів (Izbugya-Breszt6) як словацьке без Русинів (колись — руське) (ст. 575); натомісць у 1901 р. (ст. 267) воно переважно руське (189 на 218). У снинськім повітї (szinnai j.) подібно сталось із Station Валяшківцями (Valyaskócz), де Русинів зазначено тільки 10—20%, в Ублї (Ublya) тільки 20—30% Русинів, а у Стриївцях (Sztriócz) і Шмугівцях (Smugócz) — цїлком без Русинів (ст. 577—8); тимчасом у 1901 р. (ст. 273) всюди руська більшільшість: в Ублї 858 (на 951), з того гр.-католиків тільки 823, у Валяшківцях 237 (на 253), у Стриївцях 333 (на 344), а Словака анї одного, у Шмугівцях 277 (на 283), Словака анї одного.

Одже аж 18 громад у Земплинській столицї записано у 1890 р. за словацькі, хоч вони були або чисто або переважно руські. Вони давали-б найменьше 3219 душ, яких знов треба причислити до загального числа 1890 р. у сїм комітатї, а воно підскочить з 10·4% на 11·4%. Ідїм дальше.

В Ужськім комітатї також не обійшлось без подібного: у собранецькім повітї (szobránczi j.) село Нїмецька По-

[1]) Се село виступає навіть островом серед самих Словаків!

руба записане словацьким з меньшістю німецькою (ст. 584); а 1901 р. виходить воно руським (402 на 581). Натомісць ріжницю, яку бачимо у с. Середнїм (унїварського пов.), що у д. Балоґа зазначено воно словацьким, з 30—40% Мадярів, 20—30% Русинів, 10—20% Німцїв (ст. 590), а в новій статистицї на 1729 душ людности 713 Русинів, 507 Словаків, 322 Німцїв, а 186 Мадярів (ст. 203) — ту ріжницю можна-б з бідою витолкувати натуральним зростом руського елементу у тому селї.

У Бережській столиці, надтисанськім повітї (tiszaháti j.) с. Ґат (Gát) виходить у д. Балоґа чисто мадярською (ст. 596); натомісць 1901 р. воно має в собі 357 Русинів, себто понад 20%; чи се нові кольонїсти? — сумнїваємо ся (ст. 219). У свалявськім повітї (szolyvai j.) село Пасїка записане у д. Балоґа чисто мадярським (ст. 598); а 1901 р. воно на 606 душ має 483 Русинів, 66 Нїмцїв, а 57 Мадярів (ст. 217). У тому самому повітї с. Звірська Гута мало 1891 р. більшість словацьку, 30—40% Русинів, а 10—20% Німцїв (ст. 600); тимчасом у 1901 р. на 335 душ 278 Русинів, 33 Словаків, 4 Мадярів — хоч усї греко-католики (ст. 217).[1]).

У Марамароськім комітатї, у сиготськім повітї (M. szigeti j.) с. Микова (Verésmart) у д Балоґа зазначене як переважно мадярське, із руською (30—40%), румунською (10—20%) і німецькою меньшістю (ст. 612); тепер натомісць на 643 душі бачимо 230 Русинів, 207 Мадярів, 108 Волохів, 97 Німцїв (ст. 303).[2]) У повітї тячівськім (teczői j.) с. Кричово (Kricsfalva) у д. Б. записане як переважно мадярське із 20—30% Русинів (ст. 615), а 1901 р. на 1314 душ було 1158 Русинів, а 16 тільки Мадярів (иньші — майже самі Жиди, записані як Німцї (ст. 303).

Разом в Ужській, Бережській і Марамарошській столицях маємо хибно записаних 1890 р. за мадярські або словацькі около 1700 душ[3]), а се підносить загальне число Русинів у тих повітах з 34·4% на 34·7%, 45·6% на 46%, 45·7% на 45·8%.

---

[1]) Се може бути дїйсно зрущена словацька кольонїя, що повстала вже по 1840 р.

[2]) Сю зміну можна-б остаточно приймити.

[3]) На Уг 500, на Берег 700, на Марамарош 500.

Разом в усіх 7 комітатах здобуваємо на 1891 р. що найменьше 36 громад, около 8518 душ, а тодї число Русинів у північній Угорщинї треба піднести що найменьше до 375.823 душ, релятивно буде їх не 27·4% але 29·16%. Зазначаємо при тім, що не порівнюємо тих громад, де Русини значать ся тільки малою меньшістю, а самі такі, де вони творять більшість, або хоч половину людности. Так само не беремо ся до порівнання дальших кольоній на південь, бо вони мало де творять переважно-руські громади, з одного боку можуть легко винародовлюватись, з другого можуть скріплятись міґрацією з півночи. Коли навіть приймемо числа 1890 р. що до кольоній вповнї вірними, тай тодї число всїх Русинів Угорщини треба підняти що найменьше до 389.000 душ, а се дасть не 2·5% всеї людности, а 2·57%.

IV.

Ну добре, скаже може хто, усе те належить до р. 1890, а статистика 1900/1 р. виправила попередні блуди — одже ся вже буде годити ся з дійсністю. Та бо як раз тут новий клопіт: обчисленнє Русинів 1900 р., правда поправляє дещо з попереднїх фалшів, та за те поповняє ще більше нових. З порівнання обох книжок виходить се ясно. І знов зазначуємо самі грубі ріжницї, полишаючи на боцї меньші.

У Спишськім комітатї, гнилецькім повітї (gölniczbanyai j.) с. Койшів (Kojsó) записане як переважно словацьке з мадярсько-німецькою меншістю, а 1 тільки Русином (ст. 249); десять літ перед тим була велика більшість Русинів, а Словаків, Німцїв і Мадярів низше 10% (ст. 533). У левочськім повітї (lőcsei j.) подібно сталось із Торисками (Toriszka), що 1901 р. значить ся словацькими і не мають анї одного Русина, а 1890 у значній більшости руські (Балоґ 537). В любовенськім повітї як словацьке записано с. Кремпах (Lubló-Krempach) (ст. 251), хоч воно перед 10 роками у величезній більшости руське, з німецькою меньшістю, а тільки дрібкою Словаків (Б. 542).

У Шаришськім комітатї, у горішньо-торискім повітї с. Ґромош (Gromos) подане за переважно словацьке (535 люд.) а з 4 тільки Русинами (ст. 237), с. Олїйник (Oleynok) переважно словацьке з меншістю руською (183 на 514), Пустопілька (Pusztamező) теж словацьке, а тільки 6 Русинів на

334 люд. (ст. 239); у д. Балоґа знов всї ті села переважно руські, у першім Словаків тільки 30%, у другім їх тілько кілька душ, у третїм понад 20% (ст. 546, 550). У маковицькому повітї таких сїл маємо аж 16 (шістнайцять!): Нижнїй Комарник (Alsókomarnik), Бодружал (Bodruzsal), Чернина (Csernina), Долгоня (Dolhonya), Горішнїй Комарник (Felsőkomarnik), Ґавранець (Gavranyecz), Грибів (Gribó), Кожухівцї (Kozsuhócz), Крайня Бистра (Krajnóbisztra), Кружльова (Kruszlyó), Мироля (Mirolya), Прикре (Prikra), Пстрина (Psztrina), Рівне (Rovno), Сухе (Szuha), Свидничка (Szvidnicska) — всї вони чисто- (або майже чисто) словацькі (ст. 239, 241); натомісць у д. Балоґа всї вони руські, або чисто, або з малою тільки меньшістю Словаків (ст. 557). У секчівськім повітї за словацькі (без одного Русина) подані: Боґлярка (Boglyarka), Криве (Krive), (ст. 243, 245); у д. Балоґа (ст. 445) вони руські із малою словацькою меньшістю. У топлянськім повітї подібна історія сталась із сс. Бенядиківцї (Bedenikócz), Фуляни (Fulyán), Кобульниця (Kobulnicza), Влача (Vlacsa); тільки у Фулянах бачимо 21 Русинів (на 252), в иньших анї одного! (ст. 245—7); натомісць у Балоґа вони чисто або переважно руські (ст. 553, 555, 557).

У Земплинськім комітатї, сечовецькім повітї (gálszécsi j.) с. Бачків (Bacskó) у 1900 р. має тільки 60 Русинів (на 757), переважно — Словаки (ст. 265); натомісць 1890 р. село переважно руське, а тільки 20—30% Словаків (ст. 567). У снинськім повітї сс. Нехваль-Полянка (Nechvalpolyanka), Зубне (Zubna) мають буцїм то лише по кілька одиниць руських — самі словацькі (ст. 237); у Балоґа (ст. 578) вони майже чисто руські. У стропківськім повітї подібно сталось із селами: Брусниця (Brusnyicza), Детрик (Detrik), Горішня Ольшава (Felső Olcsva), Якушівцї (Jakusócz), Колбівцї (Kolbócz), Крижлівцї (Krizslócz), Мразівцї (Mrázócz), Шариські Сташківцї (Saros-Sztaskócz), Грабовець (Hrabócz), Валків (Valkó), Земплинські Сташківцї (Zemplén-Sztaskócz) — усе те записано майже чисто словацьким (ст. 273—5); натомісць у Балоґа вони у величезній більшости руські (Б. 570—1). У токайськім повітї (tokaji j.) село Комлошка (Komlóska) (в околицї чисто мадярській) у Балоґа руське, у статистицї 1900 р. вже чисто мадярське (Б. 566, Ст. 275). У воронівськім пов. сс. Петківцї (Petkócz) і Штефанівцї (Stefanócz) по стат. 1900 не мають анї одного

Русина — самих Словаків; у Балоґа (ст. 570) вони переважно руські.

В Ужській столиці, собранецькім повіті сс. Хлївище (Hliviscse) і Гуньківції (Hunkócz) записані як переважно словацькі, без одного Русина (ст. 259), у Б. вони переважно руські (ст. 584); с. Підгороде (Váralja) записано 1900 р. як словацьке з 47 Русинами (на 517 душ), а 1890 воно руське з німецькою меньшістю і дрібкою Словаків та Мадярів (ст. 584).

У Бережськім комітаті, надтисанськім повіті село Гомок (Homok) записане в уряд. статистиці 1901 р. як чисто мадярське (284 люд.) (ст. 219); натомісць у д. Балоґа (ст. 595) воно переважно руське із понад 40% Мадярів і давно було руське. Чиж можливо, щоб близько 60% руської людности (що правда, в околиці мадярській) протягом 10-и років зникло так без сліду? Хиба що ні!

В Уґочській столиці у передтисанськім повіті (tiszáninneni j.) статистика 1900 р. змадяризувала цілком село Матьфалва (Matyfalva), полишаючи тільки 10 Русинів (на 554); тимчасом 1890 р. се село переважно руське.

Подібне явище можемо оглядати і в руських островах на мадярській теріторії. У Сатмарській столиці, великокар[illegible]м повіті (nagykárolyi j.) є доволі велике село Пенейслек ([illegible]e-nészlek). У Балоґа воно зазначене як руське (ще й перед 50 роками) з 10—20% Мадярів, натомісць 1900 р. воно вже чисто мадярське, ані одного в нім Русина, самі Мадяри (1385, себто 100%).

У Боршодській столиці, сендрівськім повіті (szendrői j.) с. Ірота (341 люд.) зазначене 1900 р. як переважно мадярське, зі словацькою меньшістю, без одного навіть Русина, а с. Вислів (Viszló) як переважно словацьке (186 на 289), з меньшістю мадярською (ст. 225); тимчасом перед 10 роками перше було переважно руське (30—40% Мад.), друге-ж мало 10—20% Русинів (ст. 501).

Зібравши все вичислене в горі і полишивши на боці Іроту і Вислів у Боршоді (про них мало знаємо і можливо, що сильно винародовили ся), дістанемо 50 громад, які треба-б причислити до руських, а з тих 49 випадає на т. зв. Словацько-руській височині, а один острів у Сатмарі. По дуже поміркованім обчисленю дають сї громади 11·553 душ для Русинів (10·630

для головної теріторії, 923 для Сатмара[1]). В результатї одже число Русинів в самій північній Угорщинї треба піднести з 409.392 на що найменьше 420.000, а со давалоб не 28·8% всеї тамошньої людности, але 29·5%.

В цїлій Угорщинї число Русинів мусить підсунути ся до 434·712 душ, себ-то 2·6% всеї людности.

У всїх краях угорської корони поправлені числа (разом із військом) будуть: 441.000 і 2·3%. Як вже висше зазначено, числа сї мінїмальні.

Ріжницю між нашими числами й офіціяльними показує наглядно табелька (на ст. 22).

Табелька ся говорить сама про себе, тож не будемо докладнїйше пояснювати її. Зазначимо тільки дивну на око прояву, що Берег по офіціяльним обчисленням релятивного приросту має 0·2%, натомісць по поправленню не тільки що нема релят. приросту, 0·1% упадку, меньший теж релят. приріст у Марамороші, Берегу і Земплинї. Походить се з двояких причин: а) ключ до доповнення обчислень 1900 р. був значно меньший від ключа ужитого при доповненню обчислень 1890 р. ($^2/_3$ зам. $^3/_4$); б) при доповненню не брано тут під розвагу цїлком громад із руськими меньшостями (значними), які при переписи 1900/1 [illegible]меньшено чомусь способом неймовірним і неправдоподібним. У[illegible]док Русинів у західнїх комітатах, Шариши і Спишу, став ся наслїдком великого еміґраційного руху (до Америки), а не винародовлення. Досить порівняти числа людности у тих околицях з кількох останнїх конскрипцій, то побачимо не тільки безустанне хитаннє, але й постійне зменьшеннє людности.

---

[1]) При сьому обчислюванню хотів я добути як можливо найнизше число, аби устерегтись від усякого перебільшеня, і тому приймав не $^3/_4$ а $^2/_3$ всеї людности за Русинів: Спиш — 3 гром., 2517 душ, з того 1678 Русинів; Шариш — 24 гром., 6615 людн., з того 4410 Русинів; Земплин — 17 громад, 4303 людн., з того 2869 Русинів; Уг — 3 гром., 1673 душ, з того 1115 Русинів; Берег — 1 гр, 284 люд., з того 189 Русинів; Уґоча — 1 гр., 554 душ, з того 369 Русинів; Сатмар — 1 гром., 1385 душ, з того 923 Русинів. Релятивні числа тепер будуть: для Спиша 9·1%, для Шариша 22·2%, для Земплина 11·5%, для Уга 37·3%, для Берега 45·9%, для Уґочі 39.7%, для Сатмара 0·3%.

		1890/1				1900/1				% приросту і зменьшеня			
		офіціяльно		по поправленю		офіціяльно		по поправленю		офіціяльно		по поправленю	
		загал.	%	загал.	%	загал.	%	загал.	%	абс.	релят.	абс.	релят.
Словацько-руська теріторія	Мармарош	122.528	45·7	123.028	45·8	**143.379**	**46·4**	**143·379**	**46·4**	+17·0	+ 0·7	+16·5	+ 0·6
	Берег	81.9(·7	45 6	82.607	46·0	95.084	45·8	95.273	45·9	+15·8	+ 0·2	+15·3	— 0·1
	Уґоча	**32.076**	**42·5**	**32.076**	**42 5**	32.707	39·3	33·076	39·7	+ 1·9	— 3·2	+ 3·1	— 2·8
	Уг	46 521	34·4	47.021	34·7	55.556	36·6	56.671	37·3	+19·4	+ 2·2	+20·5	+ 2·6
	Земплин	31.036	10·4	34.255	11·4	34.816	10·6	37.685	11·5	+12·1	+ 0·2	+10·0	+ 0·1
	Шариш	35.019	20·8	39.043	23·2	33.937	19·7	38,347	22·2	— 3·0	— 1·1	— 1·7	— 1·0
	Спиш	17.518	10 7	17.793	10·9	13.913	8·2	15.591	9·1	—20·5	— 2·5	—13·7	— 1·8
Разом цівільної людности		366·605	28·4	375·823	29·16	409.392	28·8	420·022	29·5	+11·6	+ 0·4	+11·9	+ 0·4
Ціла Угорщина[1]) (цівільна людн.)		379·782	2·5	389.000	2·57	423.159	2·5	434 712	2·6	+11·4	0·0	+11·9	+ 0·1
Усі краї угорської корони (цівіл.)		383.388	2·2	392.606	2·26	427.825	2·2	439.378	2·297	+11·6	+0·03	+11·9	+0·04
Всїх Русинів, цівільних і військових						429.447	2·2	441 000	2·29				

[1]) Зі Семигородом, а без Хорватії, Славонії і Фіюме.

V.

Поправляючи ось так статистику 1900/1 р. можемо поставити себе під один закид, формально оправданий. А що-ж, як дійсно стільки то руських громад і душ винародовилось за ті 10 лїт? Таж тільки чуємо про руську некультурність, легке винародовленне — взагалї про руську Minderwertigkeit! Про се пишуть не тільки чужі, але і свої...

Правда, повного і безпосередного доказу, що всї згадані громади в дійсности руські, на разї не можемо дати. До сього не стає нам поки що матеріялу (навіть уже друкований нам мало приступний), а переважно треба його ще йно збирати. Все таки наведемо цїлий ряд арґументів, що наші поправки стануть через те як не цїлком правдиві, то бодай дуже близькі до правди. А се:

1) Всї ті сумнївні громади були в попередніх статистиках записувані як руські, спеціяльно у Фейнеша всї вони руські. Тому то, коли вони не винародовились за 50 літ, то чень не згинули-б і за 10.

2) Переважна часть тих громад в р. 1890 виступає як чисто (або майже чисто) руські; натомісць в 1900 р. вони звичайно чисто (або майже чисто) словацькі або мадярські. Як би ріжницї обертали ся коло 40—60%, тодї ще можливо було-б приймити скоре винародовленнє; а так як бачимо — треба-б назвати чимсь дуже ненатуральним і неправдоподібним.

3) До значного числа сих заквестіонованих громад маємо й инші звістки, що вони руські. Не беремо тут давнїйших звісток (Головацького й ин.) а тільки ті, що походять з часу між 1890 і 1900 р. та пізнїйші. а) Так прим. один із найвиднїйших і найінтелїґентнїйших угро-руських сьвященників, пок. о. Ю. Ставровський, добре познайомлений з західньою Угорською Русею, ще 1898 р. виготовив для В. Гнатюка спис Русинів Пряшівської епархії[1]). Там подані як руські майже всї ті місцевости, про які мова[2]). б) Означення о. Ставровського що до Списької столицї потвердив словацький історик, дуже ком-

---

[1]) В. Гнатюк використав сї вказівки у статї: Русини Пряшівської епархії і їх говори (Записки XXXV).

[2]) Койшів, Торискп, Кремпах — на Спишу; Ґромош, Олїйник, Пустопілька, Н.-Комарник, Бодружал, Церина, Долгоня, В.-Комарник, Гавранець, Кожухівцї, Крайня-Бистра, Кружльова, Миродя, Прикре, Пстрина, Рівне, Суха, Вагранець, Боґлярка, Бенядиківцї, Кобульниця,

петентний, о. Мішік ще в р. 1903[1]), не кажучи про давнійші потвердження ним самим і иньшими[2]). в) В руській літературі єсть доволї етноґрафічних і язикових матеріялів як раз з тих непевних місцевостей, головно у В. Гнатюка і І. Верхратського, що робили записи на місци, отже знають теріторію з досьвіду. Мова в тих записах безперечно руська, хоч в части пословачена, в части спольщена[3]). Правда, не бракне поглядів, що все те словацька мова, але се звичайно наслїдок малого знання руської[4]). г) Цїлком безсторонний компетентний чоловік, чужинець, Олаф Брох, зазначає виразно, що сс. Хлївище, Гуньківцї, Рідгороде (Ужс. ст.) не словацькі, тільки мішані[5]). ґ) Що до с. Пенейслек у Сатмарі — то що воно ще й 1903 було у величезній більшости руське, про се переконав ся весною того року В. Гнатюк, що там був на місци і робив етноґрафічні записи[6]). д) В. Гнатюк обїхав богато руських кольоній на т. зв. мадярській низинї і знаходив богато таких, про яких у статистицї 1900 р. нема часом анї спомину. Так прим. у Нїрачадї (Nyiracsád) Саболч. стол. у статистицї зазна-

Влача — у Шариши; Нехвальполянка, Зубне, Бруспиця, Детрик, В. Ольшава, Якушівцї, Колбівцї, Крижлївцї, Мразівцї, Шар. Сташківцї, Валків, Земп. Сташківцї, Комлошка, Штефанівцї — у Земплинї; подібно про Іроту і Вислів — у Боршодї. Всї ті місцевости означені як руські (у Боршодї напів руські) на основі мови.

[1]) У Slovensk-их Pohľad-ах 1903 р. в рецензії на етноґрафічну карту Словаків дра Нідерле.

[2]) Ibidem, 1895.

[3]) В. Гнатюк — Русини пряшівської епархії (Записки XXXV); тут подані говори с. Кремпаха (Спиш.) і с. Кружльови (Шар.), безперечно руські, натомісць руськість говору с. Мальцова (Шар.) таки сумнївна, хоч Бачванські Русини говорять майже словацькою мовою, не перестаючи мати себе сьвідомо за Русинів. Той самий автор подав більше таких взірців у IX т. „Етноґрафічного Збірника“. І Верхратський у розвідцї: „Знадоби до пізнаня угорскоруських говорів“ (Записки XL) подає теж взірцї мови західнїх комітатів, між иньшими з Бадружала, Кружльової (Шар.), Кремпаха (Спіш).

[4]) Про се диви статю В. Гнатюка „Словаки чи Русини“ (Записки XLII), де зведена відповідна лїтература. Висловлену там основну теорію Гнатюка про руське походженнє цїлого східньословацького діялєкта, уважаю дуже різіковною. Дальші голоси вказані у біблїоґрафії XL т. „Записок“ (ст. 27). Полємічна лїтература зазначена теж у L. Niederle — Národopisná Mapa Uher. Slováků, 1903.

[5]) Диви його мапу при Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze, Kristiania, 1897.

[6]) Відомість приватна.

чено 23 душі, а в дїйсности єсть їх там у четверо більше; в Арадській столицї у Неметпереґу (Németpereg) не зазначено анї одного Русина, а В. Гнатюк знайшов їх там коло 500, у Семлаку (Szemlak) зазначено тільки 169, в дїйсности єсть їх коло 400, в Овпейчка (Ópécska) не подано анї одного, а єсть їх коло 50; у Чанадській стол. в Надьлак (Nagylak) подано Русинів на 52, в дїйсности є в троє більше[1]). Такі конкретні відомости не можуть викликати довіря до статистики 1900 р. взагалї.

4) Вже доведеннє основних фалшів у статистицї 1890 р. мусить нас настроїти скептично й до другої. Деж та порука, що в 1901 роцї конскрипцийні урядники поступали инакше, анїж 10 лїт тому назад? А чень нїяк не можна допустити можливости, аби у всїх означених місцевостях панувало таке фатальне баламутство у сьвідомости, до якої народности належить людність.

Одже на основі всього висше сказаного треба признати певним, що всї місцевости, подані статистикою 1900/1 р. за словацькі або мадярські, а перед 10 роками записані були за руські — і тепер руські; остільки й мусимо збільшити загальне число Русинів.

До того результату дійшли ми виключно на основі порівнання двох статистик. Дальшим льоґічним висновком буде запит: Чи понад виказані хиби нема ще спільних в обох роках? Аби про се переконати ся, треба-б глибшої контролї і більшого матеріялу. Дещо можемо дїйсно і тепер подати. Так прим. на Спишу села: Нижні Репаші (Alsó Répás), Подпроч (Lazonpatak), Гельцманівцї (Nagy-Kunchfalva), навіть Вижні Репаші (Felső-Répás) і Павляни (Pavlyán) признавані за руські і то навіть чужими[2]). У Шариші: Щавник (Scsavnik), Мальців (Malyczó), Криже (Krizse), Капішова (Kapissó), Реґетів, Стебник (Sztebnik) а в Земплинї: Земпл. і Шар. Дрічна (Zemplén és Sáros Dricsna), Вижня і Нижня Владича (Felső es Alsó Vladicsa), Микова (Mikova), Стропк. Поляна (Sztropkópolena), Маковець (Makócz), Гавай (Havaj), Бистра (Sztropkóbisztra), Мразівцї (Mrazócz), Токаїк (Orosztokaj), Бжани (Bodzas), Бокша (Boksa), Шандал (Sandal), Нижня Ольшава (Alsó Olsva), Цабів (Czabócz)

---

[1]) Відомість приватна.

[2]) Диви Гнатюк — „Русини пряшівської епархії“ і „Словаки чи Русини“.

— всї ті, та ще деякі иньші, мають бути також руські[1]). Певно, я не стану ломати копія за те, чи всї наведені тут села дїйсно руські, але що половина їх (і то мабуть більша) таки руська, про те годї сумнївати ся. Окрім приватних звісток (В. Гнатюк) маємо і язикові записи, прим. с. Дрічни[2]). З тих сіл випало-б для Русинів що найменьше 2687 душ на 1890 р., а 2692 на 1900 р.[3]).

Який остаточний результат?

I. Мадярська офіціяльна статистика подає фалшиві дати що до руської народности.

II. Число Русинів (цївільних) з 1890 р. у самій Угорщинї треба що найменьше збільшити до 389.000 душ (2·57% всеї людности), а ще правдоподібно до 391.687 (2·59% всеї людности).

III. Число Русинів (цївільних) у 1900 р. у самій Угорщинї треба що найменьше піднести до 434.712 душ (2·6% всеї людности), а ще правдоподібно до 437·404 душ (2·62% всеї людности).

IV. Число Русинів (цївільних) у 1890 р. у всїх краях угорської корони треба піднести що найменьше до 392.606 (2·26% всеї людности), а правдоподібно до 395.293 (2·28% всеї людности).

V. Число Русинів (цївільних) у 1900 р. у всїх краях угорської корони треба піднести що найменьше до 439.378 (2·297% всеї людности), а правдоподібно до 442.070 душ (2·3% всеї людности).

VI. Число всїх Русинів (цївільних і військових) у всїх краях угорської корони за 1900 р. треба піднести що найменьше до 441.000 душ (2·29% всеї людности), а правдоподібно аж до 443·692 душ (2·3% всеї людности).

---

1) Гнатюк - „Русини пряш. епарх.“; Верхратський op. cit.

2) Верхратський, op. cit.

3) Обчисленнє таке: 26 громад, що вичислені, мали у 1890 р. 8063 душ, а 1900 р. 8078 душ; взявши по половинї на руські громади, а з тих по $^2/_3$ як Русинів дістанемо 2687 і 2692. Вже по зложенню сеї статї встиг я дістати статистичний підручник з 1880 р. (Dr. Jekelfalussy J. — A mag. korona orsz. helységnévtára, 1888) й у ньому знайшов я всї наведені села руськими окрім: Гельцманівців, В Репашів, Павлян, Стебника і (в части) Н. Ольшави. Без сумнїву вони й досї руські, тому „правдоподібні“ обчислення треба значно підіймати в гору.

VII. Як би хотїти (оправданим способом) включити до Русинів і дрібні громадки иньших елементів, що живуть розкинені серед руської маси й уживають руської мови — тодї число 500.000 душ буде мінїмальним для числа людности угорської України в р. 1900, навіть, як би відчислено руські острови по цїлій Залитавії.

VIII. Докладне і цїлком певне обчисленнє Угорських Русинів може дати тільки систематичний слїд на живому ґрунтї, передусїм добре з'орґанїзована наукова експедиция [1]).

VI.

А всеж таки д. Балоґ на основі такої статистики написав свою книгу, результат величезної працї, а угорське мінїстерство осьвіти положило на нїй свій знак. Та, характеристична ся проява мабуть належить ся не самим тільки Мадярам... Для доповнення образу наукової вартости сеї працї дамо позір ще на одно.

Автор стараєть ся при кождій місцевости подати, яка була більшість у нїй перед 50 роками, з огляду на національність і старанно зазначує евентуальну переміну національного характера громади. В роздїлї п. з. „Образ краю" (Az ország képe) зводить усї ті звістки в систематичний огляд і дає такі висновки:

[1]) Неодного здивує певно, чому офіціяльна статистика фабрикує передусїм Словаків з Русинів, а меньше Мадярів. Воно дїйсно дивне, але годї допустити можливість, що вина тому в недбалости й іґнорациї уряду. Насуваєть ся догадка, що ті переміни доконують ся не підчас самої конскрипциї, а тільки в бюрах статистичного уряду. Ся процедура словаченя „за один день" толкував згадуваний вже о. Мішік острахом мадяризаторів перед Росією (Гнатюк — „Словаки чи Русини"). Тяжко вірити, аби се мало бути причиною того поступованя; скорше догадуватись можна, що се мало на метї показати в кращім сьвітлї релятивний зріст Мадярів над иньшими народностями, а що Русини сильно зростають, тож перебрано часть їх на Словаків, що релятивно упадають значно.

I. Змадярщило ся громад:

	румун.	словац.	нім.	рус.	серб.	хорв.	словін.	болг.	вірм.	
За Дунаєм:	—	10	24	—	6	15	5	—	—	60
В гор. Угор.	2	62	6	37	—	—	—	—	—	107
В Семигороді	21	—	3	—	—	—	—	—	2	26
На низині	19	17	12	3	16	—	—	1	—	68
Разом	42	89	45	40	22	15	5	1	[illegible]	[illegible]

II. Зрумунщило ся:

	мад.	нім.	серб.	разом	громад
За Дунаєм:	—	—	—	—	„
В гор. Угорщині:	—	—	—	—	„
В Семигороді:	300	41	2	343	„
На низині:	9	1	9	19	„
Разом:	309	42	11	362	громади.

III. Зісловаччило ся:

	мад.	рум.	нім.	рус.	серб.	разом	громад
За Дунаєм:	5	—	—	—	—	5	„
В гор. Угорщині:	48	—	14	176	—	238	„
В Семигороді:	—	—	—	—	—	—	„
На низині:	3	3	1	—	3	10	„
Разом:	56	3	15	176	3	253	громади.

IV. Знїмчило ся:

	мад.	рум.	слов.	рус.	серб.	хорв.	франц.	разом	гр.
За Дунаєм:	58	—	—	—	13	27	—	98	„
В гор. Угорщині:	3	—	12	1	—	—	—	16	„
В Семигороді:	11	2	—	—	—	—	—	13	„
На низині:	4	11	3	—	17	1	5	41	„
Разом:	76	13	15	1	30	28	5	168	гр.

V. Зрущили ся:

	мад.	рум.	слов.	разом	громад
За Дунаєм:	—	—	—	—	„
В гор. Угорщині:	2	1	1	4	„
В Семигороді:	—	—	—	—	„
На низині:	—	—	—	—	„
Разом:	2	1	1	4	громади.

VI. Зісербщило ся:

	мад.	рум.	словац.	разом	громад
На низині:	—	6	2	8	„

VII. Похорватчило ся:

	мад.	слов.	нім.	серб.	разом	громад
За Дунаєм:	10	—	14	21	45	„
В гор. Угорщині:	—	1	—	—	1	„
Разом:	10	1	14	21	46	громад.

VIII. Пословінщились:

За Дунаєм: 3 мад. громади.

IX. Почешили ся:

На низині: 3 хорватські громади.

X. Зболгарщила ся:

На низині: 1 мадярська громада.

На око, результат дуже інтересний. З нього виходить, що найкраще виходять Румуни: за 50 літ стратили 64 громади, а здобули 362 — чистий добуток 298 громад; Словаки стратили 106, здобули 253 — чистий добуток 147 громад; Німцї стратили 116, здобули 168 — чистий добуток 52 громади; Чехи не стратили нічого, а здобули 3 громади; Хорвати стратили і здобули по 46 громад; Болгаре стратили і здобули по

1 громаді; Словінці стратили 5, здобули 3 — чиста страта 2 громади; Мадяри стратили 456, а здобули 261 — чиста страта 195 громад; Русини стратили 217, здолули 4 — чиста страта 213. Отже — Русини на самому кінці! Вони буцім то найбільше підпадають винародовленню. Правда і Мадяри виходять доволї сумно, але на се має автор ріжні поясненя[1]), та се не зміняє річи що до Русинів. Як раз отсї висновки автора стали найбільше голосні, коротші і довші статї і комунїкати облетїли всю австрійсько-угорську, а може й заграничну, пресу[2]). І пійшла слава про Русинів як про eine minderwärtige Nation, без здібности до культурної боротьби, на втїху тим, що того собі бажали-б... Ми одначе, замісць журити ся тою неприємною для нас опінїєю, пригляньмо ся близше тим обчисленням і поспитаймо: Невже-ж ми дїйсно такі вже остатні? Я зразу хотїв було притакнути, тим більше, що й деякі наші письменники сильно підчеркували винародовленнє Угорських Русинів[3]), та розглянувши ся докладнїйше в матеріялї, дійшов до цїлком иньших висновків.

1) Передусім автор не розділяє кольоній, що розкинені островами по чужій теріторії, від масової людности. Винародовленнє островів зрозуміле, навіть природне, і воно трапляєть ся і найкультурнїйшим европейським народам. Зовсїм иньше дїло з компактним населеннєм; воно навіть не в силї скоро винародовити ся. Тому то розділ сих двох катеґорій конче треба робити. В північній Угорщинї мають Русини кольонїї серед чужих, Словаків і Мадярів, давнїйше мусїло їх бути більше, з часом вони винародовились[4]).

2) Автор називає винародовленнєм то, як якась народність стратила в якійсь громадї абсолютну більшість в користь иньшої. Виходить, що про винародовленнє може децїдувати пересуненнє числа народности з 50·01% на 49·99%. На дїлї се ніяке винародовленнє. Дальше, таке пересуненнє абсолютної біль-

---

[1]) Протеґовання румунського елемента за ери Баха.

[2]) Спеціяльно звернув на се увагу G. Betty в тижневнику Die Zeit (1903, N. 433) п. з. „Der Kampf der Nationalitäten in Ungarn“.

[3]) В. Гнатюк — Hungarico-ruthenica. На його думку (основану на цїлком слабких основах, бо про язик церковного богослуженя) що року Русини тратять 2 громади. Балоґ же вичислив, що більш анїж 4 громади рік-у рік пропадає Русинам.

[4]) Про ріжницю у винародовленню маси і островів диви теж згадувану вже розвідку Ляйпена.

шости (навіть о більше аніж 0·01%) може бути викликане не конче ассіміляцією, а якимись льокальними і моментальними причинами (еміґрація або імміґрація в цїлях заробкових). Воно може бути й так, що два обчислення в результатї покажуть зріст елемента X, хоч постійна ассіміляція відбуваєть ся на користь елемента У. Навіть і без тих спеціяльних обставин, хитаннє абсолютної більшости, при більш меньш рівних силах, цїлком зрозуміле. Візьмім на примір с. Ганиґівцї (Hőnig), Шар. столицї; тепер у ньому 45·7% Русинів. Чи се було-б щось назвичайне, як би перед 50 роками Русинів було прим. 51%? А таких сїл єсть значне число.

3) Як відомо, Жиди не признані як окрема народність, їх записують до одного з краєвих язиків. На Угорщинї вони все записують ся як Мадяри або Нїмцї, а рідше як Русини, Словаки і т. ин. В одноязичних громадах се не зміняє богато, за те у двоязичних причисленнє Жидів до сеї або тої народности може дати легко сїй або тій абсолютну більшість. Ось инший примір. У Марам. столицї, сиготськім повітї, єсть громада Крачуново (Karacsonfalva), зазначена перед 50 р. як руська, натомісць 1890 р. нїмецька. На дїлї живуть там Русини і Жиди, що говорять жарґоном; їх єсть більшість. Перед 50 р. на них не звертано уваги і громаду означену як руську, тепер ті Жиди записують ся як Нїмцї, хоч на дїлї нїчого не змінило ся: у тій місцевости панує дальше руська мова і непризнаний жарґон. Також сильний приплив жидівського елементу з Галичини, Буковини і Росії, мусїв мати вплив на уложеннє чисельних відносин язиків.

4) Ті 38 громад, що були 1890 р. безпідставно записані за Словаків і Мадярів — се вже доказано — ті eo ipso мусять бути відчислені від буцїмто винародовлених громад, бо вони всї майже зазначені перед 50 р. як руські. Так само треба-б відчислити й ті руські села, що в обох статистиках записані неруськими (висше, ст. 26).

5) Найважнїйше одначе тут питаннє: Чи вказївки з перед 50-и років достойні віри? Д. Балоґ не завдав собі того питання і приймив їх за правдиві. Як сказано, опер ся він на статистичнім підручнику Фейнеша, не офіціяльнім, але опертім на урядовім списї людности 1840 р. Треба одначе памятати, що давнїйші урядові конскрипції не давали позору на рідну мову людей, хиба тілько на релїґію. Тому то добути з них дати для

обчислення народностей страшенно трудно[1]). Приглянувши ся близше статистиці Фейнєша, мусимо спостерегти, що автор ідентіфікує Русинів із греко-католиками[2]), майже всюди, окрім тих що були йому докладнійше знані, або більше впадали в око — себто греко католиків Мадярів і то не всїх. За те греко-католики Словаки всї названі попросту Русинами. Так майже цїлий собранецький повіт Ужського комітата зачислений у Фейнєша до Русинів, хоч там живуть і жили Словаки — се дає понад 30 громад. Так само частина унґварського повіта (західня) зачислена була безосновно до Русинів. У Землинї більшу половину сечовецького і воронівського повіта та значний простір михаловецького, уйгельського, у Шариши, Спишу, навіть Ґемері(!) Абауй-у і Боршодї всї греко-католицькі села стрінула така сама доля. Вичисляти їх тут докладно не будемо, з огляду, що в проєктованій етноґрафічній карті Угорської Руси вони будуть означені. Правда, в науцї ведеть ся досї спір про те, звідки ті греко-католики-Словаки взяли ся, чи вони пословачені Русини, чи Словаки, що приймили грецький обряд. Справа вимагає ще дуже докладного розслїду, передусїм історичного, навіть антропольоґічного. Всеж таки вже сьогодня можна сказати, що греко-католицькі Словаки — се не продукт новійших часів, але давної давнини. Хоч би вкінці показалось що сї Словаки дїйсно повстали з Русинів, то рівночасно вийшло би, що ся переміна довершилась перед столїтями[3]). Досить, що се була-б дитиняча наївність говорити, буцїмто греко-католицькі Словаки були ще перед 50 роками Русинами[4]). Помилки, які виходять з того помішання віри й народности очевидні; в Абауй торнянський стол. с. Falucska (Веска), нинї словацьке,

---

[1]) Се признав Czörnig у своїй Ethnographie der oest. Monarchie I, ст. VII. Порівнай: Гнатюк — „Словаки чи Русини“, ст. 39 і далї.

[2]) Такий погляд стрічаєть ся ще й нинї на Угорщинї між простим людом. Східний Словак звичайто говорить по „словецки“ а є віри „руської“. Сей популярний погляд висказує теж д. Балоґ, говорячи, буцїм то ті, що „по руськи(!) молять ся“ — то колишнї Русини (ст. 251).

[3]) Лїтература спору зібрана у Гнатюка — „Словаки чи Русини“, Niederle op cit., Францевъ op. cit.

[4]) Греко-католики Словаки у Ґемері мають місцеву традицію, що їх обряд досягає часів св. Методія. Сеї традиції не можна легковажити. Я. Головацький на своїй мапі (Нар. пѣсни, I) не вчисляє піяких Словаків до Русинів на підставі віри. Робить се тільки де Волланъ 1878 р. (Угро-рус. Нар. пѣсни, 1885), але його знаннє Угорської Руси дуже слабе.

лежить в околиці мадярській, а перед 50 р. мало бути руське; с. Баракон мае більшість мадярську, меньшість словацьку, а перед 50 р. мала бути більшість руська; подібних громад єсть 25! Ну, і прошу менї пояснити, яким способом Русини, творячи острови серед Мадярів, дають у результатї Словаків? Таж ясно, що се були таки словацькі громади, що помалу мадяризують ся. Назване їх Русинами — явна містіфікація!

6) Згадуваний вже нами віденський статистик Ляйпен займав ся докладнїйше національними відносинами в Угорщинї і в брошурі присьвяченій їм опирається теж на переписи 1890/1, але він доходить до цїлком инших виводів, анїж д. Балоґ. Він говорить ясно, що абсолютно здобувають найбільше Мадяри, натомісць релятивно найкраще стоять Русини[1]). Що се правда, видїли ми вже з обчислень 1900/1 року.

Перебравши поодиноко всї місцевости, буцїмто винародовлені за 50 літ, і розложивши їх на подані висше катеґорії, дістанемо в результатї що з тих 217 страчених громад треба цїлком змазати що найменьше 190, а иньші оправдати, як явище зовсім звичайне[2]).

---

[1]) Die Sprachgebiete, ст. 52.

[2]) З тих 217 громад, буцїмто страчених громад, не були й перед 50 роками руськими:

1)	У 1900 р. з буцїмто пословачених було таки руських	32	громади
2)	„ „ „ змадяризованих „ „ „	3	„
3)	„ „ „ знїмечених „ „ „	1	„
4)	в обох ост. списах подано хибно за словацькі (правдоподібно)	21	„
5)	Греко-католики Словаки в компактній масї . .	81	„
6)	„ „ в островах між римо-кат. Словаками	27	„
7)	Змадяризовані Словаки в мадярських околицях .	15	„
8)	Словацькі острови серед Мадярів . . .	10	„
	Разом	190	гром.

Сей роздїл не цїлком певний що до катоґорій 4, 5 і 6, одну з них можна би при докладнїйшім дослїдї збільшити другою, але всї три разом у сумі дадуть все таки 129 громад.

Остаєть ся ще 27 громад, які остаточно можна-б покласти на рахунок Русинів, що буцїмто стратили їх за 50 літ. 14 громад із того — се руські острови, колишнї острови, серед Мадярів, та мабуть анї одна з них не мала в р. 1840 руської абсолютної більшости; 6 громад – то острови Русинів серед Словаками; вони й сьогодня мають значний процент Русинів: Ґрапастів (сп.), Клемберк, Ганиґівцї, Нове Село під Пряшевом (Шар.), Пакастів, Петровцї (Земп.); але чи й в них була руська більшість перед 50 р. — напевне сказати годї. Остаєть ся ще

Число зрущених місцевостей в тім часї має бути тільки 4. Се остаточно можливе, бо на руській теріторії дуже мало чужих островів, а ті що бачимо, й на наших очах рущать ся[1]).

Зі всього сказаного вийшло, що обчислення Балоґа цїлком фантастичнї і що погляд, буцїмто Русини — се елемент найменьше відпорний, не опертий на нїякім поважнім арґументї, хиба — на задушевнім бажаню...

Та не дуже можемо дивувати ся д. Балоґови, що повірив Фейнєшови, а опер ся на урядовім матеріялї 1890 р., але більше треба дивувати ся тим, що маючи статистику 1900/1 р. в руках таки повірили д. Балоґу й його всїх висновкам. Не маю тут на думцї більших або меньших публїцистичних статей, але поважного ученого чоловіка, яким повинний бути др. Л. Нідерле! З дивною некритичністю приймав він до своєї етноґрафічної карти Словаків[2]) як цїлком правдиві усї висновки Балоґа і всї числа статистики 1900/1 р. Він бачив ріжницї між ними (ст. 127), але приймив сї ріжницї за добру монету і приймає як певно, що за 10 лїт

---

7 громад: Ужгород і Радванка — в Ужській стол., Карачфалва, Фаркашфалва — в Уґочі, Коштюл (Rónaszék), Кобилецька Поляна (Gyertyán liget) і Вижня Вишова (Felsövissó) — у Марам. столицї. В Ужгородї 1840 р. Русини (гр.-кат.) дуже ледви мали більшість; в кождому разї мусїла вона бути дуже невелика; сьогодня їх там певно більше анїж се значено у статистицї. Радванка має 1900 р. 27·8% Русинів, хоч у 1890 р. не доходили вони (буцїмто) до 1%, на дїлї вони творять майже половину людности, одже можливо, що 1840 р. їх дещо було і більше анїж 50%. Коштюл був, як показує його назва, первістно волоською громадою, в більшости має Мадярів кольонїстів римської віри. Як давно вони тут — не знаю. Кобилецька Поляна має теж мадярську кольонїю (від коли?), а Русинів у 1900 р. майже 40%. В. Вишова має значну нїмецьку кольонїю, переважно руською ся місцевість мабуть не була, хоч і тепер має до 36% Русинів. Оба села в Уґочі тепер мадярські, хоч певно не так чисто, як се записано урядом. Чи вони перед 50 р. були руські? Сумнїваю ся. З етноґр. карт Головацького і Черніґа виходить також, що нї. Остаточно — порішеннє наведених неясностей що до сих 7-ми громад тотрібує докладнїйшого дослїду, і місце його не тут.

[1]) Звірська Гута Izvorhuta) у Береж. стол., Середнє (Szerednye) в Ужс. стол. й ин. Балоґ говорить, що зрущила ся тільки одна румунська громада, хоч із його книжки можна начислити 2 громади, а 3 місцевости: Тарновець (Kistarna) в Уґочі та Вж. Апша й Апшиця у Мараморошї.

[2]) Národopisná mapa Uherských Slováků na základé sčítaní lidu z roku 1900. Praha, 1903, ст. 223 + 10 карт. (Národopisný Sborník svazek IX). Його-ж K sporu o ruskoslovenske rozhrani v Uhrách (Slovanský Přehled, 1903, VIII—IX, з мапкою).

49 руських громад пословачилось, а 27 словацьких порущило ся![1]) Чи се не виглядало дивно для д. Нідерле? Він навіть признаєть ся, що д. Мішік йому толкував фалші мадярської урядової статистики, одначе він все таки вірить її, а арґументом для нього єгає те, що ось то за 50 літ пословачило ся 176 руських громад, тож нічого дивного, що за 10 літ сталось се із 49 громадами. Д. Нідерле аж так вірить урядовим датам, що називає їх „признанием самих горожан до сеї чи тої народности" [2]). Так то знайшов ся шан. автор етноґрафічної карти Словаків поруч д. Балоґа і мад. урядових статистик! Жаль, що аж через словянського ученого довершено сього кардинального баламутства...

VII.

Так то показала ся мала вартість урядових статистичних дат і хиткість будівлї д. Балоґа, що безкритично їх уживав. Не знаю, як там виходить дїло з иньшими народностями, можливо, що инакше, але й що до них маємо деяку рацію сумнївати ся[3]). Все-ж таки праця д. Балоґа дуже сумлїнний труд. Пороблено у ній величезну масу обчислень, аби тільки образ цїлого краю вийшов як найдокладнїйше. Що до нас, то тільки можемо жалувати величезної роботи, вложеної у працю. Але чи таки нема в нїй нічого, що можна-б з неї виймити?

Всї обчисленя поголовні і погромадні для нас не мають вартости, їх би треба наново перечисляти, тож збудемо ся їх коротко, хоч і як вони цікаві. Переважно руських громад числить він тільки 612. Всеї людности в тих громадах, де Русини мали мати більшість, було 429.341, самих Русинів у тих 612 громадах мало бути 355.668 душ. Ті громади займали 2,300.669 морґів землї. Чистих (себто 100% руських громад було тільки 23, решта мішані. На дїлї чистих було більше, бо прим. Жиди, які єсть всюди, ще не роблять громади мішаною, а вони майже всї записані як Нїмцї. Так само руська ін-

---

[1]) Хиби його і статистики що до Спиша зазначив о. Мішік (Slov. Pohl'ady, 1903).

[2]) K sporu o ruskoslov. rozhrani.

[3]) Що до Словаків зазначено дещо у Нідерле.

теліґенція по волї і неволї записуєть ся за Мадярів. Дійсних чужинцїв на руськім теріторії мало.[1]) Найбільші руські громади були: 2 по 7—9.000 душ, а 2 по 5—7.000 душ, всіх громад понад 1.000 людности мало бути 125, всї инші меньші. Русини були (у більшім числї) у 57 повітах, а з тих перевагу абсолютну мали тільки у 11, релятивну в 1; більшість не переходила 89% (у 7-ми повітах). Цікавійші відносини релїґійні. Русини переважно грекокатолики. Із 612 руських громад греко-католицька більшість була у 606 громадах, римокатолицька у 6, а православна в 1. Абсолютними числами справа показуєть ся так: Русинів-грекокатоликів 375.261, Русинів-римокатоликів 2.459, Русинів-православних 791, Русинів-лютеранів 39, Русинів-кальвінів 37, Русинів-унїтаріїв 2, Русинів-мозаїстів 1152, Русинів инших релїґій 41.

Висше наведені числа не мають абсолютної певности, всеж таки мають деяку вартість для орієнтованя, тому їх наводимо.

Та окрім тих малопевних обчислень є ще у книжцї д. Балоґа инші вислїди, які певнїйші від висше наведених. Сюди належать передусім обчислення, чи людність в поодиноких громадах росте, чи зменшаєть ся — за останнїх 50 літ. Правда, перепись людности 1901 р. покаже деякі відміни, всеж таки цікаво оглянути Угорщину з позору на такі страти[2]). На 10 069 місцевостей, — без Семигорода (2617 гром.), бо про нього автор звісток не має — було 2.620 таких, де людність постійно зменшуєть ся, себто більш анїж 25%. Найбільше убуває людности у північних гірських краях (1955), меньше на низині (525), а найменьше за Дунаєм (340). Мадяри на 4.066 громад мають зменшеннє у 824, Румуни на 1196 у 223, Словаки на 2.709, у 1.218, Німцї на 936 у 128, Русини на 612 (?) у 203, Хорвати на 237 у 12, Серби на 149 у 5, Словінцї на 147 у 2, инші на 17 у 5. Як бачимо села вилюднюють ся найбільше між Словаками (близько половина), у Русинів аж $^1/_3$ всіх громад. Причиною того прикрого явища бачить автор в еміґрації до Америки „з причин політичних і ґосподарских" (ст. 951). Сї страти на тій теріторії, де живуть Русини масово, виходять так: у комітатах — Спишськім 119 громад

[1]) В деяких громадах можна комбінацією дійти, до якої народности признавало ся руське духовенство. Виходить, що переважно до мадярської, але є й доволї таких, що записують себе Русинами.

[2]) Добрий обєкт для окремої розвідки.

змалїло що до числа людности (на 220), у Шариськім 249 (на 382), у Земплинськім 253 (на 451), в Унґськім 56 (на 210), Бережськім 22 (на 247), Мараморошськім 10 (на 160) в Уґочськім 3 (на 71). В кольонїях деякі руські громади тратять також людність (Боршод 1, Бач-Бодроґ 1, на всїх 4). На тому кінчимо виписки із першої частини працї.

У другій частинї цїкавійші для нас ось які вислїди[2]). Про рух людности в руських околицях сьвідчать сї числа: по уродженю і приналежности було місцевих: 520.126 і 608.745; з того-ж комітата: 94,159 і 32.860; з иньших комітатів: 37.213 і 14.231; зі столицї краю: 380 і 223; зза кордону 6 566 і 2.3 5; разом усїх 658.444. На 1000 жителів полишаєть ся у родиннім місци (в руських околицях) 401 мущин, а 388 жінок; у родиннім комітатї 58 мущин і 81 жінок; в руських околицях взагалї 459 мущин і 472 жінок. В тих самих околицях поза місцем приналежности 7.525 мущин і 6.919 жінок —, разом: 14.444; із місця приналежности вийшло 10.779 мущин і 8.981 жінок — разом: 19.760. Виходить одже, що більше людей опускає руські околицї, анїж до них прибуває. Найбільше виходить людей із руських околиць на південь (5.484), потім до столицї (3.078), найменьше до Семигороду (230). Між Русинів прибуває найбільш із полудня (4.520), найменьше із Семигорода (92) і зі столицї (213). По народности сей рух такий: з мадярських околиць прибуло 6.006, зі словацьких 3.181, з руських 4.769, з румуньських 440, нїмецьких 20, сербских 28 — разом 14.444; з руських околиць перейшло: у мадярські: 10.107, у словацькі 3143, у руські 4.769, у румуньські 1.614, у нїмецькі 85, у сербські 42 — разом 19.760. З Галичини і Буковини прибуло у цїлу Угорщину 20.918, в руські околицї 1.256 (з Буковини тільки 41). З цїлої Австрії осїло в руських околицях 1.855 людей (в цїлій Угорщинї 102.153). З иньших держав Европи 190 (в цїлім краю 5.788), найбільше з Нїмеччини (108).

Про родинне житє в руських околицях вибираємо дещо інтереснїйше. В родинах жило: 323.215 мущин і 333.529

[1]) Тут обчислення переважно по язиковим околицям. Руська терітория обіймає 3,100.702 морґів, 658.444 людности, 688 громад (Русинів тільки релят. більшість — 283.032). Одже обняті тільки столицї: Мараморош, Берег, Уґоча, Уг; Земплин, Шариш і Спіш входять до слов. терітории.

жінок, в інститутах: 1.345 мущин і 355 жінок; родин було 141.717, інститутів 37. Родинних голов було: 124,414 мущин і 17.257 жінок, без голов було 46 родин; членів родин: 184.314 мущин і 297.972 жінок; челяди: 14.487 мущин і 18.300 жінок; було поза своїми родинами: 5.281 мущин і 675 жінок. Взагалі належало до родин: 328.496 мущин і 334.204 жінок. В Австро-Угорщині пробувало 2.068 мущин і 826 жінок. Поза межами Австро-Угорщини жило: 3.351 мущин і 585 женщин. Служило у війську 1.598. Заморська еміґрація, як уже на початку говорено, не показана докладно, чого дуже жаль.

Про вік і стан людей в руських околицях поінформує нас табличка (ст. 39):

Коли ті числа замінемо на процентові і порівняємо з иньшими народностями, то Русини мають найбільше дітей: 20·68% хлопців і 20·93% дївчат, опісля йдуть Серби (20·64% і 20·69%), за ними Словаки (19·6% і 19.73%), Мадяри (19·27% і 19·33%), Румуни (18.94% і 18·95%), Німцї 18·75% і 19·01%). Ту перевагу задержують Русини одначе тільки до 30 року життя, потім уступають місця иньшим: на першому місци тут Німцї, Мадяри, Румуни, Словаки, Серби, а на самім кінци йдуть Русини. Процентові числа понад 60 літ життя такі: 3·75 і 4%, 2·92 і 3%, 2·8 і 2·6%, 2·73 і 2·9%, 2·59 і 2·65%, а Русини: 2·21 і 1·76%. Ті ріжницї в числах робить: бідність, темнота, економічне та політичне використовуваннє. При тім не без значіння проста відворотність у відносинах плодючости і смертности!

Подружій завязано 1890 р. — 5·539 а 1891 р. — 5·799, себто 4·4% усіх подружій, хоч Русини творили тільки 2·5% усеї людности на Угорщинї.

Автор подає ще докладні відомости про вік серед самих Русинів (а не людности в руських околицях), з огляду одначе, що загальне число Русинів (379.782) цїлком хибне, тож не подаємо витягів із того, бо попередні більш імовірні.

Числа уродин і смерти в рр. 1890 і 1891 такі (табл. ст. 40).

Всїх уроджень в руських околицях було 1890 р. 31.462, 1891 р. 32.907, 1894 р. 33.134, 1895 р. 34.148, 1897 р. 34.268. Умерло в тих самих роках: 20.977, 22.979, 23.110, 20.794, 21.048. Пересїчне число уроджень з цїлої Угорщини 5.15%, смерти 4·5%. У всїх народів процент смерти меньший,

Стан	До 15 літ		16—20 літ		20—30 літ		30—60 літ		Поза 60 літ		Незнаного віку		Разом	
	мужч.	женщ.	мужч.	женщ.	мужч.	женщ.	мужч.	женщ.	м.	ж.	м.	ж.	мужч.	женщ.
Неженаті і незамужні	136.163	137.520	26.100	24.067	21.184	7.815	4.609	3.045	472	235	82	85	188.610	172.767
Женаті і замужні	—	307	377	8.945	30.739	51.173	86.351	67.117	10 283	3.534	65	106	127.815	131.182
Розведені	—	—	1	12	12	81	61	91	12	6	—	—	86	190
Вдівцї і вдови	—	4	9	137	264	1.792	3 507	19.464	3.740	7 800	5	25	7.525	29.222
Незнаного стану	—	2	45	41	135	175	283	263	48	33	13	9	524	523
Разом	136.163	137.833	26.532	33.202	52.334	61.036	94.811	89.980	14.555	11.608	165	225	324.560	333.884

Разом усїх: 658.444

Рік	Уродило ся								Умерло						
	живих		неживих		законних		незаконних		низше 5 літ		висше 5 літ		парубків і дівчат	побраних	вдових
	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат			
1890	16·082	15·380	134	97	14.357	13.741	1.725	1.639	6.111	5.424	4.498	4.944	2.834	4 408	2.200
1891	17 082	15·825	152	124	15.237	14.113	1.845	1.712	6.885	6.010	4.797	5.287	3.170	4.657	2.257

бодай дещо, тільки між Румунами і Сербами висший. Русини представляють ся найкористнїйше.

Натуральний приріст в цілому краю за рр. 1881—1897 такий у %: (табл. стор. 42)

Як бачимо із сеї поданої таблиції, найлїпший природний приріст в руських околицях. Мадярська околиця перевисшає руську тільки в однім роції, зрештою руська постійно і значно горою над мадярською. Словацька тільки раз незначно висша, зрештою значно низша. Румунська раз перевисшає, німецька раз а сербська 4 рази. Натуральний приріст 1890—1900 р., як вже з початку говорено, дає 11·2%.

Із розділу про фізичне житє виймаємо деякі вислїди. Таких, що заробляли на житє, було в руських околицях 266.131, натомісць удержуваних 392.313. Між першими було женщин 72.851, між другими 261.033. При порівнанню із иньшими народами виходить, що Русини і Словаки мали найменьше таких, що заробляють, а найбільше удержуваних. По ріжним галузям ділили ся зарібні й удержувані так:

інтеліґентні занятя $\frac{4.223}{11.451}$ рільництво $\frac{156.141}{251.334}$

промисл і торговля $\frac{31.193}{57.805}$ рента $\frac{2.935}{2.771}$

військо $\frac{\quad}{353}$ урядова служба $\frac{1.181}{2.779}$

наємники $\frac{69.151}{59.737}$ иньші занятя $\frac{793}{867}$

незнані $\frac{514}{2.523}$

коштом державним удержувано 2.693. Перша галузь заробітків займає 2·2% людности мужеської і 0·27% жіночої, друга 41·31% муж. і 10·19% жін., третя 9·37% муж. і 1·66% жін., сьома 16·7% муж. і 14·5% жін.

Що до господарства, то в руських околицях маємо такі його роди й розміри (у морґах): (табл. стор. 43)

Із 358·592 гектарів ріллї 1897 р. оброблених було 269.245, а облогом лежало 89.347. З оброблених призначено на: пшеницю 49.823, жито 19.745, ячмінь 9.718, овес 54.457,

Округа	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892—4	1895	1896—7
Мадярська	8·72	9·64	13·52	15·47	12·95	13·32	9·79	11·24	14·37	9·10	8·34	29·66	11·87	26·57
Словацька	4·63	11·02	9·61	12·16	10·16	13·01	7·76	10.79	15·34	7·77	10·66	33·54	12·59	27·41
Руська	4·06	11·88	14·34	18·13	13·99	17·63	17·81	19·22	22·59	16·15	15·07	47·08	19·08	36·94
Румунська	7·56	0·59	12·23	14·19	12·55	13·34	9·62	11·55	10·71	5·03	8·57	25·92	11·16	13·05
Німецька	6·16	7·42	11·72	13·57	10·35	9·21	5·79	6·91	7·48	9·39	8·76	27·29	9·99	19·52
Сербська	20·26	7·47	17·81	19·35	18·25	14·87	12·65	14·57	13·12	6·53	11.27	8·62	8·90	22.52

		Великих лїсових посїлостей	Великих посїлостей	Середних посїлостей	Малих посїлостей	Всього
		233 госп.	218 госп.	743 госп.	127.092 госп.	128.286 госп.
Рілї		—	74.147	60.497	486.753	622.397 моргів
Огорода		—	1.341	1.359	29.632	32.332 моргів
Винниць	оброблених	—	432	444	2.258	3.134 моргів
	необроблених	—	—	—	3.687	3.687 моргів
Тростини		—	138	30	507	675 моргів
Лук		—	44.571	38.330	381.223	464.124 моргів
Пасовиск		—	88.233	22.444	266.918	377.595 моргів
Лїсів		888·330	410.273	28.027	172.706	1,499.336 моргів
Неужитого		—	19.230	3.982	74.210	97.422 моргів
Разом		888·330	639.365	155.113	1,417.894	3,100.702 моргів

кукурудза 69.111, бараболя 26.234. На тім зібрано гектолітрів: пшениці 594.658, жита 281.360, ячменю 114.087, вівса 971.585, кукурудзи 1,016.607, бараболь 2,133.292.

Товару (худоби) було 324.920 штук, з того в малих господарствах 297 993; коней 50.865, з того в малих господарствах 45.559; ослів 236, волів 1.392; кіз 21.607; свиней 165.512, з того 136.274 в малих госп.; овець 229.105, з того 168.881 у малих; птиць 712.812, уліїв 37·214.

З поміж садовини найбільше родилось сливок, потім яблок, грушок, оріхів.

Із 2.344 гектарів винниць було збору на 571,366 корон, себто по 242 з одного гектара.

Останній розділ посьвячений релїґійним і осьвітним відносинам. Про те, до яких релїґій належать Русини, ми вже говорили висше, занотуємо отже тільки те, що належить до осьвіти. Числа письменних і анальфабетів Русинів непевні (як звичайно). Читати і писати вміло 6·3% мужчин і 3·5% женщин; тільки читати 1·3% м. і 2% ж.; анї читати анї писати 41·4% м. і 45·5% ж. З того боку Русини представляли ся в цілім краю найнекористнїйше, найкраще Нїмцї, потім Мадяри, Хорвати, Словінцї, Словаки, Серби, Румуни. Числом анальфабетів Румуни дорівнюють Русинам. В цілій Угорщинї анальфабетів 52%, в р. 1900 48·4%.

Що до відносин осьвіти й релїґій, то найкраще виходять протестанти, жиди, римо-католики, а найгірше греко-католики, навіть гірше від православних!

Школи в руських околицях: 1 прав. академія, 1 духовний семінарь, 4 ґімназиї, 1 реальна школа, 2 господарські, 14 промислово-торговельних, 1 акушерська, 2 учительські муж. семинарії, 902 народних шкіл, 80 захоронок, 2 філянтропійні, 2 школи для вязнів. Учеників було: в академії 102, в ґімназіях 1.334, реальній школї 179, учит. семинарії 173, господарських 128, торговельно-промислових 1.443, народних 79.448, захоронках 6.314.

Народні школи (902) ділили ся на: 893 елементарних, 2 висші народні, 6 міських, 1 висша дівоча. Між ними було державних 197, громадських 26, римокатолицьких 83, грекокатолицьких 469, протестантських 122, жидівських 2, приватних 3.

Учителів було в народнїх школах 1.056, з того діпломованих 940, некваліфікованих 116, по мадярськи учити вміло 997, не вміло 59, учили тільки по мадярськи 530, по словацьки і мадярськи 32, по румуньски і мадярськи 15, по руськи й мадярськи 203, тільки по румуньски 38, тільки по руськи 84. Окрім того в околицях словацьких було 50 учителів, що учило по руськи і мадярськи, і 108, що учили тільки по руськи. Разом отже учителів русько-мадярських викладів було 263, тільки руських 193 — разом 456. З поміж захоронок по руськи не учено ніде.

Дїтей обовязаних ходити до школи було 134.280, не ходило 52.477, себто 39·09%.

Товариств було 62 у 24 місцевостях, з того 18 читалень.

По мадярськи вміло в руських околицях говорити 23.092 Русинів, з того 9.010 женщин. Всїх Русинів, що вміли по мадярськи було в краю 27.835, з чого 2.914 жило в околицях мадярських. Процентом: 4·44% м. і 2·88% ж. Натомісць руська мова була розповсюднена поміж иньшими народностями: Мадярів, що вміли говорити по руськи, було 3·404 у самих мадярських околицях[1]; у словацьких околицях таких було 327; у руських 17.972, у румуньских 35, в иньших 9; разом говорило по руськи 21.747 Мадярів (0·29%). Скільки Русини говорять ще иньшими мовами, або иньші народи руською — не показано. По всякій імовірности Мадяри, що говорять і по руськи, то переважно змадяризована руська інтеліґенция і записані урядом як Мадяри селяне й міщане. В цїлій Угорщинї вміло по мадярськи 55·7%, з того 13·8% не-Мадярів; в р. 1900 говорило по мадярськи 59·5%, з того 16·8% не-Мадярів.

На сьому кінчу виписувати з працї д. Балоґа ті вислїди, що можуть мати для нас яке таке значінє. Вибрано тільки те, що принаймнї в приближеню подати може стан Угорської Руси. Що добутий образ дуже й дуже сумний — не моя в тому вина. Правда, при помочи статистики 1900 р. можна-б деякі обчисленя д. Балоґа (не всї, бо матеріял ще не виданий) поправити і доповнити досить значно, але се вимагало-б великого накладу механїчної працї, а се не входило в плян сеї статї.

---

[1]) З того у південній Угорщинї 2.960, між Сейкелями 213, в середній Угорщинї (Palóczf.) 211.

Остаточно, на тепер для нас важнійше — означити докладно теріторію і число Угорських Русинів, прослідити їх соціяльне економічне і культурне житє, аніж подавати ріжні штучні обчислювання, що все не перестають бути абстрактними числами. Те що найважнійше, старав ся я доповнити з нової статистики. Головна ціль наша була — показати, що офіціяльна мадярська статистика повна фалшів і що користуваннє нею мусить іти в парі з докладною критикою. І мабуть вже більше доказів не треба наводити... Друга ціль була — піддержати в нашій суспільности інтерес до Угорської Руси.

Miscellanea.

Епізод з житя Петра Скарґи.

Здаєть ся — не можна навіть сумнївати ся, що голосний автор „Kazań sejmow-их“ та „O Jedności“ не змальований в науковій літературі й до тепер в усій повноті своєї ріжносторонньої діяльности. Писання такого рода як ось Осінького Альойзого O życiu i pismach X. Piotra Skargi (Кремінець, 1812) та Рихціцкого (Maurycego hr. Dzieduszyckiego) Piotr Skarga i jego wiek (I виданнє: Краків, 1850, т. I—II і II вид.: Краків, 1868—1869, т. I—II) — тепер вже перестарілі — вдоволити не можуть при сучасних вимогах історичньої науки — нікого. І здаєть ся з тим кождий згодить ся, що критичне змальованнє діяльности Скарґи, критичний в повнім значінню слова образ діяльности тої інтересної людини — се річ дуже бажанна та потрібна[1]).

Що потреба критичної моноґрафії про Петра Скарґу відчуваєть ся справді — про се сьвідчать вже хочби ті фраґментаричні критичні замітки, які від певного часу появляють ся про нього головно в літературі польській[2]). Правда — до сінтетич-

---

[1]) Пор. Pamiętnik literacki, rocznik I, стор. 120, — і мої замітки до студиї М. А. Стельмашенка: Политическая дѣятельность Петра Скарги п. з. Петро Скарга в офіцияльній російській науці. Львів, 1903, стр. 3 (Відбитка з „Записок“, т. LIV).

[2]) Очевидна річ, що на писання такого рода як д. Стельмашенка: Политическая дѣятельность Петра Скарги (Київські „Универс. Извѣстія, 1903) не звертаєть ся найменьшої уваги.

ної будови від того ще далеко, всеж таки деякі з тих заміток мають для біоґрафа Петра Скарґи справді першорядне значіннє — так, що можна лишень бажати, аби таких цінних заміток було як найбільше.

На першому місци згадаю тут інтересну розвідку д. Олександра Чучиньского „Про походженє та рідню кс. Петра Скарґи" [1]), в якій автор задумуєть ся над тим, чи справді походив Скарґа із шляхотської родини Павенских герба Радван (як писав у своїй моноґрафії Дзєдушицкий), чи нї[2]). Дальше — збирає д. Чучиньский дуже совісно усї хочби й найменьші окрушини, які лишень відносять ся до рідні Петра Скарґи, — усе на основі зовсїм незвісного до тепер архівного материялу. — Не меньш інтересна й замітка д. Рольного п. з. „Епізод з житя кс. Петра Скарґи" [3]). На основі актів львівського ґроду (т. зв. бернардиньського архіву) виказує ш. автор зовсїм справедливо, що рогатинську парохію отримав Скарґа ще 1561 р., а не 1564, як про се пишуть Осїньский, Дзєдушицкий, Польковский [4]) і иньші.

Як раз з заміткою д. Рольного лучить ся тїсно й розвідка д. Ф. Бостля про канонїкат Петра Скарґи[5]), яка рівночасно й найцїннїйша з усього того, що в останнїх часах про Скарґу написано. Д. Бостель заглянув до капітульних та консисторських актів львівського арцибіскупства та добув звідтиля до кількалїтнього побуту Скарґи у Львові цікавий материял. На тій основі рішив д. Бостель остаточно декілька непевних до тепер дат, розвіяв не в однім той леґендарний нераз пух, яким сповивали до тепер час Скарґового пробування у Львові та вкінци порушив декілька питань, над якими варто поважнїйше задумати ся.

---

[1]) Czuczyński Aleksander, Pochodzenie i rodzina ks. Piotra Skargi Powęskiego. Przegląd powszechny, 1892, май, стр. 187—208. — Рец. Kwartalnik historyczny, т. VII, стр. 484—486.

[2]) Дає неґативну відповідь.

[3]) W. Rolny, Epizod z życia ks. Piotra Skargi. Kwartalnik historyczny, т. VII, стр. 627—630.

[4]) X. Ign. Polkowski, Żywot X. Piotra Skargi, Kraków, 1884, стр. 3.

[5]) Bostel Ferd., Kanonikat Piotra Skargi, Pamiętnik literacki, rocznik I, стр. 120—138.

Із капітульних актів (кн. 47, IV)[1]) та з розвідки д. Бостля довідуємо ся, що у Львові з'являєть ся Скарґа перед зібраною капітулою по раз перший 20 вересня 1563 р.[2]). Габілітация нового каноніка наступила що іно 29 мая 1564 р.: саме тоді ухвалила капітула приняти Петра Скарґу в свій збір. І хоч — очевидна річ — тим самим не перестав ще Скарґа бути й далі рогатинським парохом, — всеж таки під конець 1561 р. (16 грудня) резиґнує він вже з дотеперішньої бенефіциї, а тиждень опісля рогатинську парохію признає львівський вікарий та офіциял Якубови Вежбеньскому, клерикови гнізненської архидієцезиї на основі презенти, виданої йому любельським старостою, колятором Яном Тенчиньским. — Важною та богатою наслідками подією в житю Скарґи було під ту пору іменованнє його канцлером. Стало ся се на засіданю капітули 19 марта 1565 р.[3]). Від тепер Скарґа мав бути „устами" капітули: він мав писати в імени капітули латинські й польскі листи, бути речником капітули підчас принять всіляких достойників, промовляти в імени капітули на провінциональних синодах і т. и., — одним словом його обовязком було гідно заступати львівську капітулу підчас всілякого рода публичних актів. І коли так важний уряд, яким капітула наділила Скарґу, сьвідчить наглядно, що молодий канонік вже в дуже короткім часі зумів з'єднати собі між своїми товаришами загальну пошану та признанє своїм виїмковим здібностям, так з другої сторони можна догадувати ся, що як раз уряд канцлера, обовязок промовлювання в імени капітули при ріжних нагодах та — очевидна річ — в ріжних місцях річипосполитої — отсе й один з тих талїзманів, що зробив імя Скарґи популярним ще чимало

---

[1]) Акта сї мав я нагоду переглянути особисто завдяки ласкавій чемности кс. інфулата Фелїкса Заблоцкого, препозита львівської латиньскої капітули, за що складаю Йому на отсїм місци горячу подяку. — Найстарші книги архіва львівської лат. капітули носять такі сіґнатури: 1) 82/II: 2) 66/III; 3) 47/IV і 80/V [є й нові сіґнатури: I, II, III, IV]. Найстарша з тих книг: перша (82/II, I), що починаєть ся 1511 р.

[2]) MS. Книга архіву лат. кап. 47/IV (Ш), стр. 63. — Bostel, l. c., стр. 128.

[3]) Кн. 47/IV (Ш), стр. 102—103. — Bostel, l. c., стр. 133—134.

перед тим, ніж Скарґа вступив в єзуїтський орден, в часї, коли він ще не встиг блиснути своїм письменським таланом[1]).

Як отже бачимо — до тепер жило ся Скарзї у Львові гарно — серед загального поважання, а навіть особливого виріжненя з поміж иньших канонїків та співтоваришів. Та тим часом стало ся справдї щось несподїване: саме може на початку тої швидкої кариєри — Скарґа завертаєть ся. В липни 1566 р. він з капітули уступає та після сього виїздить на двір войнїцкого каштеляна, Яна Кшиштофа ґр. Тарновского — в ролї домового духовника та проповідника[2]).

Яка-ж сьому причина?

Вже д. Бостель підніс був (хоч і дуже обережно) сумнїв, чи се справдї лишень на запросини каштеляна (а радше його жінки Софії зі Спрови Одровонжівної) уступив Скарґа з капітули, чи може з яких иньших причин, а передовсїм чи не з яких непорозумінь в самій таки капітулї? — „Трудно дати на се певну відповідь“, — каже д. Бостель, — „можна лише що найбільше зробити певний здогад“ [3]). І тут оповідає ш. автор по записцї одної із капітульних книг про „маленький скандаль“, який саме під ту пору стрінув одного із старших канонїків, Яна Тшцяну, прозваного Арундінензісом. — Власне на засїданю капітули з дня 10 марта 1566 р. (Capitulum generale pro Dominica Reminiscere) піднесено між иньшим доволї делїкатну справу: член капітули та архикатедральний проповідник, згаданий кс. Ян Арундінензіс (як підглянули иньші канонїки та його співтоваришї) уживає якоїсь там Софії до услуг — дуже підозрілої натури та взагалї поводить ся з нею надто фамілїярно... Він замикаєть ся з нею „на уєдиненіє“ та не встидаєть ся довгий час з нею сам-на-сам перебувати... Він дає її ключі до спільного дому та до свого приватного..., одним словом — викликує своїм поведенєм загальну соблазнь. З тої то причини зібрані співтоваришї візвали кс. проповідника, щоби

---

[1]) Згадаю тут одно. Коли власне як раз під ту пору счинив ся голосний в Польщі лїтературний спір між професорами краківської Академиї Бенедиктом Гербестом і Яковом Ґурским, тодї Б. Гербест не знайшов в цїлій Польщі більш учених та визначних людий на судиїв як Станїслава Ожеховского, Андрія Патріция Нїдецкого та Петра Скарґу. — Гл. Benedicti Herbesti, Periodicae responsionis libri V, Lipsiae, 1566. Proemium.

[2]) Кн. 47/IV (Ш), стр. 112. — Bostel, l. c., стр. 135.

[3]) Bostel, l. c., стр. 125.

він перестав поводити ся з Софією надто фамілїярно, ключів до спільного дому її рішучо не давав, при зачинених дверах довгого часу з нею не гаїв, та коли вже конче мусить уживати її услуг, то щоби „modesto et verecundo famulatu eius vtatur“. Вкінци ухвалено перебіг усеї конференциї втягнути в цілости до актів чи там вписати в книгу капітульних засїдань[1]).

Стало ся, як ухвалено: Скарґа, який на сьому засїданю був присутний, втягнув справдї цїлу аферу власноручно в книгу. Та хоч він сповнив лише свій канцлерський обовязок, всеж таки д. Бостель запримітив при тій нагодї одно: чи не стоїть часом отся справа в ґенетичному звязку з виїздом Скарґи на

[1]) Кн. 43/IV (Ш). стр 109. Друкуємо отсе сумне сьвідоцтво морального упадку тодїшного польського духовеньства вперве:

Capitulum generale pro Dominica Reminiscere Anni 1566 celebratum per R. D-nos Clementem Poniatowski, Stanislaum Leopolien. art. Bacc., Joannem Arundinen. Art Mag. et. theo. Bacc., Jacobum Clobuczkj, Venceslaum Wignanowskj, Vitum Zatorien., Petrum Scarga, Christoferum Stmanonium Leop. A. Ba: celebratum.

In primis quae de rebus Ecclesiae pastoralique cura cum R-mo domino, qui iam pro ferijs natalis domini feliciter in Ecclesia hac comparuerat, tractanda erant, diligenter Capitulum collegit ut ea persuaderet et inculcaret, ad retinendam scilicet salutem gregis Catholicamque vnitatem necessaria Nec non quae etiam ad defensionem vel curam bonorum Ecclesiae spectare viderentur.

Deinde de hiis, quae ad remouenda scandala aliqua corrigendosque mores eorum, qui in potestate Capituli sunt, ut quos merito admonere in eosque animaduersione vti possit et debeat Capitulum, pertineant, tractatum est.

In quo genere dignus et fraterna etiam feruentiore admonitione V. Dominus Joannes Arundin. Concionator et Canonicus confrater visus est, quod... Zophiae cuiusdam multis suspecto famulatu vtatur, et cum ea nimiam et parum se dignam familiaritatem exerceat, vt cum illa solus postijs clausis intus esse longumque tempus exigere non erubescat. Clauesque illi et ad communem domum et ad suam priuatam tradat. Admonuerunt igitur confratres D. Concionatorem magna diligentia, vt tam suspectam et scandalo plurimorum obnoxiam familiaritatem abijciat, clauesque illi omnino ad domum communem non tradat. Praeterea ne quamquam sordium e superiore sua domo eijci patiatur. Sed cum iam multoties et priuatim singuli fratres fecissent de alienanda tanti scandalj faemina -- visum fuit Capitulo hanc [оборот] extremam cum comminatione seuerae poenae admonitionem praemittere et actis inserere et praescribere etiam Capitularium nomine, vt ianuis clausis longoque tempore si alter esse non posset cum ea nunquam sit, sed modesto et verecundo famulatu eius vtat. Claues vero ad domum communem omnino illi nunquam credat sub poenis seuerissimis talibus in rebus adscribi (в ориґ.: adscriberi) solitis“.

двір ґр. Тарновского?[1]) Чи се часом не рука Скаріи була в тім суворім напятнованю поведеня кс. Арундінензіса, та чи не стягнуло се на Скарґу ворогования і самого романтичного канонїка та і иньших канонїків, довголїтних товаришів та приятелїв кс. Яна, так що Скарґа вважав за відповідне усунути ся зі Львова на якийсь час? А подібні гадки насувають ся на тямку тим більше, коли запримітимо, що вже сучасна рука покрислила усю згадану ухвалу вздовж і поперек, а навіть є слїд наміреного цїлковитого знищеня дотичної карти[2]).

Як би воно одначе й не було, доволї, що Скарґа зі Львова виїхав. Та тут впадає нам в очі ще один доволї інтересний момент. Само собою насуваєть ся нам на думку отсе питаннє: а якже приняла Скарґову постанову капітула? Не вжеж би виїзд так талановитого та нїде правди дїти — таки дуже потрібного члена був її байдужним?

Відповідь легка: знайдемо її як раз в згаданих актах львівської лат. капітули. Вона по моїй думцї аж надто вимовна. Дізнаємо ся власне з відтиля, що капітула згодила ся на від'їзд Скаріи без найменьших протестів з якого небудь боку. Ба, що більше: вона признала йому навіть усї його дотеперішні доходи, які лишень були привязані до його канонїї! Одначе усе те призволила капітула під одним многозначним услівєм: як перед тим так і дальше має Скарґа на евентуальні візваня капітули удавати ся на евентуальні синоди, сойми і т. п., має там репрезентувати гідно львівську капітулу, забирати в її імени голос і т. п.[3]). А се справдї дуже характеристичний момент, який дає багато до думання. Бож чи не виходить на то, що ось, мовляв, ми тебе потребуємо, та видїти тебе між нами — не дуже там бажаємо? Чи-ж не збільшає се ще більше нашого підозріння, що між капітулою а Скарґою мусїли бути доволї напружені відносини, та що від'їзд Скаріи був лишень консеквенциєю як раз того напруженя?

Та тим часом під конець 1567 р. — ґр. Тарновский вмирає. Се і послужило причиною Скарґового повороту до Львова[4]).

---

[1]) Bostel, l. c., стр. 125.

[2]) Як раз карта, на якій вписано романтичні пригоди кс. канонїка, на долї віддерта. Иньші листки зовсїм не знищені та оправлені кріпко.

[3]) Кн. 47/IV (Ш), стр. 112. Bostel, l. c., стр. 135.

[4]) Пор. Dzieduszycki, op. cit., вид. II, т. I, стр. 163. — Bostel, l. c., стр. 126.

І справді на засіданю капітули з дня 14 марта 1568 р. стрічаємо вже між канонїками й Скарґу[1]). Та вжеж і тепер Скарґа до Львова на довго не загостив. Вже, здаєть ся, 1 падолиста того самого року (1568) вибрав ся він в далеку дорогу — до Риму, щоби з відтиля вернути по двох роках — єзуїтом. Як бачить ся, Львів, разом з своєю капітулою, не мав вже для Скарґи й тепер нїякого чару.

Яка-ж тепер була сьому причина?

Безперечно — відповідь на поставлене питаннє не легка. А не легка вона тому, що — коротко кажучи, час до Скарґового вступленя в єзуїтський орден — се рівночасно й найтемнїйша карта в його житю. Писати — під ту пору Скарґа ще не писав, та взагалї всїляких иньших так цїнних памяток як листи, дневники і т. п. до того часу не лишив нам просто нїяких. Тим і виправдуєть ся се, що кожду думку про Скарґове житє та діяльність до кінця 60-тих років треба все висловляти з найбільшою обережністю. Розумієть ся само собою, що з тої самої причини потребують і усї дотеперішні погляди совісної провірки та справленя.

По думцї цїлої плєяди Скарґових біоґрафів з ґр. Дзєдушицким на передї — Скарґа „вернувши на свою посаду (значить з початком 1568 р., після смерти Яна Кшиштофа ґр. Тарновского) затужив за щораз лїпшим житєм, де би здалека від клопотів звичайних у сьвітського духовеньства міг посьвятити ся цїлий Богови й ближним та показати власним приміром ту погорду сьвіта, яку звичайно величав з проповідницї. А се — міг він осягнути лише — в єзуїтськім орденї“ [2]). — Та вжеж по моїй думцї — приняти подібне леґендарне оповіданнє (хоч і як воно принадне) без всяких застережень — небезпечно. Не перечу, що в душі Скарґи могли кипіти теж глубокі й не удавані почування глубокої віри, всеж таки вважати се причиною

---

[1]) Кн. 47/IV (Ш), стр. 123. — Bostel, l. c.. стр. 126.

[2]) Dzieduszycki, op. cit., т. I, стр. 163, 164.

„Dum his circa curam animarum et aliis similibus Petrus Scarga occupatur, longe maiora animo coepit agitare: nempe indignum esse Concionatoris persona, contemptum mundi aliis persuadere, quem ipse non amplecteretur; perfectionis studium aliis proponere verbo et non facto ac exemplo. Haec saepius revolvens, constituit fortiter rebus mortalibus ac saecularibus valedicere et in Societate Jesu, quam iam... perspectam habuit vitam transigere“. Дневник Велєвіцкого, Scriptores rerum polonicarum, т. XIV, Cracoviae, 1889, стр. 74, 75.

Скарґового від'їзду зі Львова та його вступленя в єзуїтський орден, се по моїй думці значить завести балачку вже ex post, просто фантазувати лише і лише на основі того зовсїм певного факту, що будь-що-будь після свого від'їзду зі Львова — став Скарґа в Римі єзуїтом.

Позволю собі поставити справу зовсїм инакше. В дослїдах усїх дотеперішних Скарґових біоґрафів замітна одна принципіяльна помилка: усї вони говорять longe lateque про мотиви Скарґової постанови вступити в єзуїтський орден — не маючи до того просто нїяких даних, та що ідентіфікують ту Скарґову постанову з його від'їздом зі Львова. Се як кажу, основна помилка, яка потягла за собою чимало иньших.

Що до першого — то здаєть ся тут дві гадки бути не може. Бо й справдї воно виглядає доволї чудно говорити про мотиви Скарґового вступленя в єзуїтський орден, не маючи під руками нї одної, хоч би як дрібної автобіоґрафічної вісти самого Скарґи, або вкінци й сьвідоцтв сучасних йому дїячів — з тої пори. Таким чином кожде балаканє на таку тему буде нїчим иньшим, а як я вже згадав — говоренєм ex post (коли хочете — на основі сьвідоцтв XVII в. — теж ex post), в яке можна вірити, або нї.

Та на тім не конець: далеко більше затемнюєть ся цїлу справу тим, коли кажеть ся, що Скарґа виїхав зі Львова, чи там кинув львівську капітулу, своє дотеперішне визначне становище і т. и. [ґр. Дзєдушицкий бачив навіть в перспективі Скарґової кариєри — інфулу[1])] вже з зовсїм зрілою та гаразд обдуманою постановою вступити в Римі в єзуїтський орден. Таке зовсїм механїчне оповіданнє ex post потягло за собою неможливі баламутства, суперечности та довільні накручування фактів — відповідно до самовільної тези.

Передовсїм треба піднести з натиском, що вістки, неначе-б Скарґа полишив Львів з тим заміром, аби стати в Римі єзуїтом, — з того часу не маємо нїякої. Не лишив нам її нї сам Скарґа, нї тим більше ті люди, серед яких доводило ся йому під ту пору жити. Та коли вже раз поставлено таку гіпотезу, треба було — очевидна річ — бристи далї. Таким чином треба було й сказати, що Скарґа зложив перед своїм від'їздом зі Львова

---

[1]) Dzieduszycki, op. cit, т. I, стр. 179.

в вересни 1568 р. й своє дотеперішне вигідне становище канонїка та зрік ся доходів, звязаних з його бенефіциєю, хоч се й як незгідне з фактичним станом. Теж треба було, хто зна', на якій підставі, говорити, що Скарґа тримав свою постанову в найбільшій тайнї, хоч правду сказати — така леґенда видаєть ся вже на перший погляд — таки надто леґендарною[1]).

Такі і їм подібні казки — се дальші консеквенциї згаданої принціпіяльної помилки. Бо й справдї — чиж не випадало Скарзї зречи ся перед виїздом до Риму зі своїх бенефіций, коли він рішив ся вже надягнути монашу рясу, або чи не мусїв він тримати свого заміру в найбільшій тайнї, коли та Скарґова постанова була для Львовян, та взагалї для сучасних — теж тайною? Аджеж се така проста істория. Що одначе Скарґа зрік ся своїх гідностий що іно в цьвітни 1569 р.[2]), значить вже підчас свого побуту в Римі та після принятя в єзуїтський орден, — се було ш. біоґрафам байдуже. Теж байдуже було їм й се, що подібних тайн, про які нїхто нїчогісїнького не знає, можна видумати собі, кілько кому подобаєть ся.

Ось таким леґендарним оповіданням не опер ся й так обережний критик як д. Бостель. Правда — із актів львівської лат. консисториї він дізнав ся, що Скарґа зрік ся своїх гідностий що іно в Римі, 30 цьвітня 1569 р.[3]), та вжеж сказати консеквентно вже хочби на основі тої одної зовсїм певної вістки, що найправдоподібнїйше Скарґа виїхав зі Львова не думаючи зовсїм про єзуїтський орден — він не сказав. По його думцї „плян зложеня канонїкату та вступленя в єзуїтський орден“ зродив ся в Скарґи все таки ще 1568 р. (значить отже у Львові), а з огляду на се, що Скарґа виїхав зі Львова не зложивши своїх гідностий, — отже виходить з того зовсїм ясно, що свій плян мусїв він тримати в найбільшій тайнї[4]).

Невжеж би отже Скарґа вибрав ся до Риму справдї не в тім замірі, аби там вступити в єзуїтський орден? — Мушу сказати: так!

---

1) Ibidem, стр. 183.

2) Bostel, l. c., стр. 126.

3) Акта консистор. з р. 1556—1618, карта 65. — Bostel, l. c., стр. 136.

4) Bostel, l. c., стр. 126.

Поставлю справу троха яснійше. Передовсім треба піднести, що воно дасть ся багато говорити про се, чи Скарґа ще перед своїм виїздом до Риму впізнав та подобав собі єзуїтський орден так, що аж забажав стати єзуїтом. Що очевидна річ — до того часу він мав вже нераз нагоду запізнати ся саме таки з польськими єзуїтами та з польськими колеґіями — в тім не може бути найменьшого сумніву. Не перечу теж, що в Скарґовій души могли вже й тоді ворушити ся гадки надягнути чернечу рясу, — в хвилях зневіри — при пильнім обсервованню сумних відносин в середині польсько-католицької церкви. Тут одначе позволю собі сконстатувати, що як би воно там і не було — все таки виїзд Скарґи зі Львова до Риму не був вислідом його постанови вступити там в єзуїтський орден. До Риму вибрав ся Скарґа просто на студиї. Доказом сього — його-ж таки слова.

В цінним збірнику оригінальних листів, писаних в ріжних часах та ріжними людьми до Кромера, а перехованих в двох великих кодексах ягайлонської бібліотеки в Кракові[1]), заховались й два оригінальні листи Скарґи[2]). Для поставленого нами питання мають вони незвичайний інтерес тим, що оба вони написані як раз в часі Скарґової подорожі до Риму і — що найважнійше — тим, що кидають на ґенезу Скарґового виїзду до Риму зовсім иньше

---

[1]) Cod. MS. ч. 28, т. I—II.

[2]) Ibidem, т. I, к. 15 (лист з Кракова, дня 13. XI, 1568 р.) і 29 (лист з Риму, дня 26. II, 1569). Передрук та факсіміле обох листів подані у нас на кінци. — Тут запримічу ще, що оригінальних листів Скарґи є обмаль. О скілько менї здаєть ся, то передруковані у нас листи будуть рівночасно й найстаршими звісними до тепер автоґрафами-листами Скарґи. З пізнійшого часу знаємо більше оригінальних листів Скарґи. Більше їх число переховуєть ся в ватиканській бібліотецї в Римі (і взагалї в бібліотеках римських). Один з них передрукований в додатку до „Kazań sejmow-ных", видання Туровского (Краків, 1857), на кінцї факсіміле. Се лист Скарґи до нунция Калїґарі з Вильна, 20 червня 1580 р. З поданим власне у Туровского факсіміле порівнував д. Бостель й письмо Скарґи в кап. архіву лат. льв. кн. 47/IV (III), хоч і зазначив, що між одним і другим письмом є ріжниця часу 14 лїт. Всеж таки ш. автор рішив, що сторони 92—112 (значить від 31 жовтня 1564 р. до 26 червня 1566 р.) згаданої капітульної книги — записав Скарґа власною рукою (крім одного акту: Cancelarii institutio). Наші листи писані майже рівночасно. Порівнявши, спостерігли ми, що думка д. Бостля вповні справедлива. [Bostel, l. c., стр. 127, 128].

сьвітло ніж те, в якому Скарґові біоґрафи показували її до тепер.

Незвичайно цікавий передовсім перший лист. Написаний він в Кракові 13 падолиста 1568 р. Як отже бачимо — писав його Скарґа вже з дороги до Риму, бо — як сказано — зі Львова вибрав ся він найправдоподібнійше 1 падолиста[1]).

„Не для себе, але для ближних вибрав ся я по скарби до Риму“, пише Скарґа в згаданім листї до Кромера, „та журю ся лише тим, щоби Ти порозумів мене добре. Богословів — не чув я ніколи, вітців церкви — не видів, треба поборювати тяжкі єреси, що з дня на день змагають ся, огняною вимовою треба напрявляти моральність, скріпляти католицькі доґми, житє проводити без кривди-обиди, а навпаки з найбільшою примірністю. Яке-ж то високе, яке трудне завданнє! Що-ж дивного отже“, каже дальше Скарґа, „що я роздобувши троха часу, без жадної одначе втрати для моїх слухачів та для мого становища, бажаю зібрати собі на так велику дорогу дещо засобів?“

Вже з тих слів пізнати пізнїйшого громового облечителя „nierządu“ річипосполитої в кляси чнім стилю нашого Вишеньського! Він бачив ту анархію на усїх полях, що запанувала під ту пору в усїй річипосполитій, бачив брак інтеліґентного духовеньства, відповідно підготованого до боротьби з єресями, які мов та потопа заливали усю Польщу, бачив тяжкий упадок католицької церкви, страшне зіпсутє обичаїв... І що-ж в тім дивного, скажемо його таки словами, коли він бачучи се вибрав ся до Риму, аби собі там „viatici quippiam ad tam grandem viam comparare?“

Мов якесь обжалованнє читаємо в Скарґовім листї... „Theologos — nunquam audivi, Patres non vidi ...mores ignito corrigendi eloquio, catholica dogmata confirmanda sunt, vita

---

[1]) Вибираючись зі Львова просив Скарґа львівську міщанку Анну Шимонову виплачувати мійським убогим по 14 ґрошів тижнево на харчі. Видаток такий обчислено опісля, починаючи як раз від 1 падолиста. Чи не був се час Скарґового виїзду зі Львова? (Видаток Шимонової виносив від 1 пад. 1568 р. до 8 вересня 1569 — 19 зл. п. 8 ґр. Див. Bostel, l. c., стр. 127). — Пор. „Itaque anno Domini 1568, in Septembri (!), honorifica Leopoliensi Cathedra relicta, socio adscito Simone Wysocki, Romam se confert...“ Дневник Велєвіцкого, l. c., стр. 75.

sine offensione imo cum omni aedificatione traducenda..." I в тих словах нема й тіни побільшення. Отсе бачив Скарґа в усій Польщі, мав нагоду пізнати як найкрасше — таки у Львові. Тут — здібних теольоґів та примірних вітців церкви він не знайшов. Правда — кс. канонік Ян Арундінензіс був вже під ту пору небіщик[1]). Та вжеж між своїми співтоваришами одиноким він не був. Подібних йому романтичних каноніків, глитаїв, процесовичів та дерунів сільського закріпощеного люду було по усіх біскупських столицях в усій річипосполитій чимало. А на усе те глядів Скарґа вітвертими очима і його душу пріймав жаль...

Не на довго вибрав ся Скарґа до Риму: від свого арцибіскупа отримав він відпустку лише на один рік. Короткий

---

[1]) „Mortuus ipso die Paschae, Martij 30, hora 9 eiusdem anni" (1567). MS. кн. арх. кап. лат. льв. 82/II (I), стр. 362. – Ян Тшцяна Арундінензіс — се типовий польсько-католицький канонік XVI в.: легких обичаїв, гуляка та глитай. Умираючи лишив доволї багату спадщину (Див. „Testamentum Rndi olim Joannis Trzciana, sacrae Theologiae Baccalaurei, Artium et Philosophiae Doctoris, Canonici et Concionatoris Leopoliensis ex autographo ipsius ob piam eius memoriam descriptum". MS. кн. арх. лат. кап. льв. 66/III (II), стр. 144—148). – Інтересна біоґрафія сьої людини. 23 цьвітня 1526 р. вписуєть ся він на краківський університет („Johannes Johannis de Trczana dioc. Cracoviensis gr. ½ s." Album studiosorum universitatis cracoviensis, Tomi II fasciculus II. Edid. Adam Chmiel, Cracoviae, 1892, стр. 233). 1533 р. осягнув він на тім же університеті ступінь бакалавра, 1539 р. — ступінь маґістра (Muczkowski Josephus, Statuta nec-non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagiellonica ab anno 1402 ad annum 1849. Cracoviae, 1849, стр. 188 і 195—196). Зараз 1539 р. й став доцентом краківського університету (extraneus non in facultate), 1541 р. став членом колеґії меншої, 1544 — більшої, 1544 і 1551 був деканом. Уступив з університету 1556 р. (Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis, pars I, edid. Dr. Wład. Wisłocki, Cracoviae, 1886, стр. 240—317 і 375. „Arundinensis Joannes a Trzciana, vulgo etiam Trzcianensis dictus, a posterioribus Trzciński nuncupatus"). 1556 року стрічаємо його вже постійно у Львові каноніком і проповідником, хоч і перед тим перебував тут якийсь час хвилево. (MS. арх. кап. лат. льв. 66/III (II), стр. 121—127, „Priuilegium pro Praedicatore", 1556 р., MS. бібл. ім. Оссол. у Львові, ч. 2591, стр. 8. Така сама копія в архіві кап. лат. — Чи був коли Тшцяна ректором митрополїтальної школи у Львові — сумніваю ся. Звісний вкінци як письменник. — Пор. теж: Предтеча унії, Записки т. LV, стр. 82).

був се речинець, та вжеж Скарґа постановив і сей й як коротенький час ужити на як найбільший хосен церкви. Теж не без підстави писав Скарґа, що він вибрав ся до Риму без ніякої втрати для своїх слухачів та для свого становища. Легкодушно він не вибирав ся зі Львова і його вірні не потребували справді так дуже жалувати за своїм проповідником, коли зважимо, що Скарґовим наступником (in meum locum donec redeo...) іменував арцибіскуп домініканця доктора Луку Леополіту (за призволом ґенерала домініканів), феноменального сучасного бесїдника та проповідника, що про його проповіди говорили вже сучасні неімовірні просто оповідання, між иньшими й Ожеховский[1]). Таким отже чином годї підозрівати Скарґу в підлещуванню або й пересадї, коли він пишучи про доктора Луку запевняв Кромера, що він не лише що „зробить те, що Скарґа робив, але ще й доповнить те, чого бракло“.

Багато мусів Скарґа передумати, заки рішив ся кинути вітчину. Він розумів добре, що з Польщі вибираєть ся він в дуже горячий час.. Ось він й неначе-б виправдував ся перед Кромером: „Не для власних інтересів вибрав ся я до Риму“, говорить він на кінци свого писання, „нї тому, щоби укрити ся та лишити мою стійку... Працї — я не бою ся, але моє горяче бажаннє — просьвітити мій ум“ (labores deo dante non cum pertaesus, sed praecingens renes lucernam ardentem assumere mihi est animus). Отсе причина Скарґової подорожі до Риму: бажаннє сьвітла-науки. Так, просить Скарґа Кромера, нехай він розуміє його виїзд з вітчини та так нехай буде ласкав пояснити й кардиналови Гозиєви.

---

[1]) Домініканець Лука Леополіта, чи там Завешко — людина звісна в усїй тодїшній Польщі своїми огнлиими проповідями На ґенеральній капітулї в Римі 1558 р. признали йому ступінь доктора теольоґії, осягнений на університеті в Кракові. Славив ся таким феноменальним проповідничим таланом; що професор реторики на крак. університеті, Станіслав Мешковский, посилав на його проповіди своїх учеників учити ся вимови практично. — Ожеховский одушевляв ся його вимовою. (Див. Quincunx). Умер 1583 р., похований в Динові. В рукописи мав лишити „Sermones et Adnotationes in Biblia. Дивна річ — а одначе теми проповідий Луки Леополїти так схожі з темами Скарґи! Невжеж би отсей домінїканець був би Скарґовим первовзором?... [Див.: X. Sadok Barącz: Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce. Львів, 1861, т. II, стр. 196—197].

Як отже бачимо — отсе цінне писаннє Скарґи кидає на його виїзд до Риму справді зовсім нове, і не як до тепер фантастичне сьвітло. Скарґа виїхав до Риму на студиї, за призволом свого арцибіскупа, від якого отримав один рік відпустки. Отсе факт, якого заперечити—не можна ніяким чином. Та вжеж тут міг би хтось запримітити: а одначе все таки се ще не доказує зовсім катеґорично, неначе-б Скарґа не мав при всім тім й ідеї стати в Римі єзуїтою. Правда, не можна заперечити, що Скарґа виїхав до Риму лише на один рік, та що отримав від арцибіскупа однорічну відпустку, бо про се він сам говорить. Та вжеж — хто зна', чи отся відпустка не була як раз лише зручною та хитрою штукою будучого єзуїта, що при її помочи потрафив без гамору та шуму полишити Львів та здійснити свою мрію?

Як отже бачимо — сходимо знова до того, що плян вступити в єзуїтський орден зродив ся у Скарґи ще у Львові, та що той плян тримав він в найбільшій тайні.

Відповідь на се буде така. Не можна заперечити, що сучасні могли підозрівати Скарґу в тім, що ось то він їде до Риму тому, щоби там стати єзуїтом. Аджеж подібні випадки були для них не новиною, — ба що більше: в цілій річипосполитій знїмали ся вже тоді чим раз то голоснїйші наріканя, що ось то єзуїти забирають Полякам самих найліпших робітників. І так мов камінь в воду — пропав вже в Римі Яків Вуєк (1565 р.), Станїслав Костка, Станїслав Варшевіцкий (1567) [1]), а публичною тайною було в усій річипосполитій, що їх слїдами хоче піти ще багато иньших талановитих людий, між ними навіть такий Бенедикт Гербест [2]). Зрештою що така ґама пішла була по Польщі про Скарґу справді, про се сьвідчить вже хочби й згаданий лист до Кромера. Бо й справдї, чи-ж не мусить вразити нас той тон, в якому написаний сей лист, сей певного рода

---

[1]) Перед тим вступив був до ордену Станїслав Роздражевский (1560 р. в Відни, теольоґію кінчив в Римі). — Dzieduszycki, op. cit, т. I, стр. 176, 177. Załęski, Jezuici w Polsce, Lwów, 1900, т. I, стр. 171. [Теж одним із перших Поляків-єзуїтів був Лука Красовский. Вступив в Римі до новіцияту 1560 р., умер 1571 р. в Вильнї].

[2]) Кардинал Гозий, а навіть папа Пій V відмовляли Б. Гербеста від такого кроку дуже. Пор. Opera Hosii. Coloniae, 1584, т. II, стр. 229. — Theiner, Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Romae, 1861, т. II. стр. 746, — моя студия „Предтеча Унії", Записки т, LIII, стр. 45

жах Скарґи, що ось то — Боже борони — Кромер, а також і кардинал Гозий не зрозуміють гаразд мотивів його виїзду до Риму?[1]) Ба що більше! По моїй думці є навіть зовсім певна підстава сказати, що кардинал Гозий таки справді побоював ся, аби Скарґа не вступив в Римі в єзуїтський орден.

Коли власне в дорозї до Риму загостив Скарґа під конець грудня 1568 р. до Відня, застав тут звісного кардинала й папського нунция Комендоне. Кардиналови Скарґа був знайомий ще з часів його побуту у Львові на провінциональнім синодї 1564 р.[2]), тому й стріча з давно знайомим пралатом була йому мила. Він провів зі Скарґою кілька приємних днів, доки сей 1 січня 1569 р. не вибрав ся з Відня в дальшу дорогу. Оттодї то й написав Комендоне до Гозия лист, в якому між иньшим читаємо: „Мав я у себе в Відни через кілька днїв Скарґу, львівського канонїка, мужа дуже побожного та гідного, і я був би взяв його з собою до Італії, коли би був хотїв заждати на мій від'їзд. Виїхав з відтиля 1 січня та не говорив менї нїчого про свій намір вступити до Товариства. Коли Бог кличе його до такого рода житя, не треба його затримувати: бо-ж більше пожиточним може він стати ся для власної вітчини, коли верне до неї перенятий принципами Товариства" [3]).

---

[1]) „...Romam iter institui.. de hoc uno sollicitus, ut apud tuam celsitudinem animi huius mei recta maneat interpretatio". — „Et vestram igitur R. D. bene meum in hoc proposito interpretatur animum rogo, et ut idem opera V. R. D. Illmus D. Cardinalis Warmien. (Гозий) sentiat, de me efficiat vestra celsitudo". Лист з Кракова.

[2]) Пор X. Seweryn Morawski, Akta synodu prowincyonalnego lwowskiego w roku 1564 odbytego, Lwów, 186). Любовичъ, Начало католической реакціи, op. cit., стр. 57 — і Bostel, l. c.

[3]) Dzieduszycki, op. cit., т. I, стр. 182. Маємо ще одну вістку з того часу про Скарґову подорож до Риму, а власне лист др. Ґелябіна, теж до нунция Камендоне. В листї тім просить др. Ґелябінус нунция, щоби він Скарґу „vel Roma statim extrudat, vel quod omnes malimus, etiam ex itinere ad nos retrudat" (!), бо у Львові Скарґа потрібний дуже. Зрештою з листу др. Ґелябіна, який — як видить ся — писав свій лист зараз під вражіннем Скарґового виїзду зі Львова, — не видно зовсїм, иначе-б Львовяни підозрівали Скарґу в тім, що ось то він носить ся з заміром вступити в єзуїтський орден. Читаємо лише, що Скарґа вибрав ся до Риму „piae perigrinationis studio ductus" [Datum Leopoli die VI mensis Novembris 1568... Nicolaus Gelabinus Leopoliensis, Juris utriusque Doctor]. Theiner, Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, Romae, 1861, стр. 732—733, ч. DCCLXXIV.

Здаєть ся тут годі сумнївати ся, що отсей лист Комендоне був відповідию на писаннє Гозия. Який був зміст Гозиєвого листа — легко відгадати: в ньому сповіщав кардинал леґата про подорож Скарґи до Риму та висказував свою трівогу, що ось то Скарґа думає вступити там в єзуїтський орден. Що очевидна річ — Гозий висказував в тім своїм писанню лише свої припущеня, в тім не може бути найменьшого сумніву, вже хоч би лише на підставі згаданого листа Скарґи до Кромера. Скарґових плянів, які-б вони і не були, Гозий не знав[1]).

Як отже бачимо — сучасні могли та справдї підозрівали Скарґу в тім, що він їде до Риму надягнути там єзуїтську рясу. Чи одначе такі підозріння були оправдані, або иньшими словами, чи Скарґа справдї виїздив з вітчини з подібними гадками — се иньша річ. По моїй думцї — нї. Запоречує се як раз згаданий його лист до Кромера. Бо й справдї — невжеж би Скарґа мав дурити й Кромера, якого називає своїм особлившим опікуном, а побіч нього ще й кардинала Гозия[2]), — дурити саме в хвилї виїзду з вітчини, на самій вже майже границї Польщі, на вступі далекої та небезпечної дороги? — На віщо? Аджеж таке поступованнє було для нього зовсїм непотрібне, а зрештою подібне „укриванє тайни“ було-б вже чимсь гіршим, як „укриванєм“.

Рим вабив до себе польську молодїж вже від довшого часу[3]). Коли власне загостила до Польщі реформация, почав тут зростати чим раз то могутнїйше й вплив гуманїзму. Неначе новий сьвіт отворив ся Польщі: заграничні унїверситети заροїлись польською молодїжию, а згодом — слабне в Польщі вплив культури нїмецької, запановує вплив культури полудневої, італїйської. Бононїя, Падва і Рим стають найбільш атракцийними унїверситетськими містами для польської молодїжи, а навіть професорів краківської Академиї. Скарґа вибрав Рим. Зрештою Рим вабив до себе Скарґу ще й чаром та повагою осередка

---

[1]) Таким чином й упадає здогад Дзєдушицкого. — Ibidem.

[2]) Взагалї воно трудно відгадати тепер, які взаємини були між Скарґою з одного боку, а Кромером і Гозиєм — з другого — до кінця 60 тих років. Що одначе вони мусїли бути дуже дружні та інтимні — се видно з Скарґових листів.

[3]) Пор. Wiszniewski, Historya literatury polskiej, т. VI, стр. 73.

усього християнського сьвіта, сьвятого міста, осьвяченого присутністю Христового намісника.

Як звісно — 1 січня 1569 р. вибрав ся Скарґа з Відня. Подорож тревала цілих чотири тижні. 28 січня в'їхав Скарґа остаточно в „вічне місто“ [1]). І ось тепер дієть ся справді щось несподівано. Не минає ще від Скарґового приїзду до Риму цілого тижня, — а вже дня 2 лютого складає він у римських єзуїтів присягу досмертного послуху та убожества. І ми стоячи перед таким фактом питаємо: не вжеж справді не чудує нас той незвичайний поспіх, з яким Скарґа рішив ся на віки розпращати ся „зі сьвітом“, — невжеж так важна зміна в душі та сьвітоглядах Скарґи могла справді рішити ся протягом пятьох чи там шістьох днів, — або скажім вкінци, невжеж справді не будить се в нас підозріння, що Скарґа приїхав до Риму вже з готовою постановою стати єзуїтом?

[1]) Дата Скарґового приїзду до Риму була до тепер доволї непевною. Дзєдушицкий каже, що Скарґа „przybył do stolicy kościoła w początkach 1569“, — Бостель, що „nie prędzej zapewne jak w lutym lub marcu 1569“. (Dzieduszycki, op. cit., т. I, стр. 183, Bostel, l. c., стр. 126). Навіть Вєлєвіцкий милить ся... „Venit ergo Romam P. Petrus Skarga fere in Novembri anni huius 1568, et... tyrocinium Societatis anno 1569, 2-da Februarii, ipso videlicet Purificationis Sanctissimae Virginis die, ingressus est...“ Дневник, op. cit., стр. 75. — Нашу певну дату беремо із сучасного листа Мих. Конарского (вармійського канонїка) до кардинала Гозия, писаного з Риму 12 лютого 1569 р. В листї сїм, переханім в рукописнім кодексї архіву кн. Чарториских в Кракові ч. 1609, стр. 1507—1508, читаємо: „Cornelius Illustrissimae Paternitatis Vestrae Capellanus die 28 Januarii venit Romam, cui concessus est a me in habitatione mea manendi locus, suppeditatur etiam victus, quam diu aliqua conditione prospectum illi non fuerit. Cogitat is satisfacto sui animi voto ad Illmam P. V. redire. R-ndus Dominus Petrus Skarga, Canonicus Leopoliensis item Simon Vissoczki, qui Cornelii comites itineris fuerunt, 2 die Februarii dato iuramento in Societatem Jesu a patribus sunt accepti“. — [М. Конарский прибув до Риму 3 падол. 1568 р. Гл. його лист до кард. Гозия з дня 13. XI. 1568, писаний в Римі, ibid., стр. 1323—1324. — В листї з Топольна 18 серпня 1568 р. дякує він Гозиєви за позволенє „eundi in Italiam“ і за поміч. Просить при тім о рекомендациї, передовсїм до кард. Комендоне, „cui iam de facie sum notus“. Ibid., стр. 1081. Про сю рідню Конарских (герба Оссория) див.: Нєсєцкий, Korona Polska, т. I і Енцикльопедия Орґельбранда (вид. I), т. XV, стр. 275].

Певна річ, що такий склад обставин впадає від разу в очі. Бо коли-б Скарґа рішив ся був на такий крок вже після довшого пробування в Римі, — ми-б не чудували ся, — але рішити ся протягом кількох днів — се справдї мусить вразити кождого.

Не хочу грати ся здогадами, а всеж таки здаєть ся менї, що сказати денещо для вияснення сьої на перший погляд доволї загадкової пригоди — можна.

Передовсїм мушу запримітити, що знаючи той психічний стан Скарґи, в якому він лишив вітчину з її просто розпучливими церковними відносинами, — годї навіть чудувати ся, що Скарґа навіть після так короткого побуту в Римі рішив ся остаточно „отречи ся от міра“. Тут — під вражіннєм так богатих памяток блеску та величі католицької церкви, під вражіннєм недавної смерти єзуїтського сьвятого Станїслава Костки (15 серпня 1568 р.)[1] і т. и. — душа Скарґи могла справдї знести ся до найвисшого ступіня екзальтациї. Очевидна річ, що при тім римські єзуїти не дармували теж. Бо хоч воно й як трудно відгадати тепер, як відбував ся процес „каптованя“ Скарґи єзуїтами, всеж таки в тім не може бути найменьшого сумнїву, що так незвичайним та дорогим гостем з Польщі заопікували ся вони сердечно. Про се зайво й говорити: се була зручна тактика римських єзуїтів не лише супроти одного Скарґи, але взагалї супроти усїх польських паломників. Під ту пору гостї із півночі були єзуїтам таки дуже милі, — бо потрібні[2]).

Та на тім ще не конець. По моїй думці можна навіть поставити з великою правдоподібністю здогад, що до Риму приїхав Скарґа вже з зовсїм иньшими гадками, нїж з якими виїздив зі Львова.

Коли власне під конець грудня 1568 р. завитав Скарґа до Відня, застав тут крім кардинала Комендоне й єзуїтського про-

[1]) Пор. Dzieduszycki, op. cit., т. I, стр. 184.

[2]) Як тепло та сердечно заопіковували ся римські єзуїти гостями з Польщі, про се сьвідчить між иньшим й лист Яна Гербеста (брата Бенедикта) писаний з Риму до Кромера дня 13 січня 1569 р. Див. Cod. MS. бібл. Ягайл. в Кракові, ч. 28, т. I, к. 28. Брак людий був під ту пору в орденї великий, передовсїм робітників для Польщі. — Пор. Załęski, op. cit., т. I, стр. 171.

вінцияла (протоігумена) Лаврентия Маґо. Провінциял вертав як раз із своєї подорожі по Польщі, де цілий майже 1568 рік візитував тамошні колеґії, об'їздив більші міста, студиював краєві відносини, пізнавав людий, придивляв ся усьому та усім, одним словом — стелив дуже зручно дорогу єзуїтам. І не без успіху. Він бачив, що тут єзуїтами усі просто одушевлені! Біскупи — прохали навзаводи колеґій, патрів, обіцяли навіть на відкритє колеґій фонди. Усе те бачив на власні очі Маґо та на свій превеликий жаль — бачив і се, що патрів приготованих до роботи в Польщі нема, не згадуючи вже зовсім про патрів польської народности. І чиж дивно отже, що Маґо журив ся дуже та оглядав ся пильно по усій Польщі за талановитими Поляками, охочими вступити як найборше в єзуїтський орден?[1])

23 грудня був Маґо в Відни: тут застав кардинала Комендоне, а незабаром мусів стрінути ся і з Скарґою. Бож годі навіть подумати, щоби Комендоне не згадав був провінциялови, що отсе як раз загостив до нього його давний знайомий зі Львова, Петро Скарґа, чоловік великих здібностий та доброї слави в вітчині, — загостив в дорозі до Риму, куда вандрує — як побоюєть ся кардинал Гозий — з заміром вступити там в єзуїтський орден. І годі навіть подумати, щоби Маґо не поспішив ся розмовитись з тою дивною людиною, якою так дуже інтересуєть ся кардинал Гозий, та за яким так дуже жалує цілий Львів[2]), а який — як доносять — носить ся з заміром стати єзуїтом... І коли чотири тижні опісля з'явив ся Скарґа в Римі, — то хто зна', чи римські єзуїти, про все добре поінформовані, не очікували його тут вже як свого товариша, хто зна', чи не вийшов йому на зустріч єзуїт-поляк Станїслав Варшевіцкий вже як товаришеви, а не так як иньшим землякам. На кождий одначе спосіб

---

[1]) Про побут Лаврентия Маґо в Польщі 1568 див. його власноручні листи писані до кардинала Гозия, зібрані в цит. кодексї архіву кн. Чартор. в Кракові п. ч. 1609, а власне стр. 1163—1165 (15. IX. 1568 з Пултуска), 1233—1234 (19. X. з Брунсберґи), 1343 (27. XI. з Варшави), 1375—1376 (1. XII. теж з Варшави), 1371 (9. XII. з Кракова), 1455 (15. I. 1569 р. з Відня). — Теж: Sacchinus Fr. S. I., Historiae Societatis Jesu, pars tertia, sive Borgia. Romae MDCIL [ч. бібл. ім. Оссол. 42635], Liber IV, стр. 179, 180.

[2]) Як знаємо із листа др. Ґелябіна.

в тім не може бути найменьшого сумнїву, що єзуїти поспішили ся з принятєм Скарґи в своє товариство таки дуже. Бо коли рік тому назад ґенерал Франц Борджія згодив ся приняти в орден Станїслава Варшевіцкого що іно за дозволом папи[1]), — Скарґу принято в новіцият вже шестого дня його побуту в Римі. І отсе теж дуже інтересний момент, якого легковажити годї [2]).

Таким отже чином — дня 2 лютого 1569 р. вступив Скарґа в єзуїтський орден. 26 того самого місяця написав він до Кромера лист, вже „ex domo professorum Societatis Jesu", в якому оповідає йому вже про се, „quod factum est", та дуже зручно та вимовно боронить і виправдує свій крок — „ad maiorem Dei gloriam..." [3]).

I.

Reverende domine domine et patrone mihi plurimum colendissime! Servitiorum et orationum mearum commendationem etc. Salutem et felicitatem!

Non mihi sed filiis thezaurizare cupiens Romam iter institui, Patrone mihi observandissime, de hoc uno sollicitus, ut apud tuam celsitudinem animi huius mei recta maneat interpretatio. Non est mihi, Deo volente, si me ipsum bene examinavi, oculus nequam, spero nec corpus meum tenebrosum erit. Theologos nunquam audivi, Patres non vidi, haereses difficiles in diesque peiores expugnandae sunt, mores ignito corrigendi eloquio, catholica dogmata confirmanda sunt, vita

---

[1]) Див. Θеодоръ Вержбовскій, Христофоръ Варшевіцкій (1543—1603) и его сочиненія, Варшава, 1886, стр. 15. — Ks. Korytkowski Jan, Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych, Gniezno, 1882, т. IV, стр. 230.

[2]) Чи не бояли ся часом римські єзуїти якогось голосу протесту з Польщі, прим. з боку кард. Гозия? А знаємо, що Маґо міг дізнати ся від Комендоне про лист Гозия.

[3]) „...et factum hoc meum bene interpretetur et ad maiorem dei gloriam spectare pro sua summa prudentia non dubitet vestra R. d.".

sine offensione imo cum omni aedificatione traducenda. Quam ardua, quam difficilis provincia! Quid mirum igitur, si aliquid nactus temporis, nulla auditorum meorum locique iactura, viatici mihi quippiam ad tam grandem viam comparare propono? D. Doctor Lucas Dominicanus a R-mo Lociordinario cum consensu Generalis sui in meum locum, donec redeo, si dominus voluerit, institutus est, qui non modo ea quae a me praestabantur praestabit, sed etiam quae defuerint adimplebit. Spacium mihi unius tantum anni R-mus meus concessit, nisi maturius me redire necessitas postulaverit. Brevissimi temporis absentiam in magnum aliquod, si domino placuerit, Ecclesiae lucrum desidero convertere. Non mea certe quaerere, R-nde mihique colendissime Pater, nec latere meamque deserere stationem constitui. Laboris Deo dante non sum pertaesus, sed praecingens renes lucernam ardentem assummere mihi est animus. Videat dominus simplicitatem meam et ab omni servet errore, ut non declinem a via testimoniorum illius. Quod ut fiat suppliciter rogo orationes tuae celsitudinis ad Dominum pro me obtineant. Et vestram igitur R. D. bene meum in hoc proposito interpretetur animum rogo, et ut idem opera V. R. D. Illustrissimus D. Cardinalis Warmiensis sentiat de me efficiat vestra celsitudo. Temere absit, ut aliquid faciam, absit a me, ut consiliis sanctorum prudentissimorumque hominum obsistam, obedire et regi desiderabile mihi est. Non modo igitur ut antiquum mihi V. R. d. patrocinium semper et ubique praebeat, sed ut suis me regat consiliis iterum atque iterum rogo. Cuius me gratiae diligentissime commendo. Datum Cracoviae, 13 Novembris, 1568.

Vestrae Celsitudinis

Servus immus
Petrus Scarga c(anonicus). L(eopoliensis).

Адреса :

R-ndo domino Martino
Cromero Custodi Sendo
miriensi, Cracoviensi, War
miensi etc. Canonico, domino
et patrono observandissimo.

[Дата під адресою „2 dec.“ — се найборше день, в якому Кромер отримав лист Скарґи. Теж треба запримітити, що печать сього листа затратилась. Се без всякого сумнїву втрата дуже болюча: воно-ж було би дуже інтересним знати, чим (певно що не гербом) печатав Скарґа свої листи до 1569 р. Другий лист печатаний вже стереотиповою печаткою єзуїтського ордена].

II.

Reverende domine, Patrone et benefactor mihi colendissime!

Habui litteras vestrae R. d. Elbinga mihi Romam missas, quibus mihi dignatur respondere pro sua antiqua in me indignum et immeritum benignitate. Feceram nempe certiorem vestram R. d. me Romam iter instituere, ut potius prosequi, ne quid ex his quae mecum aguntur ille ignoraret, cui res meas curae esse iam pridem multis benevolentiae exemplis didici. Gaudeo, quod institutum hoc iter meum non reprehendat. Timeo tamen ne scopum huius itineris, quem iam videor attigisse, improbet, etsi sperem etiam aliquid illam meis bonis et ad perfectiorem viam ducentibus desideriis rationis esse daturam. Utcumque sit tamen, narrandum est v-rae R. D. quod factum est. Ego domini nostri amplexus consilia, nihil me aberraturum putavi si paupertatis et obedientiae discipulus esse inciperem in ea religione, quae a se incipiens totam se in proximorum salute operanda per charitatem effundit. Paupertas, quae me ad tentationes, in quibus fere fatigabar, maiores semper expectans, magis munitum redderet et liberiorem in via domini cursum meum faceret, et expeditiorem me ad succurendum rebus proximi, si fuero dignus, redderet. Obedientia vero quae in me regendo certiorem spiritus s. directionem ostenderet, voluntatemque et iudicium meum mortificans, animi tranquilissimum portum demonstraret, mihi apprime placuit, placebitque, ut spero, in dies magis. Dei submixus auxilio magnam spem mihi facio, hunc meum simplicem oculum nec mihi, nec proximo quicquam allaturum damni. Neque timeo Leopoliensium meorum charissimorum filiorum lachrimas, imo vincere me illas gaudeo: expectabunt procul dubio centuplum. Neque ego peccavi me ipsum humilians, neque illi suo fraudabuntur spirituali pabulo. Idem est enim et meus et illorum dominus dives in omnes et mirabiliter angelorum hominumque ministeria dispensans. Cuius voluntate et vocatione et ego hic sum, et alius mittitur illic. Alii nempe dicit fac hoc, et facit, — et alteri veni, et venit. Quamvis non dubitem, si Domino placuerit nosque digni erimus, posse nos et Poloniae quanta quanta erit operam dare. Ego nil recuso, nil fugio laboris, nullum etiam vel vitae discrimen cum debita erga Deum hu militate, ut multorum ore Dominus glorificetur et fides floreat Catholica, modo ut non sim cimballum tinniens. Cupio, ille scit qui omnia novit, illi me totum et in holocaustum devovere, faciat quod bonum est in oculis eius, nam pater familias est. Haec ego apud virum prudentissimum et omni pietate feruentem forsan audacius, fideli tamen

+

Rᵈⁿᵈᵉ domine, Patrone et
bñfactor mi colendissime

Habui lrãs vrã Rd. Elbinga in Romã missas qbus mi dignatur respõdere pro sua antigua in me indignũ et immeritũ benignitate. Fecerã n. certiore vrãm Rd. me Romã iter instituere vel potius prosequi, ne quid ex hys quae mecũ aguntur ille ignoraret cũ res meas curae esse iam pridem multis bñuolentiae exemplis didici. Gaudeo quod institutũ hoc iter meũ nõ reprehendat. Timeo tñ ne scopũ huius itineris, quem iã videor attigisse improbet. Etsi spere etiã aliquid illam meis bonis et ad perfectiorẽ viã ducentib. desiderys rationis esse daturã. Utcumq̃ sit tamen, narrandũ est vrã R. D. quod factũ est. Ego Dom̃ nri amplexus consilia, nihil me aberraturũ putaui si paupertatis et obedientiae discipulus esse inciperẽ in ea religione quae a se incipiens totã se in proximorũ salute operanda per charitatẽ effundit. Paupertas quae me ad tentationes in qbus fere fatigabar maiores spũ expectus magis immunitũ redderet, et liberiorẽ in via domini cursum meũ faceret, et expeditiorẽ me ad succurendũ rebus proximi, si fuero dignus, redderet: Obedientia vero quae in me regendo certiorẽ sps s. directionẽ ostenderet, voluntatẽq̃ et iudiciũ meũ mortificans, animi tranquillissimũ portũ demonstraret, mihi apprime placuit placebitq̃ ut spero in dies magis. Dei submixus auxilio magnã spem mi facio, huius meũ simplicẽ oculũ nec mi nec proximo qequã allaturũ damni. Neq̃ timeo Leopoliensium meorũ charissimorũ filiorũ lachrimas, imo vincere me illas gaudeo. Expectabunt procul dubio centuplum. Neq̃ ego peccaui me ipsũ humilians, neq̃ illi suo fraudabuntur spãli pabulo. Idem est enim et meus et illorũ dominus dives in omnes et mirabilẽ angelorũ hominumq̃ ministeria dispensans. Cuiq̃ voluntate et vocatione et ego hic sũ et alius mittitur illuc, Aly n. dicit fac hoc et facit et alteri. veni et venit. Qmuis nõ dubitem si Dño placuerit, nosq̃ digni erimq̃. posse nos et Poloniae qntaqnta erit operã dare. Ego nil recuso nil fugio laboris, nullũ etiam vel vitae discrimẽ cũ debita qã Deũ humilitate, vt multorũ ore Dñs glorificetur et fides floreat Catolica, modo vt non sim cimballũ tinniens. Cupio, ille scit q oia nouit, illi me totũ et in holocaustũ deuouere, faciat quod bonũ est in oculis ei9 Nã pater familias est. Haec ego apud virũ prudentissimũ et omni pietati feruentẽ forsan audacius, fideli tñ et bono corde. obstrepo, Rogo illam a me bñuolentiã et sps s. charitatẽ nõ auferat qua per tot annos sumã mei animi vsus sũ voluptate.* Cuiq̃ me grã commendo. Datũ Romae ex domo pfessorũ Societatis Jsu. 1569 20 February

*et factũ hoc meũ bñ interpretetur et ad maiorẽ Dei glam spectare pro sua sumã prudentia nõ dubitet vrã Rd.

Vrã Rd.

Seruitor dedichs
Petrus Scarga c.

R[ever]endo domino Martino Gromero Custodi Sendomirien[si] Canonico[que] Cra:covien[si] etc. d[omi]no et Patrono ob[servandissi]mo

28. Mart. Cracoviae

et bono corde obstrepo. Rogo illam a me benevolentiam et spiritus s. charitatem non auferat, qua per tot annos summa mei animi usus sum voluptate*). Cuius me gratiae commendo. Datum Romae ex domo professorum Societatis Jesu, 1569, 26 Februarii.

Vestrae R. d.

servitor deditissimus

Petrus Scarga c(anonicus).

*) et factum hoc meum bene interpretetur et ad maiorem Dei gloriam spectare pro sua summa prudentia non dubitet vestra R. d. [на марґінесї].

Адреса:

Reverendo domino Martino Cromero
Custodi Sendomiriensi Canonicoque Cra:
coviensi etc. domino et Patrono observandissimo.

[Низше підписано иньшим чорнилом: 28 Mart. Cracoviae. Тодї мабуть прийшов лист до Кракова].

Олександр Сушко.

Метрики в сїльській практицї XVIII в.

Як показують акти, метрика уродження та хрещення мала від давна велике значіннє в відносинах підданьства. Метрика доказувала приналежність підданого до його місця уродження, тож дїдич, який хотїв подати доказ, що сей або той підданий належить до нього, мусїв в першій лїнії поглянути в метрикальні книги та переконатись, чи сей підданий уродив ся в його селї. Се лучалось, видно, особливо тодї, коли підданий одного дїдича перейшов або втїк до другого дїдича. Перший яко покривджений доказував права своєї власности нераз на основі метрики. Упоминаючись о свого підданого, мусїв він післати дїдичеви, до котрого його підданий втїк, відпис метрики сього останнього. Часом післаннє самої метрики вистарчало на доказ права посїдання, але до сього мусїв дїдич долучити потвердженнє ідентичности особи зі сторони свояків підданого та цїлої громади села, до якої він належав. Часом однак треба було ще верифікациї метрики.

Документ, який подаю в уривках з галицьких ґродських книг бернардиньского архіву у Львові доказує, що могло обійтись і без верифікациї метрики.

Gsus Lamer ad Gsum Markowski... prosząc, abys wydał tego Tkacza Angela z Niezwiscz.. iest metryka tego Tkacza, iako się we wsi Tatarach urodził y chrzcił, ma rodzonego stryia y rodzonego brata w Tata ach, iest jego matka chrzesna żyiąca, co go do chrztu trzymała y cała iego rodzina, cała gromada gotowa na to przysiąc, posyłam oryginał mentryki wyiętey z cerkwi Tatar y atestacyią stryia y brata iego.. ieżeli ma (Mierzejewski) w tym iakie dubium, niechay przysyła do Tatar do cerkwie dla weryfikacyiey. [Dublany 3 Apr. 1720. — Ind. Rel. Castr. Halic. T. 217, p. 1200—6].

Низше подаю обляту документу з галицьких ґродських книг, в якім поданий відпис метрики одного підданого з села Татарів (метрика має дату 20/I 1676 р.), а крім сього атестация ідентичности особи зі сторони родини підданого, громади села та адміністратора дібр.

Anno millesimo sexcentesimo septagesimo sexto, miesiąca Januarya die vigesimo.

Ja Jerey Kozma prezbyter Tatarski, krestich młedenca Aftanasija, a syna Petra Juziękego Wasila y matki Maryi corki Hryciawoy, matka kresna trymała toho mładenca Maryna a małżonka Kucopiowa rodzaiem z Hruszowy. — Na co ten Aftanasy ma bracy rodzonych Iwana, Hrycia, Jacka, siostrę Marusie w Tatarach za Iwanem Draganiakiem. — My cała gromada Tatarska wydaiemy tę atestacyią naszą, iako iest cały oyczyc Aftanas, z Tatar poddany J: K: Mci: klucza Dublanskiego, a syn Petra Juziękiego, ma stryia Hrehorego Juziękiego, ma bracy ciotecznych w Tatarach cztyrech: Wasyl Sawczyn wuyt, Stefan brat tego, Jac Kuzmanowy y Fed, brat tego. Ma w Dorozowie braci pięc: Semion Mielnik Dorozowski, Stas y Fed synowie Stasia starego Mísczyszynego, Andrey y Macko Mielnicy Dorozowskie, a synowie Halia Mukikowego (sic!), naco my gromada wydaiemy atestacyią, ktorego roku z naszey wsi poszedł na słuszbę do pana Stefana Bilinskiego do Łuki anno millesimo septingentesimo tertio, w same Zielone Swięta, na co my iako nieumieiący pysac dla lepszey wiary przy imionach naszych krzysz swięty piszemy. Wasil Sawczyn woyt Tatarski † Fed Kucopi brat kresnik † przysięzny † Wasyl Kalityn przysięzny † Sen Kucopi stary † Wasko Kuzman stary † Hryn Dub † Jacko Greb stary, sąsiad poboczny † Wasyl Pilipow † Jacko Jozefty (sic!) † Iwan Dragunik swager Aftanasiow † Stefan Sawczyn y cała gromada Tatarska, Hryhory Juzięki stry † Andry Juzięki brat stryieczny † Działo się w Tatarach tysięcznego siedmsetnego dwudziestego roku dnia dwudziestego trzeciego ruskiego kalendarza marca.

Ja będąc administratorem J: K: Mci klucza Dublanskiego daię tę moię atestacyią iako prawdziwie ta metryka iest wyięta z metryk cerkwi Tatarskiey iako to y ta atestacyia od całey gromady, iako stryia y bracy Aftanazego syna Piotra Juziękiego, naco dla lepszey wagi y wiary ręko się własną podpisuię. Dat. w Dublanach die 4 aprilis millesimo septingentesimo vigesimo anno. Michał Uruski administrator Dublanskiego klucza J: K: Mosci.

(Ind. Rel. Castr. Halic. T. 217, p. 1206—8).

Богдан Барвінський.

Кілька духовних віршів.

(Співанник із Грушова).

В осени 1901 р. прислав менї д. Вол. Левинський, правник, із Дрогобича, невеличкий співанник, який дістав від Олекси Свища, родом із Гρушова. Співанник сей один із новійших, зладжений в останнїх десятках XIX ст. має тепер 38 карток, вісїмки, звичайного канцелярийного аркуша паперу, з того 34 картки записані, решта порожна. Характер письма неоднаковий і судячи по ньому можна припустити, що його писало три переписувачі. Остатнї піснї, як запевнював О. Свищ, писав Панько Паньків, дяк із Грушова, якого проби пера з власним підписом бачимо на кількох місцях. Крім його імени між пробами пера подибуємо ще імена Николая Панькова з Грушова і Гриня Артимовича, правдоподібно первісного властителя, а може й переписувача рукописи, про нього одначе не вмів О. Свищ нїчого сказати. Співанник оправний в звичайну паперову тверду тектурку, але не захований в цїлости: початку бракує в ньому і на першій сторонї першої картки маємо лише конець піснї (півтретя строфки), що переписана ще раз у цїлости в співаннику на к. 17—18 і зачинаєть ся словами: „Тлитъ боязнь срце“.

Хоч сей збірничок не давний і невеличкий, то всеж інтересний він із деяких боків. І так: побіч руських вірш находимо в ньому кілька польських, між тим аж три піснї, які співають ті, що ходять на відпусти до Кальварії. Сї піснї звертають на себе увагу з двох причин: 1) Їх мова не чисто польська, але в богатьох випадках порущена або бодай зближена до руської. Се й не дивниця: їх співають не лише Поляки, але й Русини, що ходять до Кальварії, а розуміеть ся, що в устах

останнїх вони мусять зміняти ся, асимілювати ся щораз більше до руської мови, доки цїлком не станутьь руські. Такі факти в народній творчости не новина і їх можна виказати на прикладах із народньої словесности, де один нарід запозичаєть ся нераз у другого (у нас Поляки в Русинів і навпаки). 2) Такі переміни вказують знов на міжнародні стичности і лїтературні впливи взагалї. Вони дуже характеристичні і з'являють ся не лише в лїтературі писаній, але й устній, хоч на останню звертано досї мало уваги в тім напрямі. Особливо цїкавий тут сей факт, що Поляки — говорю про Галичину — співають нераз руські піснї, а Русини польські навіть при обрядах, прим. на весїлю (в Бучацькім повітї); те саме бачимо в „Вертепі" і „Szopce", в піснях рекрутських, балядах і т. д. Сей факт заслугує вже через те на увагу, що ним можна пояснити богато анальоґічних подій з давнійших століть нашого лїтературного житя.

Що до недавньої дати збірника, то належить звернути увагу, що всякі рукописи, находжені у селян, не старі, а то з тої простої причини, що вони ходять із рук до рук і з'уживають ся, а далї, що не переховують ся по бібліотеках, лише де можна найти їм місце: під сволоком, під стріхою, на стриху і т. д. Наслїдком того рукописи в руках селян рідко коли переживають одно століте, за те вони в міру знищеня переписують ся на ново і звідти невелика їх давність.

Збірничок наш замітний ще й тим, що хоч він невеличкий, то все приносить нові вірші, досї недруковані, — хоч їх не багато, бо разом дві — а до знаних подає цїкаві відміни. З останнїх я наводжу лише одну на взір так само, як і одну з красших польську. Всї иньші, як меньше інтересні, пропускаю, крім нових, яких текст подаю в цїлости.

Взагалї кажучи, опублїковане варіянтів духовних вірш і коляд не лиш корисне, але й конче потрібне. Оба сї роди нашої лїтератури мали величезний вплив на широкі маси народа протягом цїлих трьох століть (XVII—XIX) і не стратили його й досї. Відповідно одначе до свого значіня вони не були оцїнені в нашій науковій лїтературі і порядного, наукового виданя, яке власне лиш тодї можливе, коли маємо опублїковані їх варіянти, досї нема й не так скоро ще буде. А тимчасом між ними подибуєть ся багато творів першорядної поетичної стійности, якої нїколи не стратять вони, що назву тут із коляд хоч би: „Бог предвічний" або „Бог натуру", а з вірш майже всї „покаянні",

що визначають ся незвичайною силою поезиї та такі пісні, як „Пѣснь о промыслѣ Божомъ“, що зачинаеть ся словами: „Кто тилько знае, же Господь на небѣ“ (диви низше), до якої навіть дуже нерозумний укладач львівського „Богогласника“ з 1886 р., що вважав за відповідне на своє копито „поправляти“ вірші і майже всюди на гірше, а не на ліпше — мусів додати такі слова: „Простыми словами, но благоумно составленна“ (ст. 171)! Такі пісні, вірші й коляди, сьвідчать найліпше, що наша давнійша література не така пуста, й не така погана, як декому видавало ся; треба лише вчитати ся в неї, а головно зрозуміти її.

Що до змісту Грушівського співанника, то він ось який:

1) **Тлитъ боязнь срце.** Ст. 1. Початку сеї вірші бракує, а перші її слова: **И оутратить Гда благаго, для грѣха злаго** — взяті аж із третьої строфки від кінця.

2) **Пѣснь ѡ смерти.** Ст. 2—4. Поч. **Яхъ пора приходитъ, треба оумирати.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 230. — Угроруські духовні вірші, ч. 72.

3) **Пѣснь ѡ промислѣ Бжомъ.** Ст. 4—7. Поч. **Кто тилько знае, же Гдь на небѣ.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 87.

4) **Пѣснь покаянная.** Ст. 8—13. Поч. **Лакнущії свѣте.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 213.

5) **Пѣснь на страданіе пр. Бдц.** Ст. 14—17. Поч. **Ѡ дѣвице все чистая.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 116. — Угроруські духовні вірші, ч. 125. — Франко, Карпат. літ., ст. 139. — Грушевський, Сьпіванник з поч. XVII ст. (Записки, XVII, ст. 53—55).— Малый пѣснословецъ, Коломия, 1895, ст. 39—41.

6) **Пѣснь покаянная.** Ст. 17—21. Поч. **Встревожилемъ ся, оустрашилемъ ся.**

7) **Пѣснь препдбнму Ѿцу Нлѯею.** Ст. 21—24. Поч. **Коханогѡ ся ѡстала.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 190.

8) **Пѣснь на Воскресеніе Христовое.** Ст. 24—28. Поч. **Ісусъ днесь ѿ гроба встаетъ.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 56.

9) **Пѣснь на страданіе Пр. Бдци.** Ст. 29—32. Та сама пісня, що висше під ч. 5, переписана другий раз.

10) **Пѣснь ѡ вѣчности.** Ст. 33—35. Поч. **Тлитъ боязнь срце.** Пор. повисше ч. 1. — Богогласникъ, 1886, ч. 231.

11) **Пѣснь** (кальварийська). Ст. 36—40. Поч. **Ѡкромний естъ глось.**

12) **Пѣснь** (кальварийська). Ст. 41—43. Поч. **Ґївѧзда слїцна, спанѧла.**

13) **Пѣснь**. Ст. 44—45. Поч. **Ѡ пресвѧтаѧ цари[ц]е, помочнице моѧ.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 150.

14) **Пѣснь**. Ст. 45--47. Поч. **Дивна тово** (нам. **твоѧ**) **танна, чистаѧ ѧви сѧ.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 139. — Угроруські духовні вірші, ч. 186.

15) **Пѣснь покаѧнна** Ст. 48—50. Поч. **Єй не рїкъ, не два и не десѧтий.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 218.

16) **Пѣснь**. Ст. 50—52. Поч. **Дѹше, дѹше, слїчный квїте.**

17) **Пѣснь** (кальварийська). Ст. 52—54. Поч. **Витай на ґѹрже, калварїньска панї.**

18) **Пѣснь**. Ст. 54-60. Поч. **Яхъ смотри, кто жилъ, на прейшлий мой вїкъ.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 224.

19) **Пѣснь**. Ст. 60 66. Поч. **Марѣѧ Маґдалѣна в свїеце сїе кохала.**

20) **Пѣснь. На преѡбразенїе господне.** Ст. 66-68. Поч. **На горѣ преобразил сѧ Христосъ Господь славно.** Пор. Богогласникъ, 1886, ч. 79. — Угроруські духовні вірші, ч. 30.

Що до формальної сторони, то як звичайно, модернізую в текстах інтерпункцию, розлучую слова, де треба, опускаю надстрочні знаки і розвязую титли та не узгляднюю ґрафічних ріжниць, без яких можна обійти ся, пр. ѹ, ѹ = у, ѡ, о = о і т. д. Ориґінальний рукопис передав я до бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка.

1.

Встревожилемъ ся, устрашилемъ ся
О своихъ лѣтахъ,
Же часъ минае, судъ ся зближае,
О, великій страхъ.

Кай ся, грѣшниче, вже рѣка тече
Паляща огнемъ,
Судія грядетъ, платити будетъ
Вѣчно тмами темъ.

Ти не вважаешъ, не памятаешъ,
Же смерть тутъ прійдетъ,
Словомъ и дѣломъ идешъ за тѣлом,
Куда тя ведетъ.

Смерть все просѣче, о человѣче
Все рôвнодушній!
Старай ся зѣло, да будетъ тѣло
Душѣ послушне.

Бо душа плаче, а тѣло скаче
На всьо зло идетъ,
А врагъ злосливій, немилостивій,
Ко грѣху ведетъ.

Всякъ, кто родилъ ся, на свѣтъ явилъ ся,
Муситъ умерти;
Чѣмъ больше жіє, тѣм ся зближає
Къ незбутой смерти.

Насъ ся преставишъ, вся ту оставишъ,
Не вѣси кому;
Чада маліѣ и роднѣ стриѣ
Не вспомну к тому.

Цари, гетмани, вельможни пани,
Въ той же слѣдъ пойдутъ;
Всѣ офѣцери, славнı̂ рицеры
Во гробѣ будутъ.

Тамъ темны дніє, земля покриє
Красоту тѣла;
Тôлько зъ душею пойдутъ твоєю
Вся злая дѣла.

Предъ Богомъ стануть, ангели глянутъ
На твоя грѣхи
Ту утаєни, а тамъ явленны,
Нѣсть ти потѣхи.

Здѣ часъ имѣєшъ, дондеже жієшъ,
Стань и трезви ся,
Серцемъ смиренимъ и сокрушенним
Богу моли ся.

Бо неситій одъ всѣхъ пожерти радъ.
О вѣчній Боже!
Рачъ насъ пріяти и ратовати,
Ктожъ намъ поможе?

Боже славимій, въ Тройци єдиній,
От мукъ сохрани!
Дай Тя хвалити и въ небѣ быти,
От злихъ борони.

2.

Душе, душе, слічний квіте,
Щос робила на тімъ світ(т)і?

Не щирем ся сповідала,
Покути ямъ не отдала.

Теперъ бим ся сповідала,
Жеби ми смерть сф[о]лґувала.

А то ми смерть не фолґує,
Бо ми розумъ остемпує.

Смерте моя коханая,
Чисъ от Бога присланн[а]я?

Почкай, смерте, хоть годину,
Най си післю по родину.

Родина ся позѣжа(ч)ла,
А смерть мѣнѣ не жаждала!

Не тѣлко я ти чикала,
Ти ся в родомъ пе пращала!

Святи[й] Міхайлъ въ тромби трубитъ,
Живі, вмерлі на судъ будитъ:

Встаньте, люде, бо судъ буде,
На тімъ суді Господъ буде.

Пѣдутъ добрі, де доброта(а),
Втворут(т)ъ им сі въ царстві врота.

А лихіѣ, де лихота,
Втворутъ им сі в пеклі врота.

Гостратъ бритви, гостратъ ножі,
Такі имъ там стелят ложі.

Сѣрки, смоли напаляютъ,
Такі имъ там справи даютъ.

3.

Кто тилько знає, же Господь на небѣ,
Най ся не журитъ о своєй потребѣ;
Єсли створитель розказалъ намъ жити,
То онъ обмислитъ, що ясти и пити.
Одежду дасть грѣшному тѣлу,
Упасти не дасть своєму дѣлу:
Токмо твоя справи вкинь руцѣ ласкави,
Будешъ доброй воли, не згинешъ николи
При єго помощи.

Бѣдная птици ни орютъ, ни сѣютъ,
Хоть би збирали, гдежь тоє подѣютъ?
Єднакъ небеснїй отець всѣхъ ихъ живит,
Кажда ся к нему своимъ окомъ дивитъ;
Онъ небо облакомъ покриєтъ,
Онъ землю дробнимъ дощемъ излїєтъ,
Годуєтъ бидлята, наветъ пташенята,
Не скупитъ, якъ дати, каждому звѣряти
Благословитъ щире.

На приходящихъ милимъ окомъ глянетъ,
Вдовамъ, сиротамъ серце не вянетъ.
Крикнетъ убогїй: Ратуй мя, Господи!
Отвратитъ въ радостъ вся єго пригоди.
Бистра непреятеля стрѣла
Моєго не порушитъ тѣла!
Въ полудне и въ нощи Богъ мой ко помощи
И со злими брати, заховалєсь страти,
Якъ Господь ласкавїй.

Аще тонул бись пловучи на мори,
Богъ виратує от потопа въскори
И заблудивши на путь правъ наставитъ,
От разбойныка, от шкоди избавитъ.
О камень не образишъ ногу,
Токмо ся щире вручи ко Богу:
Спасетъ зради свѣта, дасть возрасть и лѣта,
Власъ глави твоєя не спадетъ от нея
Безъ єго державы

Ужежъ я теперъ нѣ гадки не маю,
Богъ моя надѣя, нимъ ся утѣшаю;
Уже жадного не бою ся лиха,
Богъ мой — помощъ, Богъ — моя потѣха.
Зъ милосердія премногаго
Не дастъ мя, хочъ зѣло грѣшнаго,
За тяжкія грѣхи людямъ на посмѣхи;
Дасть ся преблагати, изволь всея дати,
Бо бôльшъ маєтъ, якъ далъ.

Ужежъ я теперъ нѣ гадки не маю,
Богъ моя крѣпость, въ нихъ же уповаю;
Онъ мя пильнує, якъ власного ока,
Беретъ подъ крильцѣ и нагле зъ висока
Не дасть мнѣ бѣдному упасти,
Вибавитъ от всякой напасти,
От грѣховной злости сохрани з милости,
Избавитъ геенни и буду спасенній,
Бо Богъ милосерній.

4.

Окромниӣ єстъ ґлось, смутна нота єґо,
Ктура виніклa з ôла чисцовеґо.
Такъ души смутне в чисцу нарікаютъ,
Ктуре зостаютъ.

Бо кеди віязня за клоке оддаша,
Чикає, ріхло єсть альбо піц подаша.
Такъ души в чисцу пракнутъ посиленя
И вибавленя.

Бо казди чловек, [co się] на святъ родзі,
Умирацъ мусі, а душа отходзі;
Нікто о тімъ ніе ві, де сі обраціла
И де трафіла.

Далекій то край, трудно о німъ віедзіць,
За день не прийде зтамтод цо поведзіць;
Анѣ на по(с)ште лістове ніе подаютъ,
Якъ сі тамъ маютъ.

Бо ці, ктурі ту на темъ свіеце жилі
И тей страшливий термінь образілі,
Єднакъ имъ дроґа пише, цистось до неба,
Рат[у]нку треба.

Можні панове, кзіенжата, крулове,
Одкупили би жице своєй клове;
А пшиці каждий з нихъ умирац мусі,
Смерть го заду(ш)сі.
Скарби теж(е) віелке вшистко ту зостаютъ,
Кому иншиму в ренци сіе достаютъ;
Ничъ тамъ не озме душа в дроґу собіе,
А ц[і]ало бендзіе покребіене [в] ґробе.
Віец цало в кротци в зіеміе сіе оброці,
А душа в цисцу таков просбов просі:
Ахъ подайцеж мі (с)щодробліве ренкі,
А вибавцеж міе з так окрутний менькі!
Бо цо мні дзісяй, то вам бендзіе потемъ,
Не викупі сі срібломъ ані злотемъ,
Вшистко не іе твоє, ґди смерць зарзи в вочи,
Луб в ден, луб в ночи.
Цасу певнеґо ніе повісц нікому,
Ані ве дворзи, ані в простім дому;
Іде без варте, хоц и жолнір стоитъ,
Смерть сі не боитъ.
Ідзіе безпечне на панскі палаци,
Ні дрзві отвараа, ні ніе калаце;
Набавит смутку и віелкей жалосці,
Ґдзіе смерть загосці.
І докторь ніе да здравіе южъ нікому,
Ані пшичинить часу віец[е] єму;
Смерть назначона од Бока каждему,
Такъ убоґему, якъ боґатему.
Нѣкто сіе од смерці викупі[ц] не може,
Бос сам на крестѣ умерал, мой Боже!
В мукахъ окрутнихъ умеръ єсь для теґо,
Ажебис збавил чловека креснеґо[1]).
Вѣец розмислями меньки пана теґо
І вихвалями свіенте имія єго
Зо ойцемъ и синомъ из духемъ споліе[не]чнимъ
На вікі віечне.
Боже ласкавий и пане над пани!
Просіми цебе пшез тве свенте рани:
О, дай душамъ змерлимъ одпочинокъ віечний
В небі безпіечний! *Вол. Гнатюк.*

[1]) ґжешнеґо.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за 1902 р.

(Докінченнє).

Университетскія Извѣстія (київські) (рік XLII, книжок 12) дали сього року кілька більше або меньше інтересних для нас праць. Крім додатків до праці Д.-Запольского про державне господарство в. кн. Литовського, що докінчували ся в сім річнику, вийшли в нім: В. Клингера Сказочные мотивы въ исторіи Геродота (кн. 11, обговорено в кн. LIII Записок), А. Лободы Русскія былины о сватовствѣ (кн. 10); спільні мотиви в билинах про Івана Годиновича й Михайла Потока слідить також статя Л. Козаковского Сказанія о Вальтари Аквитанскомъ (кн. 2). Близше інтересують нас: Ол. Грушевського Очеркъ исторіи Турово-Пинскаго княжества, XIV—XVI в. (кн. 7, 8 і 11, обговорено в LIII Записок), М. Стельмашенка Политическая дѣятельность Петра Скарґи (кн. 9, обговорено в LIV т.). Загальний інтерес для нас можуть мати статї: І. Покровского Ґенезисъ преторскаго права (кн. 1, 2, 5, 7), Л. Беркута Борьба за инвеституру во время императора Генриха V (кн. 3) і М. В.-Буданова Судебникъ 1589 г. (кн. 3). В бібліоґрафічнім відділї проф. Флоринский оглядає новинки славистики, розуміеть ся — з систематичним поминенєм українсько-руських публїкаций, що в Росиї все ще як той леґендарний ангел висять між славистикою і „русскою“ литературою і не включають ся анї в ту анї в сю.

Записки имп. Харьковскаго университета (4 книжки) друкували далї історию Харківського рнїверситета проф. Багалїя; за сей рік вийшло її 14 аркушів, але ш. автор, ще не вийшов з 30-х років. При тім праця так друкуеть ся, що слїдити за нею в „Записках“ незвичайно тяжко: перериваєть ся на пів слові, без означення розділів, а продов-

ження потім нема часом і цілі роки. Дуже детайлічно зроблену працю дав проф. М. Поповъ: Анатомическое изслѣдованіе костей, найденыхъ при раскопкахъ кургановъ въ Харьковской губерніи (головно в с. Ницаха) (кн. 4); трохи дивно виглядає дуже катеґорично висловлений, без всякого мотивовання, кінцевий вивід автора про славянство сеї ницахської людности. Загальний інтерес має Введеніе въ исторію Греціи проф. В. Бузескула (кн. 1 і 4). Крім того згадаю, що в сім річнику друкували ся далї протоколи орґанїзацийного комітета XII археол. з'їзда. *М. Г.*

Труды Кіевской Духовной Академіи дали сього року чимало статей, близше або дальше звязаних з Україною.

Статя Ѳ. Титова „Поставленіе во діакона и священника и избраніе во епископа въ древней западно-русской церкви, или кіевской митрополіи въ XIV—XVI. вв.“ (кн. V) написана виключно на основі рукописи біблїотеки львівського митроп. Шептицкого, виданої в части вже Петрушевичом (під титулом „Архіератиконъ кіевской митрополіи“) і як виказав рецензент проф. Грушевський (Записки т. LIV) — в иньших версиях звісної уже давнійше й публїкованої. Статя д. Савицького: „Русскій гомилетъ начала 18 вѣка Іоакимъ Богомолевскій“ (в VIII і XII книж.) обговорює науковий напрям, діяльність і житє Богомолевського, талановитого співробітника київської академії. Вона буде обговорена ще осібно. Статя Н. Петрова: „Первый (малороссійскій) періодъ жизни і научно-философскаго развитія Григорія Савича Сковороды“ (в кн. XII) — реферат, читаний на XII археольоґ. з'їзді в Харкові, уставляє хронольоґію подій з житя Сковороди в Київі і Україні до часу, коли він покинув роботу в харківськім колеґіумі, та помічає ті обставини, під котрими складались фільософічні погляди Сковороди. Такими, по думці автора, були українська природа і національна українська вдача, з одного боку, і київська академія з її наукою, з другого. Київська академія, в часах науки в ній Сковороди, переживала епоху реформ і перемін, під впливом Теофана Прокоповича: наука бралась в більш ніж перше реальній, меньше схолястичній формі. Особливий вплив на Сковороду мав Георгій Кониський: він познайомив Сковороду з клясичною фільософією, з фільософічними творами церков. письменників. Як фільософ, Кониський мислив, що мета фільософії „блаженное человѣческое житіе“, і етику вважав за дорогу до пізнаня людиною себе самої і своїх обовязків. На сьому також полягала, як каже Петров, і моральна фільософія Сковороди.

П. С. Горючко: „Изъ исторіи возсоединенія уніатовъ въ Бѣлоруссіи 1795—1805 г.“ (кн. VI, 97—234) — автор сеї статї, як сам каже в передмові, не мав на меті написати історию „возсоединенія“ білоруських унїятів і подає тут лиш деякі документи що до сеї історії,

винайдені в архивах Могилева (на Днїпрі) й Петербурґа. Він студіював властиво єпископську дїяльність еп. Анастасія Братановського і в своїй статї спиняєть ся на 1805 роцї, коли (в червнї) Братановського покликано з Могилева до Петербурґа у Синод, а в груднї переведено з епархії могилївської в астраханську. Оповіданнє подій починаєть ся від смерти Георгія Кониського (1795 р.) й настановленя в Могилеві Атанасія Вольховського. На підставі документних відомостей, що подають ся в великих виїмках, автор виказує трудности боротьби з упертістю унїятів в справі прилучення їх до православія й незручність в сїй справі Вольховського, який сам посьвідчив, що всї його „по многимъ дѣламъ старательства доселѣ (до 17 серпня 1797 р.) были безуспѣшны и почти тщетны“ (кн. VI, ст. 196). Далї показуєть ся, що з 31-го сїчня 1798 р. Анастасій Братановський повів справу більш енерґічно, особливо за часів Олександра I.

Нескінченими лишили ся в сїм річнику й будуть обговорені по скінченню: „Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII. столѣтія“ (Новыя данныя, относящіяся къ исторіи этой Академіи за указанное время) Д. Вишневского (кн. I, III, V і X) і давно розпочата праця „Московскій митрополитъ Макарій Булгаковъ“, свящ. Ѳ. И. Титова (в сїм річнику мова йде про литовський період в житю м. Макарія (рр. 1868—1879), коли він правив литовською епархією) (кн. X і XI). Далї маємо: „Преосв. Іосифъ, еп. Владикавказскій (Краткая исторія миссіонерской дѣятельности на сѣверномъ Кавказѣ)“; 1821—1890 рр., свящ. Івана Попова (кн. I, 99—146; IV, 521—552). Згаданий тут епископ Йосиф (до поступу Іван Чепиговський), Українець з відомого козацького роду Чепигів (один з них Харко Чепига був першим отаманом Чорноморських козаків), родив ся 1821 р. в с. Іванівцї, Днїпрянського повіту, мав батька сьвященика, виховував ся в херсонській семинариї, а потім в київській академії. На службу вислано його на Кавказ до Тифлїсу і з Кавказу вже йому не прийшло ся повернути ся. Там він зразу був сьвящеником між Грузинами та Осетинами; коли-ж повдовів, вступив у ченцї і цїлком присьвятив себе місіонерській працї серед Осетинів. В 1875 р. Йосифа Чепиговського настановлено епископом — вікарієм у Владикавказї, а потім і самостійним епископом сформованої тут епархії. Оглядаючи працї еп. Йосифа, автор списує їх трохи механїчно, в формі реєстру, з пильно додержаною хронольоґією; побіжно лише торкаєть ся житя Осетинів, та коротко розповідає історию епархій на північнім Кавказї. Вся стаття оперта на жерелах друкованих, переважно провінціяльних духовних часописях, і лише зводить зібрані відомости до купи. Наукової вартости вона не має, так само й реферат проф. Тітова, читаний в церковно-історичнім товаристві: „Императоръ

Александръ III и русская православная Церковь въ его время" — автор коротко оглядає церковну діяльність Олександра III і його уряду і величає в ній сильну прояву принципів російського цезаре-папізму і обрусіння та накликає дальші поколїння духовенства до переведення тих принципів в сучаснім житї.

З нагоди 50-х роковин смерти Гоголя подано кілька статей про нього: „Новые матеріалы для изученія религіозно-нравственныхъ возрѣній Н. В. Гоголя" (къ 50-лѣтію дня его смерти) Н. Петрова (кн. VI, ст. 270—305), „Слѣды литературныхъ вліяній въ произведеніяхъ Н. В. Гоголя" Н. Петрова (кн. IV, ст. 561—575), „Религіозно-нравственное міросозерцаніе Гоголя" (къ предстоящему 50-лѣтію со дня смерти его) свящ. Н. Стеллецкого (кн. II, 186—233; III, 422—441), „Нѣсколько словъ о Гоголѣ, какъ нравоучительномъ писателѣ, Н. Леницкого (кн. III, ст. 442—449). З першої старі довідуємо ся, що новий матеріял про Гоголя — се рукописний збірничок виписок Гоголя з творів всяких отців церкви, духовних письменників й невідомих авторів, копія з власноручно написаного збірничка, зроблена сестрою його, О. В. Головнею. Жерела виписок в тому збірничку часто або зовсїм не показані, або показані дуже неясно і от д. Петров силкуєть ся винайти сї жерела, щоби за підмогою їх розміркувати, які духовні письменники мали вплив на розвій релїґійно-моральних поглядів Гоголя; для вияснення він робить порівнання їх з „Перепискою" Гоголя. В другій статї д. Петров, окрім відомих вже в лїтературній критицї запозичень Гоголя з попередніх і сучасних йому авторів добачає деяке запозичення з творів французького письменника Лєсажа („Кривий Чорт" та „Жіль Бляз", пор. Чичикова в „Мертвих Душах"). В третій статї сьвящ. Стеллецкий на підставі чималої лїтератури в панеґіричнім тонї робить нарис розвою релїґійно-морального сьвітогляду Гоголя. Четверта замітка силкуєть ся відповісти на два запитання: а) Чому суспільство ворожо дивить ся на релїґійні писання Гоголя, б) Чи правда, що релїґійність знищила лїтературний талан Гоголя?

Ѳ. Тїтов в некрольоґу про проф. Шараневича (кн. I) подає з великим співчутєм, з панросийського становища, звістки про діяльність і приватне житє покійника. Нарештї маємо „Отчетъ церк.-историч. археол. общества при Кіев. Дух. Академіи за 1901 годъ". З придбань музея й біблїотеки більш цікаві: 1) вязка паперів архіеп. могилївського Анатолїя Мартиновського і 2) казан-колокол з Мотронинного монастиря, в котрий як кажуть, дзвонили в 1768 р., коли збирались на раду гайдамаки і сьвятили ножі. *С. Г. і Бр.*

В час. **Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости** можна згадати лише статю з історії духовної осьвіти: „Мои воспоминанія объ Уманскомъ

духовномъ училищѣ и времени моего въ немъ воспитанія (1841—1847)“, протоєрея П. П—ча, чч. 14—24.

В час. **Волынскія Епархіальныя Вѣдомости**: „Древняя Жидичинская архимандрія на Волыни“, А. Малевича (ч. 11 і далї) — се продовжене статї, що зачала друкувати ся ще 1901 р. В 1902 р. описана історія архимандрії в XVII в., коли після довгої боротьби православних настоятелїв з унїятськими епископами її зайняли таки унїяти. Першим унїятським архимандритом був з 1621 р. Нїкодим Мукосїй Шибинський, що вславив ся нападами і т. и. „подвигами“, за які його 1626 р. позбавили не лише архимандрії, але й духовного чину. Його наступником був 1626 р. Осип Мукосїй Баковецький, процесович, що став опісля володимирським епископом.

„Къ исторіи древней Жидичинской архимандріи на Волыни“, під сим заголовком друкує той-же д. Малевич документи, що дотикають ся історії Жидичинської архимандрії; почато їх містити в 1900 р., а в 1901 р. не продовжувано. Друкують ся вони без найменшого впорядкованя, хронольоґічний порядок не видержаний, при одних поданий зміст, а при иньших нї. Документи тї взяті найбільше із збереженої части архіва Жидичинського монастиря (тепер в Житомирськім музеї старинностей).

„Молдавскій старецъ Паисій Величковскій (1722—1794)“ архимандрита Амвросія, ч. 21—29 — опираючись на друкованих жерелах, описав автор житє Паісія Величковського, уроженця Полтавщини, визначного діяча в монастирській сфері України і Молдавії, що мав великий вплив на піднесенє і уморальненє монастирського житя і писав твори аскетичного змісту. До статї додано в російськім перекладї кілька виїмків його творів.

„Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи“, Н. Теодоровича (ч. 1 і далї) — се продовженє працї, яку вже давно почато друкувати. В 1902 р. іде опис парафій Ковельського повіту.

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости дали між иньшим: „Храмы города Бара (Могилевскаго уѣзда). Историческіе очерки“, сьвящ. Е. Сѣцинского, ч. 47—51. На основі друкованих і рукописних жерел автор подає звістки про храми міста Бара, яке було колись одною із найважнїйших твердинь Поділя. В статї зібрані звістки про православні й унїятські церкви та про 5 римо-католицьких костелів.

„Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора“, сьвящ. І Шиповича ч. 32—33. В сїй статї поданий зміст, а місцями й повний переклад лїтописи, яку ведено при Винницькім капуцинськім монастирі від половини XVIII в. до 1856 р. Лїтопись та говорить головно про місцеві церковні справи, які дотикають сього римо-католицького мона-

стиря, але при тім подає вона чимало фактів з місцевого житя загального характера, доторкаєть ся часами подій із житя автохтонної української людности та його унїятського духовенства, пояснює деякі питаня з історії Поділя, нпр. питанє про положенє колишнього православного мужеського монастиря в Виннници, де за Хмельниччини укривав ся раз козацький полковник Богун, що тут біля стін монастиря почастував Поляків холодною банею. До тексту лїтописи поробив автор просторі, дуже цїнні для місцевої історії замітки, що переходять часами в цїлі розвідки по деяким питаням. Було-б лише пожаданим, аби ту лїтопись видано в цїлости і в ориґінальнім текстї, а не в перекладї, а до того місцями в перерібцї.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости — можемо згадати тільки статї: „Къ матеріаламъ для исторіи Одесскаго Архангело-Михайловскаго женскаго монастыря“ і „Замѣтка для біографіи А. С. Стурдзы“, Л. М. ч. 18—20. В першій статї говорить ся про участь звісного дїяча першої половини XIX в. Стурдзи в заснованю Одеського жіночого монастиря 1784 р., а друга статя дає богато ріжнородних звісток про того-ж Стурдзу, а також і иньших дїячів полудневої Росії з першої половини XIX в. та підносить думку, що в 50-лїтні роковини смерти сего визначного суспільного дїяча, який помер 1854 р., треба би конче видати його біоґрафію і збірку його писань.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости — тільки причинок: „Церковно-историческая замѣтка“, Л. (ч. 4), що з поводу книжки Папкова („Братства, Очеркъ исторіи западно-русскихъ братствъ“) подає звістки про останки братських звичаїв в Новомосковськім повітї.

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости — одинока, невеличка статя по археольоґії: „Древнѣйшій храмъ Херсонеса Таврическаго по раскопкамъ послѣдняго времени“, Н. Троицкаго, ч. 18 — відчит, який виголосив д. Троіцький на останнім археольоґічнім з'їздї в Харкові 1902 р. Подані в нїм звістки про віднайдений в Херсонесї фундамент храма IV—V в. з мозаіковою долівкою, з фресками і т. и.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости принесли: „Участіе митрополита Гавріила въ гражданскомъ устройствѣ Бессарабіи“, Д. Щеглова, ч. 17. „Воззваніе екзарха Гавріила къ жителямъ Молдавіи о матеріальномъ воспоможеніи сербскому народу“, його-ж ч. 17 (сї дві статї дають декілька документальних даних для історії Бесарабії з початком XIX в.) і „Письма Преосвященнаго Анатолія, бывшаго Архіепископа Могилевскаго“, Д. Щеглова, ч. 23—24 (тут надруковано кілька листів і уривків із статей архиепископа Анатолія, духовного письменника 60-их років XIX в., уроженця Поділя, який помер на супочинку в Гербовецькім монастирі в Бесарабії 1872 р.).

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія в сім річнику містять: „Историческія условія, благопріятствующія появленію раскола на сѣверѣ нинѣшней Черниговской епархіи и мѣры со стороны духовной и свѣтской власти къ огражденію отъ него православныхъ на югѣ той-же епархіи“, свящ. Н. Могилевскаго (ч. 2). Автор, вказавши на етноґрафічний поділ Чернигівщини на дві частини: північну, заселену Білорусинами і полудневу, заселену Українцями, пояснює причини, задля яких роскольники в XVIII в. так радо поселяли ся в північній части. Причинилось до сего богатство лісів, де можна було ховати ся, близькість російської і польської границї, неворожі відносини автохтонного населеня до „кацапів“ і т. и. Натомість на полудні, де людність була українська, неприхильна до Великоросів, не було сих прихильних обставин. До того й духовні власти полудневої части слїдили за появою роскольників і ставили їм ріжні перешкоди. Автор наводить для прикладу розпоряджене київського архиепископа Рафаїла (з 1739 р.), якому тоді підлягала полуднева часть Чернигівщини.

„Лѣтопись церкви во имя Успенія Пресвятыя Богородицы въ г. Конотопѣ“ (ч. 2 і далї) — Успенська церков, про яку звістки зачинають ся з кінця XVII в., стояла ся в конотопськім замку. Коло 1735 р. був добродїєм тої церкви сотник Іван Парпура, якого син був сьвящеником тої церкви, а опісля сьвящениками при нїй були протягом цілого віку (до 1831 р.) потомки того-ж сотника до четвертого поколїня.

„Елецкій монастырь Успенія Пресвятыя Богородицы со времени основанія и до нашихъ дней (1060—1902). Єго святыни и достопримѣчательности“ (ч. 3 і дальші) — се дальша частина статї, зачатої ще 1900 р. В 1902 р. описані монастирські церкви та старинні визначнїйші образи, книги і т. д., які там переховують ся. Головна сьвятиня монастиря, се Успенська церква, збудована ще 1060 р. внуком князя Володимира Сьвятого Сьвятославом Ярославичем, але сей будинок потерпів нераз від війн та огню і се причина, що в монастири збереглось небогато старинностий. Статя ще не скінчена.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости принесли закінченнє статї: „Возникновеніе и первоначальная исторія монастирей Полтавской епархіи: Густынскаго, Святотроицкаго, Ладинскаго, Покровскаго и Лубенскаго Мгарскаго Спасо-Преображенскаго“, свящ. І. Юзефовича (ч. 20—22 і 25), розпочатої 1901 р. Тут подані звістки про ті монастирі та ріжні події, що їх дотикають ся за час, коли ними правив епископ Ісаія Копинський, що мав титул „архиепископа чернигівського і смоленського і архимандрита заднїпрянських монастирів“; дальше говорить ся про час управи митрополїта Петра Могили тими монастирями. Його управа була злучена з боротьбою з попереднім настоятелем

тих монастирів Ісаією Копинським. Отся боротьба разом з народнїми рухами, піднятими Гунею й Острянинцею, а також здавленє тих рухів Поляками довели до того, що ті монастирі спустїли, бо вся братия винесла ся до Московської держави. На фактї сего часового спустїня монастирів і кінчить ся нарис Юзефовича, опертий на друкованих жерелах, як лїтописи, акти і т. д.

Друга інтересна для нас статя: „Южно-русскій дьякъ и приходская школа в XVII и въ первой половинѣ XVIII столѣтія" свящ. М. Коропова (ч. 26—27): на підставі друкованих жерел поданий тут побіжний нарис житя давних дяків, розказано, як вони вчили ся у других дяків, переходили з місця на місце, осідали в парохіях, учили дїтей в школї і т. д.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости — можемо занотувати лише статю: „Памятники древней старины", П. Роздольскаго (ч. 6—7). Тут описаний Молченський монастир в Путивлї, колишнїм пограничнїм містї Московської держави і України, і подані звістки про памятки церковної старини, які там находять ся. В сїм монастирі єсть церков, уряджена в вежі твердинї, коло 1636 р., в тїй баштї є кімната, в якій жив якийсь час Лже-Димитрій, а також є тут деякі річи з того часу. В церковній ризници находить ся богато предметів старини, по більшій части з XVII в.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости — тут занотуємо: „Спасопреображенскій Толшевскій монастирь", П. Никольскаго (ч. 2—11) се кінець статї, зачатої 1901 р.; в сїй останнїй частинї оповіджена история Толшевського монастиря над Доном від половини XVIII в. до наших часів. „Изъ Воронежской церковной старины" (ч. 6 і 8) — під сим спільним заголовком уміщені два історичні нариси з XVIII в. В першім оповідаєть ся про воронїжського соборного сьвященика Міну Григорьева, що 1727 р. став надворним сьвящеником церкви Анни Петровни; другий нарис оповідає про долю одного єромонаха Ісаії, на прізвище Шпаковського, Українця, який прибув до Воронїжа із Валахії, опісля був настоятелем Донецького монастиря в чинї архимандрита і стратив той уряд за нелюдське поведенє з монастирською братиєю, а вкінцї дійшов до чина обер-єромонаха в Ревельській ескадрі. „Арсеній I. Костюринъ, архіепископъ Воронежскій (1704—1712)", Н. Поликарпова (ч. 15 і 16) — в сїй статї дуже старанно зібрані звістки про сього архиєрея, що обняв свій уряд після архіеп. Митрофана. „Іосифъ, епископъ Воронежскій" (ч. 9 і 11) — про сього епископа, що управляв Воронїжською епархією від 1731—1726 р., зібрані тут звістки, взяті по найбільшій части із останнього, VIII тома „Описанія документовъ и дѣлъ, хранящихся в Синодальномъ архивѣ", який недавно вий-

шов. „Епископъ Іоакимъ Струковъ“ (ч. 13) — се біоґрафія епископа-Великороса, що наступив в 1726 р. після висше згаданого Йосифа. Написана вона також головно на підставі тих жерел, що й попередна статя. „Епископъ Веніаминъ Сахновскій“ (ч. 18) — тут подані звістки про того чоловіка, що був вороніжським епископом від 1742—1743 р. Був він уроженцем України, а може й Галичини; вороніжським діячем був іще 1714 р., приїхавши сюди в окруженю вороніжського епископа Пахомія, опісля працював на місіонарськім полї, бувши епископом в Коломнї і Вятції. „Печатная литература о святителѣ Митрофанѣ“, Н. Поликарпова (ч. 22—24) — в нагоди 200-лїтя смерти вороніжського епископа Митрофана місцевий церковний історично-лїтературний комітет поручив Н. Полїкарпову уложити біблїоґрафічний показчик друкованої лїтератури про сего святителя, а результат сього порученя — названа статя.

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ п. т. „Къ исторіи Яблочинскаго монастиря“ (ч. 3, 26 і 27) подав три невеличкі статейки — в першій наведена народня пісня чи псальма на честь преподобного Онуфрія, що його імени присьвячена головна церква Яблочинського монастиря, і пояснено, чому народ в Білоруси і на Українї так почитає память св. Онуфрія (поневоленому народови були симпатичні факти з житя того сьвятого). В другій статї описаний епізод з 1753 р., коли київський митрополїт іменував православним настоятелем Яблочинського і Берестейського монастиря Касияна Аравського, але тодїшний настоятель Берестейського монастиря Мануіл Більшицький не хотів передати монастиря новоіменованому настоятелеви і щоб мати якунебудь підмогу, прийняв унїю, так що Касиянови прийшло ся вести боротьбу з унїятами. В третїй статї оповідаєть ся, як той-же Касиян випросив від російського синода комплєт богослужебних книг. Всї ті звістки взяв автор з архіва синода.

Статя „Ново-Межирѣцкій приходъ (съ 1583 по 1874 г.)“, прот. А. Будиловича (ч. 13—25) подає старанно зібрані звістки про людність і церкву, при тім наведені тексти грамот, виданих церкві місцевими властителями, як нпр. Стефаном Зборовским 1583 р., ґр. Яном Тенчиньским 1625 р. та иньшими.

Під титулом: „Фальсификація исторіи“ (ч. 1—2) (передрук з „Правительственнаго Вѣстника“) на основі дослїдів М. Ґумпльовича (в Sitzungsberichte віденської академії за 1895 р.) доказуєть ся, що первістна істория Польщі в творах польських істориків невірна, бо оперта на лїтописях і хронїках духовних осіб, які мали в тім інтерес, аби в житю Польщі провести папізм, і тому сьвідомо писали неправду. Біблїоґрафічні замітки подані про отсї виданя: „Царь Василій

Шуйскій и мѣсто погребенія его въ Польщѣ" Д. Цвѣтаєва, т. І і II, Варшава 1901—2 (ч. 7) і „Загаецкій святаго Іоанна Милостиваго мужской монастирь", С.-Петербург, 1901 (ч. 8).

Минскія Епархіальныя Вѣдомтсти містять: „Къ исторіи возсоединенія уніатовъ въ Минской архиепископіи 1794—1795 г. собщилъ П. Горючко" (ч. 8). Тут надруковані три листи Мінського архиепископа Віктора Садковського, що в 1793—1795 р. правив церквами Волини, Поділя і частини Київщини, до могилевського архиепископа Георгія Кониського в справі наверненя уніятів, з прошеннєм прислати як найбільше антимісів для уніятських церков, прилучених до православія. „Третій періодъ существованія Минской духовной семинаріи (1840—1874 г.)" (ч. 2 і дальші) — се продовженє давно початої працї з історії місцевої духовної осьвіти. Також і в Литовських єпарх. відомостях надрукована статя „Къ вопросу объ єтнографической картѣ бѣлорусскаго племени", проф. Е. Карскаго (ч. 16—17), що взиває місцевих людей до доповненя відомостей про білоруську територію, які він тут подає на підставі зібраних дотепер відомостей.

В **Литовских Епархіальних Вѣдомостях** занотуємо крім того „Западный Бугъ какъ восточная граница нынѣшней Холмской Руси", прот. А. Будиловича (ч. 35) — автор доказує історичними даними, що західний Буг не був нїколи анї етноґрафічною, анї віроісповідною анї полїтичною границею, почавши з історичного житя аж до кінця істнованя Польщі як окремої держави. В старинних часах границя руського племени лежала далеко за Бугом в напрямі па захід і доперва пізнїйше Поляки стали доказувати, що границя сягає тільки до Буга, або навіть не доходить до нього зі сходу. „Данныя о бывшей въ Курскѣ греко-уніатской обители", А. Танкова (ч. 49): в 1839 р. для монахів-уніятів північно-західної країни, що не захотїли перейти на православіє, заложено монастир в Курску, куди вислано духовних осіб — уніятів з ріжних місцевостий Литви, Білої Руси і ин. В статї подані звістки (доволї уривкові) про той монастир, про особи, які там жили, про їх средства удержаня і т. ин. „Исторія Гродненской губерніи, по поводу ея столѣтія" — короткий нарис, взятий із промови секретаря городненського статистичного комітета Н. Шипіна, виголошеної на обходї сотих роковин ґубернії. Нарештї п. т. „Учено-литературные труды Ив. Игн. Малишевскаго, б. ученика Жировицкаго духовнаго училища" (ч. 50) подано реєстр історичних праць професора київської духовної Академії Малишевського, що вмер 1897 р.

В **Полоцкихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ** згадаємо лише: „Матеріалы для исторіи монастирей Полоцкой єпархіи", П. Горючка (ч, 6) — тут подані звістки про заложенє архимандрий в трьох мона-

стирях полоцької епархії при кінци XVIII в., про двох перших архимандритів Полоцького братського Богоявленського монастиря і про деякі факти з історпї тогож монастиря з кінця XVIII в. і з початку XIX в. *Ю. С.*

З періодичних публїкаций українських земств обговоримо тільки **Земскій Сборникъ Черниговской губерніи**, шо виріжняєть ся своїм ширшим змістом. Він і в сїм році подав чимало статей і розслїдів в ріжних галузях земського і взагалї громадського житя. В справах народ. осьвіти уміщено, між иньшими, статї: „Сьвято нар. учителя“, Э. Керекеша, де подають ся відомости про виставу, присьвячену народнїй осьвітї, яка відбула ся у Курську 1902 р.; „Роля черн. губ. земства в справах нар. осьвіти в останнї роки“ подає статистичні відомости про стан нар. осьвіти по Чернигівщинї (1896 р. усїх початкових нар. шкіл було 950, в яких було 58.434 учнів, властиво земських шкіл було 565 і учнів 45.220), про книгарнї, педаґоґічні курси для учителїв, про петициї земств до уряду в справах нар. осьвіти, про розширеннє шкільних проґрам і т. ин. З поводу з'їзду нар. учителїв у Борзнї уміщено дві статї: перша подає справозданнє про працї з'їзду, в другій д. Котляревський подає критичний огляд дїяльности з'їзду. Окрім того маємо статї: „Учебні реміснпчі робітнї в Чернигівщинї“ (з сієї статї довідуємо ся, що ґуб. земство дає грошеву запомогу 8 таким робітням і що між ними єсть ковальско-слюсарні, токарські, шевсько-кравецькі, столярські); „Історпя черниг. школи фельдшерів“, д. Семенова, „Про шкільні попечительства“, кн. П. Долгорукова, „Про виряженє нар. учителїв на курсп розведеня овочів, городництва, шовківництва, хлїборобства“. Інтересна статя „Про сільскі біблїотеки-читальнї у Чернигівщинї“: на заведеннє їх ґуб. земство визначило 60.000 руб., заведено їх 200; є такі біблїотеки, які мають 900 назв книжок, є й такі, в яких тільки 143. Більшість передплатників і читачів — Українцї, їх 77%, далї Білорусини 11,8%, Великороси 8,4%, 92% усїх передплатників — хлїбороби; селяне дають 56,8%, козаки майже 40, люде инших станів 3,2%. Доповненєм до статї служить катальоґ книжок, які дозволено мін. нар. осьвіти уживати у нар. читальнях, біблїотеках, школах і ин.; треба зауважити, що в сей катальоґ не заведено жадної української книжки; заведено деякі твори Марка Вовчка, невеличке виданє „Пѣсни и думы Кобзаря“ Шевченка, але в перекладї на російську мову. У відділї „Музика і піснї“ теж нема жадної української піснї.

В справах сільско-господарських знаходимо протоколи економічних інституций, які істнують по окремих земствах, і спеціальні реферати.

В справі медицини надруковано: „Листи про земську медицину“ Е. Керекеша, в яких він висловлює свої думки про нові шляхи, якими

повинна йти земська медицина, і обговорює справу земських санаторій для хорих на сухоти, про смертельність дїтей і боротьбу з нею. Згадаємо також статю про дифтерію у Чернигівщинї р. 1900, Г. Тимошка. З ветеринарнї уміщено статї: „про паразитів“ і „з поводу справоздання ветерин. відділу мін. внутр. справ“, В. Ентіна.

Звертають на себе увагу статї: „З'їзд в справах домашнього промислу (кустарний) у Полтаві в осени 1901 р.“, С. Лисенка і „постанови“ того-ж з'їзду. Підкреслюючи велику вагу з'їзду д. Лисенко доводить потребу краєвих з'їздів взагалї, подає докладне справозданнє про полтавський з'їзд, доводить велику вагу домашнїх промислів в економічному житю народу, конечну потребу їх ширення, підкреслює, що в деяких працях промисловців, які були на виставі, що була з'орґанїзована за часи з'їзду, можна було спостерегти відродженнє стародавнього народнього орнаменту, який останнїми часами випирає грубий фабричний орнамент. З поміж иньших постанов з'їзду звертає на себе увагу петиція до уряду, якою з'їзд просить подбати про запомогу виданню і ширеню у народї книжок про дрібні промисли, писаних українською мовою, зрозумілого більшости людности, що мешкає по ґуберніях, які увійшли у район з'їзду (Полтавська, Харківська, Чернигівська, Курська, Київська); з'їзд висловив також бажанє, щоб інструктори, які мають навчати в справі домашнього промислу, були місцеві люде, добре обзнайомлені з побутом, мовою людности, з справами кооперації, з народним орнаментом. Взагалї на з'їздї багато було розмов про потребу націоналїзовання стилю виробів.

В статї „Про охорону памяток нар. творчости“ автор, д. Коновал, доводить велику вагу укр. піснї і занотовує любов до неї українського народу; він звертає увагу на прикре явище останнього часу, на зіпсутє мотивів народнїх пісень, яке особливо можна спостерігати біля великих міст, заводів і фабрик. Для того, щоб заберегти нар. пісню, він радить з'орґанїзовувати по селах співацькі гуртки і подає взірцевий статут таких гуртків.

Статя д. Н. Н. „Піяцтво і боротьба з ним в Росії“ подає історичний нарис піяцтва і тих засобів, якими, буцїм то, боров ся з ним уряд, в відносинах якого до сього явища завжди можна постерегти двоістість: з одного боку, він наче-б то змагаєть ся знищити піяцтво, з другого — дбає про те, щоби з нього дістати яко мога більше гроший. Автор приходить до такого висновку, що лише розвій ініцияттви в людности і її осьвіта можуть знищити піяцтво. Реферат „Потреби сїльско-господарського промислу“ предложенний д. Котляревським Борзен. повітовому комітетови, з поводу питань, постановлених у відомій проґрамі міністра скарбу д. Віте, між иньшим доводить потребу видавати і ширити

в народї книжки про сїльско-господарські справи, писані місцевими народнїми мовами: польською, литовською, українською і ин.

В некрольозї О. М. Лазаревського д. Шраг подає невеличкий нарис житя і дїяльности небіжчика.

В „додатках“ до Земського збірн. подані між иньшим: „Ґенеральне слїдство про маєтности Черниг. полку 1729—1730 р.“, редаґоване д. Н. Василенком, — продовженнє публїкациї, що містила ся і попереднї роки, „Збірник матеріялів по українському фолькльору“, д. А. Н. Малинки (видана окремою книжкою); „доклад статистика Н. А. Черлюнчакевича ґуб. зем. управі про наслїдки робіт комісиї підсекциї статистики XI з'їзду рос. натуралїстів і лїкарів“, — вельми цїнна праця про статистичні роботи в Черниг. губ., в якій взяли участь відомі статистики Анненскій, Пѣшехоновъ, Щербина і иньші і яка була викликана тими помилками і дефектами, що виявили ся в працях статист. бюра за той час, коли на чолї його стояв князь С. Шаховский. *І. Ш.*

Переходимо до російських місячників загального змісту.

Вѣстникъ Европы, з якого ми звичайно починаємо, сього року дав чимало інтересного й для нас. Друкували ся далї мемуари Ѳ. Воронова про селяньску реформу в правобічній Україні (Крестьянское дѣло въ Югозападномъ краѣ, кн. 1, 2 і 9) — вони обіймають час від року 1865 і кінчаючи реакциєю, що роспочала ся по смерти Безака; написані, як і попереднї, сухо і неінтересно, але дають деякі цїкаві факти. Далї занотуємо статю Д. Багалїя Изъ жизни харьковскаго университета въ началѣ XIX в. (кн. 2) — короткий витяг з історії Харківського унїверситета, й інтересний начерк Дм. Ярошевича: Кустарный промыселъ въ Полтавской губ. (кн. 8). Мало дають замітки проф. Кочубинского Будущимъ біографамъ Н. Гоголя (кн. 2 і 3), далеко інтереснїйша статя Ол. Ефименка: Національная двойственность въ творчествѣ Гоголя (кн. 7) — толкована в цїлости в кн. V Лїтературно-наукового вістника за сей рік. *М. Г.*

Русская Мысль в книжцї V (ст. 44—73) принесла статю п. Л. Старицької-Черняхівської: „Новинки украинской поэзіи“. Більшість російської публики, каже авторка, не знає української поезиї, окрім творів Шевченка, хоч в останню четверть минулого столїтя наша лїтература, а в нїй поезія найбільш поступила жваво вперед. Загально-людські мотиви, краса й сила виразу – сї риси відзначують українську поезію. Драма і лїрика нам найріднїйші. Народови українському довелось пережити довгу і тяжку боротьбу й побачити погибель всїх своїх полїтичних і социяльних ідеалів. От чому, на наш погляд, всї ті галузи штуки, в яких найдужче може вилитись глибокий стогін та палкий заклик — музика, поезія і з неї лїрика — так широко розвинулись в українському

народї. Вже в думах народнїх, що власне належать до епосу, повно лїризму. Повно його й у народнїй піснї. Тепер лїрика в українськїй поезиї найширше й розвиваєть ся. Народ втеряв змогу здїйснити свої ідеали і ввесь пірнув у внутрішнє житє. Після такого переднього слова авторка розглядає поезію Л. Українки і А. Кримського, „згадує“ поезію І. Стешенка і закінчує огляд свій так: „Сподіваємо ся, зразком двох розглянених поетів нам удало ся довести, що „малорусская“ поезія має моральне право на істнуваннє“. Полишаючи авторцї свободу в оцїнцї сих трьох поетів, не можемо погодитись з нею в деяких загальних виводах про всю нашу лїтературу. Авторка нпр., каже, що тепер наша лїтература переживає момент, подібний до того, який російська мала за Карамзина, що до мови. З сим дуже тяжко погодитись. Дивним треба назвати й апольоґетичне закінченє працї, де зразком двох поетів авторка довела моральне право істнування нашої лїтератури.

В тій же книжцї є коротенький некрольоґ Ол. Лазаревського, де межи иньшим зазначено його „совсѣм не малорусскую“(!) продуктивність.

В кн. XII в працї: „Русскіе писатели въ нхъ перепискѣ“ подано записку Шевченка, адресовану, як здогадуєть ся автор статї, М. С. Щепкину в маю 1853(?) р. перед виїздом останнього за границю, де мав він бачитись з Герценом. Шевченко посилав Герцену свій „Кобзарь“ через Щепкина. Сама записка лежить в „альбомѣ автографовъ“ А. И. Герцена, що тепер зберігаєть ся у проф. А. А. Герцена в Лозанї. Ось та записка:

Посылаю вамъ экземпляръ „Кобзаря“, на всякій случай безъ надписи. Передайте его А. И. съ моимъ благоговѣйнымъ поклономъ.

Во имя Божее найдить та пришлить мени оти прокляти рушики (?), а то вони чортовы дочки мени спать недають. Чи будете вы сегодня въ четвертому часу дома? Т. Шевченко.

Дата 1853 рік очевидно непевна, бо тодї Шевченко був у Новопетровській фортецї і не міг запитувати Щепкина чи кого иншого, чи буде той о четвертій годинї дома. Згадка про „Кобзаря“ наводить на думку, що записку писано після виходу другого видання „Кобзаря“, себто р. 1860. Можливо також, що особа до якої адресовано записку, був не Щепкин, бо з ним Шевченко був на ти, тодї як записку писано на ви.

Про Гоголя, з приводу ювілею, в ріжних книжках місячника поміщено працї: В. Гиляровского, Н. Баженова, В. Каллаша. Є дві статї про харківський археольоґічний з'їзд. *М. О.*

В місячнику **„Русское Богатство“** і сим разом не багато знаходимо цїкавого з українського погляду. Ювилей Гоголя спричинив ся до надруковання двох розвідок про сього письменника: одна (не-

скінчена) під заголовком „Гоголь“ (кн. І) належить колись голосному публїцистови Єлисеєву, друга — „Писатель-гражданинъ“ (кн. II, III і IV) — д. Венгерову; обидві дають загальну характеристику Гоголя на підставі його листів. До ювилейної лїтератури про Гоголя можна прилучити й замітку д. Горнфельда „Книга о языкѣ Гоголя“ (кн. I), написану з приводу відомої моноґрафії проф. Мандельштама „О характерѣ гоголевскаго стиля“. Д. С. Ан—ський в начерках „Народъ и книга“ (кн. VI, VII і VIII) дає чимало цікавих спостережень що-до відносин народа до книжки, школи і взагалї осьвіти. Як можна на підставі деяких уступів напевне зміркувати, автор свої дослїди робить серед українського народу, але книжки він читав і давав читати виключно росийською мовою; навіть більше — саме питаннє про українську книжку, про найблизшу для нашого народа лїтературу, для нього очевидно не істнує. Се тим більш дивно, що сила фактів, про які сам автор оповідає, хоч певне не розуміючи до ладу їх дїйсного значіння, — наводила його на означене питаннє. Д. Гельрот в розвідцї „Изъ народно-хозяйственной жизни Полтавской губерніи“ (кн. VIII) на підставі найновійших статистичних даних приходить до сумних висновків що-до економічного становища Полтавцїв. Нї землї, нї сторонніх заробітків нема; нема й виглядів на полїпшеннє долї й добробиту селян: „знаменитое малороссійское сало — кінчить автор свою розвідку, — вмѣстѣ съ вишневыми садочками они видятъ развѣ только во снѣ“ (ст. 129). В бібліоґрафічнім відділї надруковано рецензії на росийський переклад „В потї чола“ д. Франка (кн. II) та видане д. Василенком „Генеральное слѣдствіе о маетностях Нѣжинскаго полка“ (кн. IX); д. Мякотин згадав коротеньким некрольоґом Ол. Лазаревського (кн. IV). *С. Є.*

Міръ Божій дав статю приват. доцента Н. Рожкова „Городъ и деревня въ русской исторіи. Краткій очеркъ экономической исторіи Россіи“ (N 4, 5 і 6). Історию міста і села в Росиї він дїлить на пять отсих періодів: київський (до кінця XII в.), удїльний (XIII—XVI в.), московський (XVI—XVII в.), новий до реформи Олександра II. (XVIII—XIX в.) і новий після реформи. Хоча статя д. Рожкова і виглядає більш на якісь наукові тези, які ще треба підперти фактами та арґументами, одначе думаємо, що нам не випадає її збути в отсїй невеличкій замітцї.

Як і у всїх иньших більших росийських місячниках, знаходимо й тут кілька статей з приводу сьвяткованя ювилею М. В. Гоголя. З них дуже визначаєть ся і своїм обсягом і науковою вартістю ст. Н. Котляревського „Н. В. Гоголь“ (N 1—4, 6, 8—12). В своїй широкій моноґрафії д. Котляревський ставитъ завданнє „виясните артистичну стійність і суспільне значіннє творів М. Гоголя“. Задля сього він ба-

жає, як мога, „повнїйше і ширше дослідити історию недужої душі Гоголя“ і показати, в яких відносинах стоять твори Гоголя до сучасної йому дійсности і творів письменників російських, що писали перед ним і за його часів. Спостереження ш. ученого дуже цікаві, дивним тільки нам здало ся, чому д. Котляревський, перелїчуючи і критично розглядаючи твори попередників і сучасників Гоголя (Крилова, Жуковского, Батюшкова, Грибоєдова, Пушкіна, Наріжного, Булґаріна, Беґічева, Ушакова, Лажечнїкова, Марлїнского, Полевого й ин.), що мали, по його думцї, деякий вплив на Гоголя, не згадує зовсїм про вплив на нього сучасної української лїтератури. Тільки в невеличкій примітцї він каже, що трудно напевно сказати, оскільки великий вплив мала на Гоголя українська лїтература. Нам здаєть ся, що такий солїдний учений, як д. Котляревський, повинен був не констатувати тільки сього факта, а в деталях вислїдити, що з української лїтератури, коли і який мало вплив на творчість Гоголя. Можливо, що Гоголь зовсїм і не знав творів ріжних другорядних російських письменників, які розглядає д. Котляревський, а твори українські він певно знав. Чудно також, що перелїчуючи всїх критиків, які писали про твори Гоголя, наш автор анї одним словом не згадує про статї Кулїша. В ст. д. В. Богучарского „Гоголь, какъ учитель жизни“ (N 2) розбираєть ся і критикуєть ся відома „Переписка съ друзьями“ Гоголя і доказуєть ся, що Гоголь був дуже великим артистом і дуже поганим учителем житя. Нїчого нового і цїкавого в статї немає. Статю д. П. Морозова „Гоголевскій стиль“ (N 2) всю написано на підставі книги проф. Гельсингфорського університета І. Мандельштама „О характерѣ Гоголевскаго стиля“. Відомий біоґраф Гоголя д. В. Шенрок в статї „Гоголь и Бѣлинскій“ (N 5) хоче помирити Гоголя з Бєлїнским в інцідентї з приводу звісного листа „неистового Висаріона“ до Гоголя про його „Переписку съ друзями“. Шенрок каже, що Бєлїнский дуже помиляв ся і зовсїм несправедливо називав Гоголя „крѣпостникомъ“, бо справдї Гоголь нїколи не симпатизував кріпацтву. Бєлїнский помиляв ся через те, що його самого дуже дразнило і турбувало кріпацтво і він бояв ся, щоб ріжні оборонцї ганебного інститута не знайшли собі підмоги в творах Гоголя. Через се то Бєлїнский не міг дарувати Гоголю, що він в своїх творах не виступив виразно проти кріпацтва. В замітцї „Изъ жизни Гоголя“ (N 2) згадуєть ся про протоєрея Матвія Константиновського, що так багато і жорстоко мучив нещасного Гоголя в останні хвилини його житя.

Автор замітки „Убійство стариковъ въ Россіи“ (N 3) зводить результати доволї живої полєміки з приводу ст. п-нї Литвинової (67 т. Енцикльопедії Брокгауза та Ефрона), де вона писала, що і тепер ще є на Вкраїнї звичай вбивати старих людей. В замітцї „Харьковскіе

кобзари“ (N 7) переказано зміст статї д. Е. Криста (Харьк. губ. Вѣдом.), яку він виготував для XII археольоґічного з'їзду в Харкові. В невеличкій замітцї „Нѣмецкія колоніи въ Новороссіи“ (N 1) автор нотує дуже цїкавий факт, що і народ, і навіть адмінїстрация тепер дуже ворожо ставлять ся до нїмецьких кольонїстів. Причину сього він бачить в тому, що „Нїмцї помалу випирають російський і український елємент з Новоросиї“, що тепер їм належить до $^1/_4$ всеї земельної площі на півднї, тодї як 40 лїт тому назад їм належало не більш 5%. По думцї автора, надзвичайний успіх Нїмцїв можна пояснити тільки їх гарним правовим становищем, тим, що їм дано широку внутрішню автономію, якою вони дуже гарно зуміли покористуватись.

В бібліоґрафічному віддїлї уміщено дві цїкаві рецензиї д. Е. Дегена на книжку Івана Франка „Въ потѣ лица“. Очерки изъ жизни рабочаго люда. Переводъ О. Р., та д. М. Славінського на „Викъ“ т. I, II і III. Автор першої більше зупиняєть ся на загальній характеристицї сучасного становища Галичини, української лїтератури і самого д. Франка. Автор другої рецензиї (М. Славінський) дорікає видавцям за те, що в Віку не уміщено біоґрафій та портретів О. Пчілки та Лесї Українки і творів О. Кобилянської.

Не будемо тут розбирати, хто винен в сьому доволї сумному інцідентї, але думаю, що може було-б лїпше, як би д. Славінський замість сього покористував ся нагодою зазнайомити російську публику з розвоєм української лїтератури і її сучасним становищем. *В. М.*

Русскій Вѣстникъ умістив в віддїлї: Областной отдѣлъ (VI с. 720—724) Письмо изъ Полтавской губерніи. Автор „Полтавецъ“ дошукуєть ся причин, що викликали лїтом 1902 р. відомі селянські розрухи в Полтавській та Харківській ґуб. Найголовнїйша причина тих подій — се „физіологическая склонность къ военнымъ дѣйствіямъ“, яку автор добачає в наших селянах. Д. „Полтавецъ“, бачить ся, переконав ся в тому, що у „хахловъ“ „по за шкурою“, як він висловляєть ся, „пищатъ предки — гайдамаки“. Прислухуючись до того писку, „наши хахлы“ удають, буцїм то вони ймуть віри отим брехливим байкам, що так відповідають їх настрою та потайним бажанням, і йдуть руйнувати панів. Друга причина — недобрі відносини до селянина теперішнїх панів-дїдичів, особливо тих, що заводять у себе через лад інтенсивне, західно-европейське господарюваннє. Третя причина та, що замість справжньої інтелїґенциї наше село заповнене „піджачниками“, що не сїють, не жнуть, а в комору дбають і піддержують поміж селянами поганий настрій. Є ще одна причина, одна з найголовнїйших, яка викликала оті розрухи, се українська оперета (horribile dictu!), що притулившись собі в повітових містах, росплодила українофільство, яке

йде демократичною течією і ширить ся в півінтелїґентній верстві. Украïнофіли, як каже автор, се проворні міщане, дрібні крамарі, приватні адвокати, управські канцеляристи, значна частина духовенства. І такими їх зробив не виключно той рух, що піддержуєть ся на закордонні гроші в Галичині і польсько-жидівським стараннєм ширить ся в інтелїґентних верствах губерських городів, нї! Такими їх зробила одним-одна українська оперета! Автор звертає на неї увагу поліциї, котра тисне безневинних лїрників на селах, винищує безневинні кольоритні народні пісні, тодї як по повітових містах процьвітає українська оперета. „Хорошій колоритъ упраздняется, а фальшивая хохломанія ростетъ!“ Таким викликом кінчить д. „Полтавецъ“ своє реємствованиє. *В. С.*

В місячнику **Научное Обозрѣніе** Ів. Стешенко в статї „Новѣйшая украинская поэзія“ (кн. 12) задав ся метою „изучить эволюцію“ української поезиї для того, щоб порішити „вопросъ о будущности украинской поэзіи по мѣсту, которое займетъ она въ ряду всѣхъ прочихъ литературъ“, визначити „степень отраженія въ ней западныхъ теченій, величину прогрессивныхъ тенденцій и полноту условій внѣшней красоты“ і т. д. (ст. 38). Що до виконання сих замірів, то воно рішуче не вдало ся авторови. Д. Стешенко дає, почавши від Котляревського, лише ряд поверхових, однотонних, занадто коротеньких і загальних характеристик українських поетів по „Віку“, нічим своїх думок не підпераючи. Трапляють ся незрозумілі читачеви пропуски поетів, нпр. Гребінки, Глїбова, Ніщинського, Грінченка, тай взагалї присуди автора грішать занадто великою субєктивністю. Опріч усього тону статї, неприємно вражають читача фактичні помилки, нпр. що-до Кулїша (ст. 43—46) національного руху в Галичині (ст. 49) і т. д. Неможлива росийська мова д. Стешенка також ставить читачеви часто непереможні перепони.

Д. Н. Соколов в статї: „Гоголь и современное ему общество“ (кн. 3 і 4) зупиняєть ся на „Переписцї съ друзьями“ Гоголя й поясняє ґенезу сієї працї. На думку д. Соколова повстала вона з одного боку як наслїдок „хохлацького штукарства“ (?!), а з другого — безперечно на ґрунтї mania religiosa. Згадує також автор про велику любов та прихильність Гоголя до України, про його зацікавленнє українськими піснями, які він збирав і переписував до останнїх днів свого віку. Що до сього збірника, то Соколов робить небезпідставну догадку, що його певно спалено з другим томом „Мертвих душ“.

Статя д. Локтя „Къ вопросу о значеніи сервитутовъ въ поземельныхъ отношеніяхъ нашихъ западныхъ окраинъ“ (кн. 7 і 8) торкаєть ся між иньшим і сервітутних відносин в так званім „Югозападномъ краѣ“ (Київщина, Поділє та Волинь), де сервітути становлять питаннє дуже

важне з теоретичного боку, дуже поплутане й болюче з практичного. Автор веде сервітути у нас від інвентарів XVI в., а властиво вихідною точкою нинїшнїх відносин служить „Нормальное положеніе объ инвентаряхъ“, 1847 р., яке ставить в обовязок дїдичам надїляти селян про хатні потреби лїсом і пасовиском. „Положеніе 19 февраля“ взяло інвентар за норму надїлу. „По общему смыслу хода освобожденія крестьянъ въ западныхъ губерніяхъ“, каже д. Локоть, „за крестьянами должны были быть оставлены всѣ сервитуты въ угодьяхъ помѣщиковъ, между тѣмъ, съ сервитутами крестьянъ западныхъ и югозападныхъ губерній случилась операція, уменьшившая ихъ размѣры по сравненію съ тѣми размѣрами, которые они имѣли въ инвентаряхъ“ (ст. 25—26). Історично-юридичні підстави і сучасний характер сервітутів, скасованнє яких усею шкодою безперечно упаде лише на одну сторону, селянство, тодї як пани від сього тільки вигоди матимуть — все се примушує автора бажати й на далї полишення status quo. Скасованнє сервітутів, на думку д. Локтя, можливе тільки при умові, коли селянство забезпечене буде тими самими вигодами, якими тепер користує ся на сервітутному праві. *П. Г.*

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія подав за 1902 р. декілька розвідок, що тикають чи безпосередно чи посередно української історії і лїтератури. Три з них були вже обговорені в Записках, а то: С. К. Шамбинаго: Старины о Святогорѣ и поэма о Калеви-поегѣ (т. LV), Ѳ. П. Кеппенъ: О прежнемъ и нынѣшнемъ распространеніи бобра въ предѣлахъ Россіи (т. L) і В. И. Срезневскій: О нѣсколькихъ автографахъ М. П. Котляревского (т. XLVII), деякі, надіємо ся, ще будуть окремо обговорювати ся як: М. Халанского: Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ (кн. VIII — ще не покінчена), М. Г. Попруженка: Матеріялы для библіографіи по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу (кн. V), А. Веселовского: „Алеша Поповичъ“ і „Владимиръ“ Жуковского (кн. V). Поминаємо також дальші роздїли розвідки В. И. Сергѣевича: Древности русскаго землевладѣнія та докінченнє розвідки Н. П. Павлова-Сильванского: Феодальныя отношенія въ удѣльной Руси (Московщинї). Поза тим згадаємо ще розвідку Г. Купцевича п. з. Житіе св. Никиты переяславскаго (кн. V), — він подає з рукописного Житія сьв. Никити, що зберігаєть ся в біблїотецї Академії наук в Петербурзї, „Чудо о водѣ“ як варіянт до такого „Чуда“, яке читаєть ся в „Степеннїй книзї“. Автор переводить зіставленнє обох редакций „Чуд“ і подає декілька замітів до їх пояснення. И. Тихомірова Замѣтка объ оглавленіях помѣщенныхъ предъ воскресенскимъ сводомъ (кн. III). З Гоголївської лїтератури маємо — Н. И. Коробки: Дѣтство и юность Гоголя (кн. II) і Е. Ѳ. Будде: Значеніе Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка (кн. VII). Статя А. Мило-

водова: Виленскій центральный архивъ (1852—1902 г.) подає (кн. IV) коротку історию Виленського архіва. Автор підносить при тім, що при такій роботї, яка тепер ведеть ся й при такій скількости людий, треба по ореченю комісиї, зложеної з професорів-специялїстів і начальників київського і виленського архіва, на опис того архіва 8000 років; вказує й на невідповідне поміщенне архіва. Проф. Багалїй присьвятив довшу статю некрольоґ Ол. Лазаревському (кн. IX).

Не безінтересна для нас полеміка в справі заведення фонетики в росийській правописї, що переходить в кількох статях сього річника. В маю 1901 р. підняло московське педаґоґічне товариство гадку, зробити росийську ортоґрафію простїйшою. Ініциятива до того вийшла від „Отдѣленія преподавателей русскаго языка". Вибрана ad hoc комісия прийшла з рефератом на засїданнє Тов. 12, 19 і 26 мая і всї точки зміни крім одної принято. При кінци 1901 р. Тов. надрукувало в видаваних ним „Вопросахъ воспитанія и обученія" реферат „Отдѣленія" п. з. „Докладъ Педагогическаго Общества, состоящаго при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, по вопросу объ упрощеніи русской орѳографіи", і тїсно з тим звязану статю І. Казанского: Итоги опыта изслѣдованія грамотности въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ". Contra реформи на засїданю Тов. був приват-доцент москов. унів. А. Бѣлкинъ. Він то й виступив тепер в „Журналї мін. н. пр." зі статею п. з. Вопросъ объ упрощеніи русской орѳографіи въ Московскомъ педагогическомъ Обществѣ" (кн. I). Автор переходить за порядком всї точки зміни (числом 16 — між иньшими викинути зовсїм ѵ, ѳ, і, ѣ, ъ; писати окінчення nom. sing. adiect. masc. g. замість ый, кій, гій, хій, — ой, кой, гой, хой); він годить ся без застереження викинути ѵ, ѳ, ъ, а в иньших точках полемізує з Тов. При питаню, як завести зміни правописи в школї, коли-б до того прийшло, чи обовязково, за чим заявило ся Пед. товариство, чи лишити кождому свободу уживання й старої правописи, Бєлкін годить ся на друге. Годить ся на нього тому, бо думає, що обовязкове заведенне нової правописи в школах буде нещастєм для учителїв росийської мови, які нараз стануть майже анальфабетами, а для дїтий буде великий труд, бо правописи учать ся головно поглядово, а від-тепер в школї будуть бачити таке письмо, а поза школою друге. Автор переконаний, що з того вийде заколот, бо ученики привчені поза школою, будуть проти волї вживати старої правописи. Крім того треба би передруковувати всї шкільні підручники. Треба закрити очи на всї ті трудности, кінче автор, щоб жадати обовязкового заведення зміни, а всього не було би, коли-б заведено, як би прийшло ся заводити, нову правопись не обовязково, а полишено кождому ученикови і професорови свободу уживати в школї одної або другої.

На закиди А. Бѣлкина влучно відповідає і збиває їх проф. Брандт в статї О проектѣ упрощенія русской орѳографіи (кн. VIII). Головно остра полєміка зайшла за ѣ, котре проф. Брандт хоче доконче викинути і характеризує ту букву тими словами: „русскій ѣ — это горбатый, котораго исправитъ могила“. Реформа стремить по словам проф. Брандта до того, аби теперішнє „греко-славяно-россійское правописаніе — сдѣлать русскимъ“. Другу відповідь на закиди Бѣлкина подає в тім самім випуску П. Сакулинъ: Отвѣтъ критику доклада объ упрощеніи русской орѳографіи.

В відділї критики знаходим широку рецензію (кн. III і VIII) В. Істріна на працю київського професора В. Владимірова п. з. Древная русская литература кіевскаго періода XI—XIII вѣковъ (Кіевъ 1900). На погляд критика книга при всїй своїй сухости написана в деяких місцях з пристрастю до Київа і України! Друга рецензия (кн. VIII) Н. Я.— С. К. на працю д-ра Фр. Пастернека: Dějiny Slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda (Прага 1902). Рецензент кінчить свої замітки словами проф. Яґіча, що при иньшій нагоді вказав на ту сумну прикмету в теперішній славістицї, ту — „nichtabzuläugnende Disciplinlosigkeit“, яка „bezüglich vieler wichtiger Fragen des altkirchenslavischen Alterthums in der Slavistik noch immer herrscht (Archiv f. sl. Philol., XXIV B., 1902, 263 s.). Книжка Дра Пастернека потверджує тї слова. *І. Кр.*

Варшавскія Университетскія Извѣстія сього року дали дуже богато до наших справ, хоч і дуже невеликої доброти — се статї проф. І. Филевіча „Изъ исторіи карпатской Руси“ (IV, 1—47. VII, 1—32. IX. 33—40) і Вопросы о „двухъ русскихъ народностяхъ“ и „Кіевская Старина“ (V. 1—45). В першій автор кладе собі завданнє „простежити сей новий процес галицько-руського життя бодай в його головнїйших рисах“; подана тут частина оперта переважно на працях Заневича, Франка і ин. — розумієть ся, взятий з них материял автор переробляє на своє копито. В другій він подає огляд полєміки про українське питаннє в Росиї за останнї роки і хоче схарактеризувати „позицію“ „Кіевской Старины“; при тім одначе по словам його „позиция ся сповні вияснена вже і взагалї і в деталях. Загальну оцінку її дав Т. Д. Флорінский“. Отже після д. Флорінского д. Філевіч не може богато сказати про сю справу, і його статя інтересна більше з формального боку. Та що сей інтерес з науковістю нїчого не має, тож і ми і з сеї сторони статї д. Філевіча не уважаємо відповідним дотикати тут*).

---

*) До річи сказавши, ся статя, скільки нам відомо, надрукована була в „Сборнику“ галицької матиції, але автор не вдоволяючи ся тим,

По за сею фейлетоновою писаниною згадаємо: Проф. Н. Любович в статї „Люблинскіе вольнодумцы XVI вѣка“ (IV, 1—22) виясниює причини, які сприяли розвитку сектанства в Люблинї, і при тім присьвячує більше місця діяльности Чеховича, завдяки енерґії котрого, вчености і значному числї однодумцїв Люблин став ся осередком антітринїтарського і анабаптистського руху. Причини упадку сього руху бачить він в тому, що демократизм анабаптизму був чимсь надзвичайно ненормальним в шляхотській Польщі, та в діяльности єзуїтів, що вживали усяких заходів, аби знищити ненависну їм вільну думку. Вкінцї доц. Ѳ. Тарановський п. т. „Феодализмъ въ Россіи“ (IV, 1—53) дає критичну студию з приводу розвідки д. Павлова-Сильванского: Феодальныя отношенія въ удѣльной Руси“ і його попереднїх праць. По гадцї д. Т. Павлов-Сїльванский богато пояснив питаннє, але все-ж катеґорично відповісти на питаннє про розвиток феодалїзму в Росиї не можна — з браку дослїдів і студий. „Тільки економічна підвалина дасть сьому питанню поважне і непохитне розвязаннє“, каже автор, та підносить потребу — внести в історичні дослїди „начало областное“ і то не з погляду національного, але соціально-економічного і соціально-полїтичного. При тім вказує, що П.-Сїльванский мав на оцї лиш Московщину, поминаючи землї в. кн. Литовського. В останнім роздїлї він дає деякі методольоґічні вказівки що до наукового дослїду Московської держави взагалї. *С. В.*

Ученыя Записки Казанскаго университета (рік XLIX, книжок 8) — найбільш інтересна для нас статя сього річника: про заграничну торговлю Росиї за Катерини II обговорена низше, в відділї бібліоґрафії. Поза тим проф. Архангельский надрукував коротку проґраму викладів з історії давньої руської лїтератури, з ширшою бібліоґрафією (Къ лекціямъ по исторіи русской литератури, кн. III, не скінчена). Н. Смирнов далї друкував свій „Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ“ (кн. II і IV — про пережитки поганства і турецькі елементи в болгарській культурі). Ѳ. Кургановъ друкував свої Наброски и очерки изъ новѣйшей Исторіи румунской церкви (кн. IV і VI). В додатку до річника вийшла книжка Е. Боброва: „Литература и просвѣщеніе въ Россіи XIX в., матеріалы, изслѣдованія и замѣтки“.

Ученыя записки Юрьевскаго университета не дали нічого близше для нас інтересного. *М. Г.*

прикрасив нею ще й сторони свого унїверситетського орґана (цікава ученість починає заполоняти сї академічні орґани в Росиї!). Пропускаємо, що „Сборнику“ росийська цензура не робить нїяких перешкод, і він тїшить ся в Росиї належною популярністю, отже не розуміємо потреби такого передруку. Може проф. Филевич хотїв тим охоронити свої авторські права в Росиї що до сього цїнного твору?

Чтенія въ Имп. обществѣ исторіи и древностей россійскихъ (т. 201--4) не дали чого небудь спеціяльного для нас інтересного. Видана тут четверта частина огляду актів Сибирсько приказу буде осібно обговорена в Записках. П. Милюковъ видав Древнѣйшую Розряднуую книгу оффиціяльной редакціи (до р. 1585) (кн. I i II). З матеріялів зібраних Андр. Поповим видано московське „Слово кратко" в оборону манастирських маєтностей (поч. XVI в.) (кн. II), а в кн. III видана збірка нових актів і памяток до історії „жидовствующих", зібрана С. Бѣлокуровим, М. Соколовим, С. Долговим і И. Євсеевим. Се й було інтереснійше для нас. *М. Г.*

Русскій Архивъ за сей рік теж не богато приніс цікавого для української історії. Найцікавійше се „Письмо Григорія Дорошенка къ кіевскому воеводѣ бояриму Петру Васильевичу Шереметеву" (1667 р.) (кн. III). Брат гетьмана Петра Дорошенка, Григорій був в 1667 р. в неволї в Москві. В тім роцї його пустили на Україну, щоби він намовляв свого брата Петра кинути Татар, а пристати до царя. Цікаве, що з Москви випустив його цар тільки „по заступленію" київського воєводи Шереметєва, за що йому Григорій Дорошенко в листї дякує. Далї — М. Шуґуровъ: О бунтѣ черниговскаго полка, де (кн. II) подані найперш поправки звісток про тайне військове товариство та про бунт чернигівського полка 3 сїчня 1826 р. під проводом Серґія Муравєва-Апостола проти правительства, а потім урядова військова кореспонденція, що тикає того бунту. Аѳанасьевъ Къ исторіи Черноморскаго флота (кн. II.) дає деякі і для нас небезінтересні відомости. С. Дягилевъ дає кілька причинків до біоґрафії В. Боровиковського (къ біографії Боровиковскаго, кн. II). З нагоди пядесятьлїтних роковин смерти Миколи Гоголя появило ся в нїм три статї, що тикають того письменника: П. Б. О происхожденіи Гоголя; (кн. I) И. С. Аксакова: Автобіографическая записка Маріи Ивановны Гоголь, матери Н. В. Гоголя (кн. I) і М. А. Веневитинова: Письма Гоголя (кн. I).

Д. Іловайский в статейцї Противуисторическое направленіе славистики (кн. I), написанїй з нагоди появи книжки А. Л. Поґодіна: Изъ исторіи славянскихъ передвиженій (С-Пбр. 1901) кидаєть ся на Поґодіна, що той іґнорує його докази про словянство Сарматів та не хоче признати його теориї, що також Гуни були Словянами. Звісно, що за словянством Гунів стоїть нинї один д. Іловайский. Автор протестує проти вводження до історичних студий фільольоґії. Ще згадаємо звістку, подану ґр. Г. Милорадовичом (кн. I) про „слагателя акаѳистовъ" А. Ковалевського, що помер в 1901 р. в селї Височинівцї, Харк. ґуб. Його спецiяльністю було укладаннє акафістів, яких він зложив 27, між тим деякі в честь київських сьвятих. *I. Кр.*

Русская Старина дала одну статю спеціально інтересну для нас — П. Пирлинга „Альберто Вимина; сношенія Венеціи съ Украиною и Москвою 1650—1653 г.“ (кн. I), вона варта спеціальнійшого обговорення на сторонах Записок. В статях Н. Дубровина Русская жизнь въ началѣ XIX в., що друкували ся далї і в сїм річнику, є кілька сторін присьвячених і правобічній Українї (кн. 1 і 2). Серед кореспонденції В. Жуковского з ґр. Барановою оден лист, з 1838 р.; описує викуп Шевченка з кріпацтва (кн. 4). Кілька статей і заміток меньшого значіння присьвячено Гоголю. Вкінцї варто згадати анонїмну „Записку о кіевскомъ университетѣ св. Владиміра въ 1838 г.“, з гострою критикою адмінїстрациї унїверситета.

Историческій Вѣстникъ дав цїлий десяток більших і меньших, інтересних і не інтересних статеєк і заміток про Гоголя (найбільш цїнна П. Щеголева: Изъ школьныхъ лѣтъ Н. В. Гоголя), яких докладнїйше переходити тут не будемо. П. Щеголевъ надрукував іще замітку з поводу біоґрафії Кулїша, зробленої Шенроком, повну співчутя для Кулїша, але без більшої вартости, — в нїм подано лист Кулїша до Марії Гоголь з 25 IV. 1863 („Къ біографіи П. А. Кулиша“ — кн. 4). Н. Энгельгардтъ в статях „Цензура въ эпоху великихъ реформъ (1855—1875 гг.) дотикає й цензури українських творів і подає в витягах звісне „секретное отношеніе“ 8/VII 1863, що обмежило українську лїтературу самою белєтристикою.

П. Роздольскій — п. т. Забытая старина изъ эпохи самозванщины (кн. 3) надрукував статейку про м. Путивль і його памятки старини, звязані з побутом тут Псевдо-Димитрія в 1605 р. (з образ ками). Проф. Голубовскій надрукував свої відчити про тогож псевдо-Димитрія (Что можна сказать въ настоящее время о личности Лжедимитрія кн. 5). Иславинъ — Имѣніе „Ляличи“ (кн. 4) дає звістки про сю чернигівську маєтність ґр. Завадовского. *М. Г.*

Вѣстникъ всемірной исторіи (його за 1902 р. вийшло тільки три книжки, аж у 1903 р. він почав виходити під иньшим іменен: „Всемірный Вѣстникъ) в відділї: „Изъ зарубежной жизни и литературы“ (кн. I) умістив межи иньшим, дві цікаві замітки: про відчити д-ра Франка з українського письменства і про національний рух у львівськім унїверситетї. В першій замітцї коротко переказано зміст відчитів д. Франка, що опісля були надруковані у „Л.-Н. Вістнику“ під заголовком „З останнїх десятилїть XIX в.“ і зазначено, що д. Франко докладно схарактеризував лїтературну і громадську дїяльність Драгоманова, Кониського та иньших видатнїших українських і галицьких письменників. В другій замітцї про національно-український рух у львівськім унїверситетї, автор її, вказуючи на яскраві львівські події, на боротьбу Русинів з Поляками за

унїверситет, підіймає на глум погляд Каткова, який і тепер ще поділяє немале число Россіян, що „малорусскій языкъ обязанъ своимъ происхожденіемъ польской интригѣ“.

В ч. 2 С. Сухоніним (редактором) уміщена статя: „Воспоминанія украинскаго писателя о И. С. Тургеневѣ“. Неназваний український письменник — се Драгоманов, якого прізвище і тепер ще не вільно вимовляти в Росиї. Споминки сї, виняті з італїйського журнала „Rivista Politica e Letteraria“ за р. 1885, вже не перший раз друкують ся в Росиї: — ще р. 1899 їх подав у „Историческомъ Вѣстникѣ“ д. Батуринський. Новим для российської публїки буде тільки епізод з протестом проти закону 1876 року, що за підмогою Турґенєва виголосив Драгоманов на лїтературному конґресї в Парижу, підчас всесьвітньої вистави р. 1878. *І. Бр.*

Извѣстія отд. русскаго языка и словесности имп. Академіи Наукъ подали за сей рік богато розвідок, що тикають історії і лїтератури України. Що найважнїйші були вже обговорені в Записках, а то: Д. Абрамовичъ: Изслѣдованіе о Кіево-печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ (Т. LV.), Н. Коробка: Къ изученію малорусскихъ колядокъ (Т. LI.), Пл. Меліоранскій: Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“ (Т. XLIX), Н. Некрасовъ: Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 года (Т. LV), С. Пташицкій: Обзоръ матеріала по исторіи средневѣковой свѣтской повѣсти въ Польшѣ (Т. LV), Ѳ. Браунъ: Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана (Т. LV). Окремо повинна бути обговорювана велика розвідка А. А. Шахматова: Къ исторіи звуковъ русскаго языка.

З инших обговоримо найперше статю А. Погодина: „Къ вопросу о геродотовскихъ Неврахъ“ (кн. 4). Докази, які досї подавано на користь теориї словянства Неврів, видають ся автору досить слабими і хиткими. Тому він пробує подати свої докази. Найперш починає від Геродота; в нього Неврида — край великих озер, ріка Тірас, що відділяла Скитів від Неврів, випливає з великого озера, хоч Днїстер зівсїм не випливає з озер; так само з озера випливає р. Гіпаніс (Бог). Про жерела Днїпра Геродот нїчого не знав, одначе й про нього був старий переказ (у Плїнія), що він має жерела в Невридї. З того всього д. Поґодін доходить до виводу, що в часах Геродота досить було сказати, що та або ся віка випливає з землї Неврів, аби в понятю Грека показало ся велике озеро, з якого та ріка випливає, хоч би такого озера в дїйсности й не було. Отже Неври мешкали над горішним бігом Днїстра і Буга, але як далеко займали край на північ? На те дає відповідь Плїній: „У них починав ся Борістен (Днїпро)“. Щоби край

Неврів простягав ся аж до Могилева і Смоленська — зівсїм неймовірно. Отже грецький ґеоґраф вважав за початок Дніпра не теперішнїй Дніпро, а ріку Припеть, що випливала з озера. Грецькі купцї їздили на балтийські побережа по янтар і виділи велике озеро при жерелах Припетї. А що таке велике озеро справдї було, покликуєть ся автор на дослїди ґеольоґів (академ. Айхвальд, Докучаєв, Танфілєв), які вказують, що ще в історичні часи істнувало на Полїсю велике озеро, яке опісля, висихаючи, розділило ся на богато менших, які є тепер. Отже з доказів д. Поґодіна виходить, що Неври сягали аж до Полїся і проживали на берегах Полїського озера. А тепер льоґічно доходить він до такого виводу: як раз в тих краях, де мешкали Неври, лежить майже всїми тепер признана словянська правітчина, отже Неври нїчо инше, як Словяни. Замїтимо тільки, що звязь словянської правітчини з словянством Неврів піднесли вже історики перед А. Поґодіном (проф. Грушевський Історня Укр.-Руси Т. I ст. 55). Та А. Поґодін подає ще один доказ про словянство Неврів — з геоґрафічної номенклятури. Звісно, що часто дві ріки з противними напрямами дістають від мешканців, які живуть над їх жерелами, одну назву, пр. притока Тетерева Гнилопять близька жерелом до Гнилопяти, що належить до басену південного Буга і ин. Так само не дуже далеко від себе випливають Стир і Днїстер. А словянське походженнє імени Стир виходить хоч-би з порівнання з іранськими формами, як осет. st'ur (великий, сильний) або санкритське sthūrá (грубий, широкий). Отже пізнїйша савроматська назва Днїстра з кінця IV ст. п. Хр. криє в собі память про таку саму звязь його зі Стиром.

Дръ О. Ашботъ: „Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. И. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка" — автор, з роду Мадяр, в тих замітках не займаєть ся головними питаннями про походженнє церковно-словянської мови, а тільки такими, які проф. Яґіч розбирав поверховно тому, що вони мають другорядне значіннє. Свої замітки зводить він властиво до двох питань: 1. Що відповідає в угорськім старо-слов. - болгарському шт? і 2. чи угорське angyal відповідає старо-словянському „аньгелъ"? Над першим питаннєм автор не розводить ся довго. Він доходить до того, що в серединї слів старословянських шт відповідає угор. st (шт), на початку угор. cs' (шч, ч). Автор здогадуєть ся, що Болгари, від яких Мадяри переняли такі слова, самі не вимовляли на початку шт, але шч або ч, отже в мові Болгарів мусїло бути дотепер ще не вислїджене таке характеристичне нарічє. Що до другого питання, то по довгих виводах автор доходить до того, що Мадярське слово angyal не словянського походження, а романського.

И. Е. Евсѣевъ — „Григорій пресвитеръ, переводникъ времени болгарскаго царя Симеона“. В хроноґрафі Архива Мин. иностр. дѣлъ, що містить хроніку Малялї, уміщена після пятикнижя Мойсея, І. Навина, Судїв і Руть, а перед історию здобутя Трої, коротка записка, де говорить ся, що презвитер Григорій переклав з наказу царя Симеона з грецького: „Книгы завѣта Бж҃їаветхаго, сказающе образы новаго завѣта, истинѹ соущѹ“... Отже певне, що перекладав книги Старого Завіта, але тепер питаннє, які саме? Перший Калайдович сказав, що Григорій переклав церковну і сьвітську історию, де описане здобутє Трої і дїла Александра Македонського. Кн. Оболенський приписував Григорієви переклад цїлої Хронїки Малялї і тої гадки хопилось богато учених (арх. Філярет, Іречек, Ґолубінский, Істрін, Яґіч). Архим. Леонїд признавав Григорієви переклад цїлого Збірника, в якім мали бути крім книг Царств ще ряд иньших писань. Д. Евсѣевъ не годить ся нї з одним з тих здогадів. Він наводить слова приписки: „книгы, сказающе образы новаго завѣта“ і каже, що кождий біблеїст, не надумуючись довго, вкаже тут на книги Мойсея і ті зі старого Завіта, що мають значіннє для християнської тіпольоґії себто Ісуса Навина, Судїв, Руть. За тим говорить і саме місце приписки, яка покладена як раз по тих книгах.

М. П—ій п. т. „Слово на Рождество Богородицы“ подає нову редакцию звісного „Слова похвального на Рожд. Пресв. Богородицы“, уміщеного під 8 вереснем в Макариєвських „Четіїх Мінеях“ і підписуваного іменем Івана Золотоустого. Ся редакция містить ся в однїй рукописї, що належала до Шафарика; нею покористував ся Мікльосіч при другім виданню свого „Старословянсько-греко-латинського словаря“ з1866 р.

Проф. Карский приладжуючи до друку етноґрафічну мапу білоруського народу, подає п. т. „Къ вопросу объ этнографической картѣ бѣлорусскаго племени“ коротке означеннє границї білоруської териториї та просить, щоб хто зможе, подавав йому свої замітки, які він зміг би використати при останнїй перевірцї своєї мапи. Він переходить тут цїлу довжину границї від польської, української та великоруської кольонїзациї. Для нас, розумієть ся, найінтереснїйша границя білорусько-українська. Докладну границю повести тут дуже тяжко. Одиноким вірним критерієм для відріжнення Українцїв від Білорусинів, по думцї проф. Карского, крім чисто антропольоґічних прикмет треба вважати такий або инакший виговір е та і, а в звязи з ними й попередних співзвуків. У Білорусинів ті звуки все мягкі, а через те змягчують попереднї співзвуки, коли в Українцїв ті звуки все тверді (пр. Білор. — вєдзєш, Укр. — ведеш). Крім того Білорусини акають. Тримаючись тих принципів, білорусько-українську границю веде автор: рікою Нарвою через Біль-

ський повіт до Біловежської пущі, прорізує її півн. половину до Нового Двора та йде південно-східним напрямом майже до Картуз-Берези. Далї рікою Шарою переходить в Міньску ґубер. а від Лунїна входить в північну половину Пинського повіту. Дальше йде до р. Припяти і доходить нею до самого Днїпра. За Днїпром входить до північної половини Чернигівської ґуб., йде південною половиною Гомельського повіту Могилївської ґуб. близько Радули. Звідти йде Городнянським повітом на захід до р. Снови і по тій ріцї та по границї повітів Новозибковського і Сосницького входить до Новгородсько-Сїверського. Десною йде до Орловської ґубернії, де вже починаєть ся границя білорусько-великоруська.

В. Щепкинъ п. т.: „Второй отчетъ Отдѣленія русскаго языка и словесности“ (1901) подає справозданнє зі своєї подорожи в 1901 р. до Риму і иньших італїйських міст. В ватиканській бібліотецї описав він між иньш. Асеманове Євангеліє, в Больонї Больонську псалтир, а в Равеннї і в иньших містах призбирав богато причинків до історії руської штуки. П. Сырку в статї Замѣтки о славянскихъ и русскихъ рукописяхъ въ Bodleian Library въ Оксфордѣ I—II подає цїлий ряд словянських рукописий з оксфордської бібліотеки, між ними є деякі незвісні, що заслугують уваги дослїдників. Статя ще не покінчена. Крім того згадаєм ще продовженнє статї А. И. Яцимирского: Мелкіе тексты и замѣтки по старинной славянской и русской литературамъ та статю Ѳ. Е. Корша: О русскомъ правописаніи. З нагоди гоголївського ювилею маємо три статї а то: П. Заболотскій: Опытъ обзора матеріаловъ для біографіи Н. В. Гоголя въ юношескую пору, В. Шенрокъ: Замѣчанія къ статьѣ г. Заболотскаго і А. Кирпичниковъ: Сомнѣнія и противорѣчія въ біографіи Гоголя. *І. Кр.*

В часописи **Русскій Филологическій Вѣстникъ** (т. XLVII і XLVIII) занотуємо статї: А. Соболевскій: „Къ исторіи древнѣйшей церковно-славянской письменности“ (3—4, 109—134) — тут автор подає причинки до словника церковно-словянської мови, а власне з поля християнської термінольоґії найдавнїйших перекладів (до кінця X віку), знімає річ про те, де жив епископ Константин, до которого належить Учительне евангелиє та переклад слів Атанасія Александрийського проти Аріян (по думцї д. Соболевського він жив в Солунї), становить далї питаннє, коли й де писав Черноризець Храбр, і відповідає, що писав він не пізнїйше 930 року, може в Солунї, чи принаймнї у містї, де Словяне сидїли поруч з Греками, де було зацікавленнє до словянської просьвіти і т. и. Взагалї замітки хоч і дрібязкові, порушають деякі досить цїкаві питання. — В. Бобровъ в статї „Къ исправленію печатнаго текста Сборника 1076 г.“ (с. 243—259 і 469—477), виложивши історию видання

„Сборника“ (першого д. Шимановського р. 1887, і другого його-ж р. 1894) та полєміку з сього приводу і зазначивши ті поправки, які зробили рецензенти, висловлюєть ся на підставі попереднього, що обидва видання не варті доброго слова й для вжитку не здатні. Се дало переконаннє нашому авторови, що нове палєоґрафічне виданнє сього памятника конче потрібне, з чим ми цїлком згожуємо ся. Але поки таке справдї наукове виданнє з'явить ся на сьвіт, рукопись все більш і більш руйнуєть ся і се утруднює її читаннє, тим то поки-що д. Бобров вважає за корисне дати реєстр поправок до друкованого тексту. Поправки сї, як каже автор, оперті на уважнім порівнанню з оріґіналом і дають змогу користуватись виданнями „Сборника“. В. Щепкинъ в статї „Листки Ундольскаго“ (с. 249—269) спиняєть ся довше над палєоґрафічними прикметами рукописи та її мовою, хоч і не дає останнїх виводів, але думає, що в „Листках“ ми маємо мабуть болгарську памятку першої половини XII віку. Л. Васильева „Новгородское Євангеліе Императорской Публичной Библіотеки и его западно-русскія вкладныя“ (с. 152—169) — в рукописнім катальозї біблїотеки (F. п. I, 17). евангеліє се зазначено, як західно-руське, але проф. Соболєвський звернув увагу на його новгородське походженнє; за тим іде й автор, що обговоривши довше мову євангелия, вказує на „цїлу низку вкладних“, з них найдавнїйша 1399 року — князя Онофрія, а далї XVI віку; розглянувши їх з боку фільольоґічного, д. Василев приходить до висновку, що мова їх усїх — західно-руська. Д. Р. Брандт в своїй розвідцї: „О польскомъ Ѣ“ (с. 201—212), зазначує факт впливу між иньшим української мови на польську й одмічає де-які позички. Треба ще зазначити, що в книзї 3—4 (ст. 482—3) надруковані „Правила о присужденіи премій Н. И. Костомарова за лучшій мало русскій словарь“.

Филологическія Записки умістили цїлу низку статей з приводу 50-их роковин смерти Гоголя. Се здебільшого промови, виголошені в ріжних ґімназиях. Повторяючи давно відоме, вони нїчого нового не дають і наукової вартости не мають. Зазначивши лиш деякі з них (В. Ляскоронскій: „О юморѣ Гоголя“ II-III, 39—47; К. Ельницкій: „Послѣдніе дни жизни и смерть Гоголя“ II—IV, 48—60), ми спинимось трохи довше на більш для нас цікавих: Д. В. Гуссов в статї: „Вѣнокъ на могилу Гоголя въ 50-ую годовщину“ (II—III, 1-16), коли зайшла річ про те, під якими впливами зростав і розвивав ся талант Гоголя, бачить джерело деяких комічних епізодів в „Вечерах на хуторѣ близъ Диканьки“ в українських комедіях батька Гоголя. Вплив на молодого Гоголя і на виробленнє його лїтературної вдачі — крім рідної природи й народнього житя, також Гоголя-батька й українського письменства,

з котрим його познайомив знов-же батько, — підкреслює й автор другої статї: „О жизни и твореніяхъ Гоголя“ (II - III, 61—73), В. Шамраевъ; він приходить до виводу, що Гоголь в российській лїтературі — олицетвореннє українського народу. Дивне уособленнє народу без мови! Ширше над питаннєм про впливи на Гоголя спиняєть ся д. II. Заболотскій в спеціяльній статї: „О вліяніяхъ, подъ которыми слагались личность и творчество Гоголя“ (II—III, 17—38). У Гоголя будили любов і співчутє до України -- житє дїдичів, близьке до села, і народнїй побут, пісні, думи та перекази, нарештї сам батько, що „познайомив його з творчістю українських авторів і таким робом сотворив нове огниво до ланцюга, що єднав будучого письменника з рідним ґрунтом“. Далї д. Заболотскій каже, що українські симпатії будили в Гоголю театр Трощинського та житє в Нїжинї; на думки про рідне навертав його і сум за батьківщиною в далекім Петербурзї та гурток товаришів Нїжинцїв. Цїкаве питаннє зачіпає й д. Смільницький: „Основныя черты духовнаго облика Гоголя и роль его произведеній въ исторіи русскаго самосознанія“ (II—III, 74—113). Зазначивши, що в Росиї Україну знали дуже мало, автор суспільну вагу Гоголя покладає в тім, що він, „малюючи з горячим чутєм і повною правдивістю (sic!) Україну в її минулому і сучасному, розбуркав у всїх, сам того не помічаючи, глибоке зацікавленнє до пізнання своєї богатої й роскішної України та її поетичних переказів і таким побитом найкраще допоміг розвязанню великого історичного завдання: обопільному розумінню й добродїйному з'єднанню двох головних половин „русскаго“ народа“. *С. В.*

Этнографическое Обозрѣніе з українського фольклору дало дві статї. Передовсїм „Нѣсколько малорусскихъ народныхъ разсказовъ“, В. Каллаша (кн. I, ст. 109 - 113) — д. Каллаш подає тут 13 коротеньких оповідань, присланих йому ще перед 15 лїтами. Між ними є кілька анекдотів (звісних уже з друку) і кілька місцевих та історичних переказів, друкованих переважно тут перший раз. Подибуємо одначе тут оден історичний переказ про Мазепу (ч. 10), якого зовсїм не можна прикласти до Мазепи і який належить радше до таких народнїх творів, що ними „проворні мужики“ покепковують собі з „дурних панів“. Баба — очевидно на попередні допити — оповідає, що вона не лише памятає Мазепу і Палїя, але що навіть їх бачила особисто і приглядала ся царському війську, що йшло з ними воювати. Записувач тому подав навіть число лїт баби (70), не додумавшись, що хоч би вона їх іще стілько мала, то й тодї не довелось би їй бачити Мазепу... Кілька записів цїкавих іще своїм диялєктом, що істнує в північній Чернигівщинї. Далї – „Замѣтка о двухъ лирникахъ Черниговской губ.“ А. Малинки (кн. II, ст. 148—160); д. Малинка подає тут коротенькі біоґрафічні звістки про двох глухів-

ських лїрників, Олексія Маслюкова і Ю. Охременка та наводить їх репертуар, із якого подає друком 6 пісень (4 — Маслюкова, 2 — Охременка). Як показуєть ся, репертуар сих лїрників дуже бідний: перших з них, Маслюков, знає заледве 25 пісень, другий ще меньше. Крім того з надрукованих пісень видно, що вони не приносять нїчого нового до відомих уже текстів, а з огляду на мову належать до якихось жарґонових віршів, а не до українських, через що вартість їх упадає ще більше. З тої причини відкритє сих двох лїрників не можна зовсїм записати в особливу заслугу д. Малинцї. У відділї рецензий помістив д. В. Б. рецензию на Етн. Збірник, т. XII (Галицько-руські народнї леґенди. Т. I. видані В. Гнатюком).

Загальний інтерес окрім статї Кузьминського про сучасну пісню (обговореної вже в Записках т. LV) мають ще отсї статї: „Св. Касьянъ и сказка о больной царевнѣ“, Г. Потанина (кн. II, ст. 87—124) — автор переходить тут ріжні відміни казки, надрукованої в „Етноґр. Збірнику“ т. XIV п. н. „Козак Мамариґа“ і записаної в полтавській ґубернії, та виказує її ґенезу і зміни при далеких мандрівках. „Кросна“ В. Добровольского (кн. I, ст. 77 87) — в сїй невеличкій статї подає відомий дослїдник Білорусів опис поодиноких приладів, що складають кросна, і роботи на них. Як матеріял для порівняної студиї про ткацтво взагалї ся статейка становить важний причинок. „Гагаузы Бендерскаго уѣзда“, В. Мошкова (кн. III і IV, ст. 1 - 66, 1 - 91) — про сю дуже цїнну і сумлїнну працю поговоримо окремо.

Живая Старина в сїм річнику принесла чимало інтересного для нас; ми обговорили вже (в т. LV) статю п. Косич про Литвинів Чернигівської ґубернії. До осібного обговорення полишаємо статю д. В. Ясевич-Бородаєвської п. н. „Сектантство въ Кіевской губерніи“ (кн. I, ст. 33—74). Далї маємо „Матеріалы для характеристики малорусскихъ говоровъ Подольской губерніи“, Вячеслава Каминского (кн. I, ст. 75—96). Автор, перебуваючи припадково на Подїлю, записав 87 пісень, яких тексти і надрукував отут. Що-до диялекту пісень, то він зовсїм такий самий, як і на нашім галицькім Поділю, тому для нас специяльно не представляє нїчого цїкавого. Що до пісень, то належить зазначити, що виданнє їх зовсїм примітивне; вони не порівнані з нїякими друкованими текстами, хоч між ними нема мабуть нї одної нової піснї. А порівнаннє таке могло було довести автора до дуже цїкавих висновків: Переважну частину сих пісень знаємо в галицькім репертуарі (Ой чабане, чабане, покинь вівцї пасти; Ой не спить ся, не лежить ся, нї сон мене не бере; Ой Василю, Василеньку, ти люба дитино; Ой у полю снїжок припав; Соловейку маленький, голос в тебе тоненький, і т. д.). Та всї ті піснї подані в дуже лихих і неповних варіянтах, часто помо-

таних, що вказувало-б, що подільські Українці цілком не мають свойого репертуару. Таких виводів не можемо одначе робити, бо записувач, збираючи пісні, міг по просту припадково попасти на недотепів, що не знали йому подати докладних текстів пісень. Чужих впливів, крім одної польської пісні (ч. 12: Ой по той бік Джурипа, стоїт липа зелена; ст. 79) та одної московської (ч. 1: В славном городї я був, много денег заробив; ст. 89), не добачуємо тут.

Подібна до статї Камінського, але ще слабша статя Василя Остапчука „Народныя пѣсни, сказанія, сказки и проч., записанныя въ Сѣдлецкой и Люблинской губерніяхъ" (кн. III—IV, ст. 442—473). Д. Остапчук подає тут 65 пісень і 12 оповідань. Цїлий матеріял виданий так само безсистематично, як і попередній, але приносить дещо й нове. Автор поназивав навіть усї пісні специяльними термінами, але чим кермував ся при тім називаню, нам трудно відгадати. Так приміром „свадебная весенная" пісня зачинаєть ся у нього: Молодая молодиця кивала на мене, Покинь, покинь молотити, а ходи до мене; „весенная" пісня зачинаєть ся ось як: Чи ти не будеш, дївчинонько, тужити, як я пуйду на Вкраїну служити? „весенная старая" (sic!): Ярая рутонько, як у тебе верхи гнуцьця, Молодая Марисю, як за тебе молодцї бюцьця; „лѣтняя при жатвѣ": Люлька моя пеньковая з вечура курила; „лѣтняя": У Марусї хата на помостї, Приїхало три козаки в гостї — і т. д.; таких назв є ще більше і вони нї трошки не відповідають змістови пісень, анї нїчого не мають з ним спільного. Широко розповсюднену пісню про „біду": А хто біди не знає, нехай мене спитає: Моя хата на краю, Добре біду я знаю! — називає він твором якогось Якима Біди, 40-лїтнього, знаного йому селянина, хоч можна-б йому показати записи сеї пісні з перед 40 лїт і т. и. Прозові записи д. Остапчука не представляють теж великої вартости.

Зі статей загального інтересу можемо зазначити тут: 1) Крестьянинъ Австрійской Крайны и его постройки, А. Харузина (кн. ст. 1—32); 2) Матеріалы по исторіи развитія славянскихъ жилищъ, А. Харузина (кн. III—IV, ст. 259—357) і 3) Былинная поэзія на Печорѣ, Н. Ончукова (кн. III—IV, ст. 358—384). *В. Г.*

В теольоґїчних часописях дуже мало що можемо зазначити. **Христіанское Чтеніе.** окрім статей про Гоголя з приводу його ювілею, дав статю: „Московская смута начала XVII в. и ея отраженіе въ литовско-польскомъ государствѣ", проф. Н. И. Жуковича (в XI і XII кн.), що буде обговорена осібно. **Православный собесѣдникъ** дав кн. I і XII статю: „Православные акаѳисты за синодальный періодъ русскаго церковнаго пѣснотворчества" А. Попова, в кн. III оповідаєть ся про святкованнє ювілея Гоголя в Казанській дух. Академії; зазначено, що на

цьому святкованні виявив ся інтерес до українських пісень — їх багато відсьпівав хор академії. **Православное Обозрѣніе** не виходило в 1902 р. „Странникъ“ за 1902 р. не дав зовсім нічого цікавого для нас. *І. Бр.*

Переходячи до огляду польських часописей за 1902 р., зазначимо найперше, що **Ateneum** з кінцем 1901 р. перестало виходити; від р. 1903 зачала виходити часопись з такою назвою, але виключно лїтературна (модернїстична), яка для наших наукових інтересів нїчого не дає. Стара **Biblioteka Warszawska** подала дві статї, цікаві для українського історика: Дра Ф. Конечного: Oświata a dobrobyt w Galicyi — де подана цікава характеристика галицько-польської суспільности на просьвітному та економічному полї, а яку з деякими змінами можна приклaсти її до української. Дра Б. Лозїньского: W przededniu katastrofy (Galicya w roku 1846) обговорена вже в LII т. „Записок“. Згадаємо ще хиба про статю М. Конопніцкої: O Bohdanie Zaleskim. З нагоди великого страйкового руху українських селян в Галичинї в 1902 р. появилось в місячнику **Krytyka** декілька вступних статей, що обговорюють українське питаннє в Галичинї. І так в ст. Rusini i sprawa ruska зовсім поважно і обєктивно виказуєть ся покривдженнє галицької Руси шляхотсько-польськими геґемонами; Na Wschód! — з находи піднесеного шляхтою пострайкового кличу — кольонїзувати східну Галичину Мазурами; Po burzy — пострайкові рефлексиї. Далї занотуємо невеликий начерк укр.-руської лїтератури М. Мочульского: O literaturze ukraińsko-ruskiej — де поданий огляд від Котляревського аж до найновійших часів. Таких оглядів для чужинців нам бажати-б найбільше. Цікава статя Дра В. Собєского: Rola jezuitów w dziejach Polski та Л. Кульчицкого: Charakterystyka współczesnego ruchu rewolucyjnego w Rosyi.

З поміж праць уміщених в історично-археольоґічнім відділї часописи: **Przewodnik naukowo-literacki** дві вже обговорені на иньшім місци, а то А. Брікнера: Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III, в кн. LII і Б. Лозїньского: Głos niemiecki z roku i o roku 1846, в кн. L. Крім тих занотуємо ще К. Пулаского: Stare osady w ziemi Kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej — нескінчена ще статя, що обговорює три осади: Шаравку за володїння Шаравських і Претвічів (тут подана історня обох родів), село Городецьке над Смотричом — подана історня Городка і його дїдичів Свірчів, Гербуртів, Потоцких і ин. і село Вірмени над Смотричом коло Камінця. Далї занотуємо замітку Фр. Равіти-Ґавроньского: W jakiem miejscu leżał zameczek Rów, zrujnowany w czasie napadów w XV w.? — автор доходить до того, що замок Ров не був там, де тепер Бар, але що ним були теперішні руїни замку на Вовчалцї. Далї друкувала ся

Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego. — Є для нас цїкаві листи: з 17 лютого 1865 р. до Ф. Івановскої, де Залєский доносить їй, що небаром мають прийти до Парижа на еміґрацию Кулїш, Костомарів і Білозерський, а він прийме їх по братерськи, українським серцем; з 16 червня 1866 р. до І. Рожанського у Львові, де він доносить, що висилає до Львова поезиї Тараса; тих поезий було в нього три рази тілько, одначе розійшли ся по сьвітї з бурлацькою українською дружиною. Не годить ся друкувати ще листів Тараса, бо богато учасників недолї Кобзаря на Сибірі. Повідомляє, що богато писем Тараса має Бронислав Залєский. Тїшить ся з заходів піднести українське письменство в Галичинї. В листї з 19 червня 1865 р. до Павлина Стахурского у Львові (редактора „Sioło") повідомляє його з жалем, що не може вислати йому поезий Шевченка, бо два днї перед тим вислав їх львівським Русинам (виданнє „Кобзаря" 1866 р.), каже, що ті післані поезиї, то самі гірші, а лїпші розійшли ся і не вернуть назад. Товариш з київського унїверситету др. Бернатович має їх найповнїйшу збірку. В листї з 18 серпня 1866 р. до того самого доносить, що має рукописи по Мих. Грабовскім, по Фішу і Совінськім, в яких є „strzeliste artykuły" на Костомарова і Кулїша, котрих в краю не могли друкувати. В листї з 11 вересня 1866 р. до Д. Понятовскої пише, що Стахурский в полєміцї з Русинами сплутаний своєю еміґрациєю, котрою його все страшать Сьвятоюрцї. В листї з 10 липня 1867 р. до тої самої доносить, що має кілька руських часописей з Галичини, одначе всї писані кирилицею або гражданкою. По простацьки накидує ся на Ливчака, що видає три денники (?), а між ними гумористичний „Страхопуд", w których lżą nas chachły Biełozir, Kulisz i Kostomarow. I jak się nie złościć na łotrów i nie chłostać po imiennie! — кінчить розгніваний Залєский. Цїкаве, що так скоро змінила ся та братерскість і українське серце (д. лист з 17 лютого 1865 р.).

Przegląd polski в тім роцї не подав нїчого, що безпосередно інтересувало-б українського історика. З подальших згадаємо дра С. Ґрабского: Zarys rozwoju idei społeczno-gospodarczych w Polsce od pierwszego rozbioru do r. 1831, Б. Яновского: Polska i Hanza do r. 1411 та дра К. Пайґерта: Podstawy do określenia żądań Galicyi na polu polityki handlowej. **Przegląd powszechny** подав статю проф. А. Брікнера: Język i literatura — огляд над польською мовою і лїтературою за XIX ст. Дальше Ф. Кудельки: Bitwa pod Humiennem 26 listopada 1619 — опис походу Лїсовцїв на горішну Угорщину. Проф. А. Мазановского: Nowa powieść rosyjska. I. Maxym Gorkij. З нагоди страйку подав Prz. pow. два голоси, а то львівського вірменського архиепископа Теодоровича: Z ostatnich doświadczeń та кс. К. Чайковского: Po strejku

żniwiarzy. Богдан Лепкий умістив тут Pogląd na literaturę ukraińską w r. 1901 — автор говорить про соромну заборону українського слова в Росиї, про українську пресу, про найновійшу новелю і повість, про найновійшу українську поезию (між иньшим дещо ширше про Кримського: Пальмове гилля), а вкінци про українські переклади з чужих мов.

І. Кр.

Kwartalnik historyczny — з оригінальних розвідок, умішених в Kwartalnik'у за рік 1902, довша праця д. Прохаски „Rokosz lwowski z r. 1537" буде обговорена на иньшім місци Записок, статї: Лещиньского „Cesya wschodnio-galicyjska na rzecz Rosyi" і „Biskupstwa łacińskie w Mołdawii w r. XIV i XV" проф. Абрагама були вже обговорені в Записках (т. XLIX і LII). Статя д. Потканьского „O pochodzeniu Słowian" містить уваги до книжок проф. Нідерле „O původu Slovanů" і „Slovanské Starožitnosti I"*) — автор займає ся антропольоґічною стороною розслїдів чеського ученого. Головно на підставі антропольоґічних розслїдів, роблених на Мазовії, покликуючись на новійші працї Тарчиньского і Рутковского в Światowit'ї Маєвского з 1900 і 1901 р. і в Материялах антропольоґічно-археольоґічних краківської Академії, доходить автор до результату, що вже в стариннїй історичній добі, від IX до XII в., були визначні антропольоґічні ріжницї серед Словян. В статї „W sprawie Akademii Kijowsko-Mohilańskiej" полємізує д. Яблоновский з рецензиєю його працї про сю Академію, уміщеною Ф. Тїтовим в Трудах Київської Академії (1902 р., III). В рубрицї Miscellanea находимо між иньшими замітку д. Пташицкого: „Gdzie się przechowywały i gdzie się przechowują obecnie akty unii Litwy z Polską?" Автор виступає проти погляду проф. Любавского, висловленого в працї „Литовско-русскій сеймъ", нїби давні привілеї литовські переховувались до р. 1551 в скарбі земськім, а потім переховання їх було поручене канцлєрови литовському Миколї Радивилови і його наступникам і що на се призначено йому в скарбі окремий сховок. На основі привілея виданого 1551 р. Миколї Радивилови, якого оригінал переховує ся в архіві кн. Радивилів в Несвіжі, і на основі пізнїйших конституций соймових доказує д. Пташицкий, що від р. 1551 всї привілеї литовські, між ними і акт люблиньскої унії з р. 1569, були в приватнім перехованю Михайла Радивила і його спадкоємців, князів на Несвіжі, а не в перехованю литовських канцлєрів. Автор подає до відомости, що акти сї і нинї переховують ся в архіві Радивилів в Несвіжі, — сей архив нинї упорядкований і отворений для всїх, що працюють науково.

*) Про неї також була почасти мова в Науковій хронїцї т. LII і LIV Записок.

В відділї рецензийнім (що значно слабне з року на рік в порівнаню з давнїйшими часами, коли був головною окрасою часописи) обговорені між иньшими отсї видавництва і працї: Оршанскій гербовникъ (рец. Волиняк), Сѣцинскій Приходы и церкви Подольской епархіи (рец. той сам жалує, що автор не міг всїх повітів Подільської ґубернії описати так, як повіт Камінецький в своїй працї з р. 1895), Теодоровичъ Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ волынской епархіи т. IV (рец. той сам замічає, що сей четвертий том стоїть далеко низше від попереднїх і не відповідає вимогам науки), Sauerland und Haseloff der Psalter Erzbischof Egberts von Trier Codex Gertrudianus in Cividale (рец. д. Абрагам), Schrader Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, Niederle Slovanské Starožitnosti I, Погодинъ Изъ исторіи славянскихъ передвиженій (рец. д. Брікнер), Голубевъ Кіевскій Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (рец. Волиняк), Сѣцинскій Церковно іерархическія отношенія Подоліи къ Кіевской и Галицкой митрополіямъ (рец. той сам), W Polsce, na Litwie i Rusi klasztory Karmelitanek bosych (рец. той сам), Харламповичъ Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка (широко обговорює д. Віняж), Документы московского архива министерства юстиціи т. I (рец. Волиняк), Лаппо Великое княжество Литовское за время отъ заключенія Люблинской Уніи до смерти Стефана Баторія (рец. д. Новодворский признає вартість книжки невеликою), Archiv für slavische Philologie XXII (рец. Брікнер), Podlasiak Kodeń Sapiehów (рец. Волиняк), Szelągowski Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce (рец. д. Ґарґас), Karwicki Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości (рец. Волиняк), Акты издаваемые виленскою коммиссіею для разбора древнихъ актовъ XXVIII (рец. той сам), Археографическій сборникъ документовъ издаваемый при управленію виленского учебного округа т. XII (том присьвячений історії Василіяньского чина — рец. той сам), Abrys domowey nieszczęśliwości y wewnętrznej niesnaski, Woyny Korony Polskiey y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Anno 1721 wydał Kluczycki (рец. той сам — се хронїка Василіяньского чина написана Василіянином Олешевським), Gorczak, Radzimiński, Kozicki — статї про рід Сангушків (рец. д. Прохаска), Любавскний Литовско-русскій сеймъ (рец. д. Якубовский звертає увагу польских істориків на сю роботу тим більше, що опираєсь вона на великанськім, переважно непублікованім засобі документів), Rawita-Gawroński Historya ruchów hajdamackich (рец. д. Корзон виказує авторови богато похибок, толкує се одначе великим протягом часу і великою скількістю історичних подій, які автор мусїв обняти в своїй роботї) і Маркевич До біоґрафії гайдамаків Зелїзняка і Чорняя (тільки названа, а не зрецензована). В Хро-

ніці д. Е. Барвіньский подав замітку і про діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка, та завважає, що виділ товариства неслушно жалує ся, що субвенциї, які товариство одержує від держави і краю, виносять всього $^1/_5$ того, що дістає краківська академія, бо діяльність Товариства годї рівняти з діяльністю академії, навить з зверхнього погляду, не говорячи вже про внутрішню вартість публїкаций; діяльність Товариства ледви можна-б порівняти з діяльністю краківського наукового товариства перед його переміною в Академію. Цїкаво-б знати, чи ш. автор вірить сам тому, що написав тут? *Ю. Л.*

Pamiętnik literacki, czasopismo kwartalne poświęcone historyi i krytyce literatury polskiej, wydawane przez Towarzystwo literackie imienia Adama Mickiewicza ze stałem współpracownictwem Aleksandra Brücknera, Ignacego Chrzanowskiego, K. M. Górskiego, Józefa Kallenbacha, Stanisława Ptaszyckiego, Stanisława Windakiewicza pod redakcyą Wilhelma Bruchnalskiego, Bronisława Gubrynowicza i Edwarda Porębowicza. We Lwowie. Rocznik I, 1902, zeszyty 1—4, ст. 1—730.

Польське лїтературне товариство ім. Міцкевича у Львові, що доси виявило свою діяльність тим, що розпочало й перервало критичне виданє творів Міцкевича і опублїкувало кілька томів неперіодичного „Pamiętnika", присьвяченого майже виключно Міцкевічіянам, від 1902 р. розпочало публїкацію отсього квартальника зі значно розширеною проґрамою. В склад кождого зошиту входять розвідки, нотатки (анальоґічні до місцеляней у наших Записках), матеріяли, рецензиї й справозданя та бібліоґрафія. Перший річник, який отсе маємо перед собою, визначає ся значним богацтвом матеріялу (9 більших розвідок і 3 менші, що повинні би властиво ввійти до рубрики нотаток), 28 нотаток, із яких деякі повинні-б фіґурувати між розвідками, 8 збірок або комунїкатів матеріялів і 64 більших або менших рецензий.

Між статями годить ся на першім місцї назвати працю проф. Брікнера, Znakomitsi pisarze wieku XVII. I. Łukasz Opaliński. Автор уперве ідентифікує твори сього талановитого письменника і підносить їх важність. Він важний також для нас як автор з'їдливого опису битви Поляків з Хмельницьким під Пілявцями 1648, уміщеного в безіменній брошурі „Coś nowego pisanego"; сей опис був опублїкований в р. 1898 у Записках у додатку до моєї розвідки „Хмельнищина 1648—49 р. в сучасних віршах"; тодї вже я догадував ся, що автором сього замітного памфлета був Опалїньский — я думав очевидно про Криштофа, воєводу, автора „Сатир", не знаючи нїчого про його брата маршалка Лукаша.

Друга праця проф. Брікнера „Z dziejów dawnego teatru polskiego", написана з приводу ширшої розвідки Ст. Віндакевича „Teatr

ludowy w dawnej Polsce", доказує, що д. Віндакевич опер свою працю на зовсїм фікцийних даних; що ніякого людового театру в Польщі до XVIII в. властиво не було, а були зразу церковні містерії, потім латинські дияльоґи і нарештї шкільна драма з інтермедіями. Занотуємо кинену принагідно в тій розвідцї відомість, що в р. 1547 китарист воєводи троцкого Яндрух (Jędrek) дістав золотого за відсьпіване руської думи (ст. 554).

З дрібнїйших праць та комунїкатів, уміщених у тім томі, найважнїйший для нас причинок д. Ферд. Бостля „Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie" (ст. 294—303). Д. Бостель подає з львівського архіва декілька документів, із яких можемо бачити, як виглядала перша руська друкарня у Львові „Москаля Федорова", і переконуємо ся, що Федоров друкував у Львові крім звісного „Апостола" з р. 1574 ще якусь „Біблїю", якої по його смерти знайдено 120 повних, але не оправлених і 80 неповних екземплярів. Друкарню і неповні екземплярі Біблїї закупили брати Мамовичі (не Мамоничі) з Вильна. Комунїкат Конст. Войцеховского „Listy Franciszka Wężyka" дає пару причинків до біоґрафії забутого українсько-польського поета Тимона Заборовского. В відділї рецензий потую відзив проф. Брікнера про розвідку проф. К. Студинського „Pierwszy występ literacki A. Pocieja".

І. Ф.

Wisła (т. XVI) не приносить ніякого причинка до нашої етноґрафії, а навіть не подає нї одної рецензиї на виданя етноґрафічної комісиї Наук. Тов. ім. Шевченка, хоч вони в попереднім роцї вийшли в означенім речинци і хоч у давнїйших річниках „Wisła" звертала на них увагу Та се походить мабуть не так із вини самої редакциї, як із браку фахових людий, що слїдили-б за відповідною новою лїтературою, особливо коли вона належить до сусїднього народа, а не якогось далекого, що мало може кого інтересувати.

Новина, заведена редакциєю в сїм річнику, що впадає сильно в очи, се — третя книжка „Wisły", присьвячена в цїлости ріжним матеріялам і описам із Люблинської ґубернії. Матеріяли зібрані з нагоди вистави в Люблинї в 1901 р., на якій був окремий етноґрафічний відділ. Люблинська ґубернія, як відомо, притикає й до Галичини (повіт Рава Руська і далї на захід аж до Сандоміра) і має мішану людність, як Галичина; в деяких повітах руська людність сидить великими збитими масами. Взявши таку книжку до рук, ми були певні, що у справозданню з вистави почуємо щось теж про Русинів, а між матеріялами знайдемо й руські. Та якеж було наше здивованне, коли в цїлій книжцї не знайшли ми нї одної згадки про них і лише з текстів, наведених у трьох місцях, можемо догадувати ся, що й вони там є! Ось і сї мі-

сця: На ст. 358-359 поданий коротенький опис хрестин із села Наброжа (Nabroż) в Томашівськім пов. В описї наведені й дві пісні, що звучать так у оригінальній транскрипциї:

Kumuniu, lubuniu,
Szczo budem robyły,
Jak bude babunia
Z woroczkom jezdyty?
Z woroczkom jezdyty,
Talary zbiraty,
Kumuni, lubuni
Bude oddawaty.
Talary, talary,
Tośte dorohye,
A u naszej kumandziuni
Kumy dobyrnyje.

А друга: Ide babunia z torhu, weze kwitoczok torbu:
To z ruty, to z kałyny, do N. na chrestyny.

Друге місце — се коротенький опис розширеної досить забави, званої „колодкою". При ньому подані також дві пісні, одна чотировіршева, друга шестивіршева. Мова пісень чиста — як і попередніх — а коли є дещо сумнївне, то воно певно походить із рук записувача.

Третє місце — подибуємо у статї Сьвідзїньского „Z gminy Skierbieszów". На ст. 301—344 подано там кілька пісень, а між ними подибуємо дуже цікаві не з фолькльорного, але з фільольоґічного боку. Пісні сї такі макаронїчні, русько-польські, яких не доводилось нам досї зустрічати. Тому дуже велика шкода, що автор не згадує зовсїм нічого нї про самих людий, нї про їх мову, анї не наводить ніяких текстів у працї, що могли-б бути дуже інтересні і кинути деяке сьвітло на поясненне причини такої язикової мішанини. Приведемо на взорець пару виїмків із тих пісень в оригінальній правописї:

1) Steremajdo, steremaj*)!
Poschodzili się krowajnicy
Korowaju plaskaty:
Chodzi mateńka zafrasowana,
Niema czem częstowaty.
Częstowała ich czerwonym winem,
Nie chcieli jego pity:
Chcieli oni młodą dziewczynę
Za stołem posadyty.
2) Steremajdo, steremaj!
Czerwone racze
Koło przypiecka skacze
I w piec zahladaje,
Czy się korowaj udaje.
3) Dopomoży nam; Boże, (2)
I preczystaja maty
Korowaj ubraty.
W tym ogródeńku ziele,
W tym domu sam Pan Jezus chodzi,
Bo się żaczyna wesele
Zosi, dońki, hołubońki.
Schodyte sia do lubońki,
Do miodu, wina pity,
Do korowaju robyty і т. д.

Що до загальної характеристики сеї книжки, належить завважати що переважна часть зібраних у ній матеріялів — слабка: нема в них нї повноти, нї докладности, нї заокруглення, та супроти факту, що їх збирали нефахові люди, не могло й інакше вийти.

*) Так зачинаєть ся більше пісень.

Зі статей иньших книжок, надїємо ся, будуть обговорені осібно статї Радлїньского про юдаістичні апокрифи, й М. Ґоздави про давнїй Камінецький повіт; далї згадаємо докінченнє статї Олехновича про раси в Европі (перетолкованої на руське в Лїт.-наук вістнику), M. Zaborowski — Słowianie pod względem rasy (переклад дуже пустої працї), S. Szober — Kwestjonarjusz do djalektologji polskiej i ин. Дуже впадають в очі статї як: Rumlówna — Z mili kwadratowej obszaru nad rzeczką Kosówka, або: Wawrzeniecki — Wieś Prandocin i ин. що задля своєї недокладности, неповности та задля подаваня в них таких матеріялів, які можна приложити до кождої місцевости, не мають нїякої вартости. Старанєм редакциї повинно бути — не друкувати таких статей, хоч би се мало вплинути на зменшеннє журнала.

Lud приніс кілька статей з области нашої етноґрафії, але на жаль вони так стоять низько що до свойого наукового характеру, що мусимо їм з гори відмовити всякої вартости. Окрім обговореної вже статї „Legenda o zameczku w Bełzie“ (Записки т. LV) такий же характер мають „Wśród mar“ Й. Шнайдра (ст. 183—187) (про сього автора говорив я при оцінцї його ширшої працї про Гуцулів, друкованої також у Lud-ї, тому тепер не буду повтаряти того самого, тим більше, що статейка виносить аж дві картки друку та містить пару етноґрафічних уваг з поміж Бойків — з Перегінська і околицї і „Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego“ (ст. 265—274 і 368—392) проф. Брон. Ґуставіча, що обговорена буде осібно. Згадати тут належить іще про конець недокінченої в рукописї статї М. Ґумпльовича: „Polacy na Węgrzech“ (ст. 262—264). Поданий тут історичний вступ до Спіської столицї, але до етноґрафічних її відносин авторови не довелось уже дійти. У відділї рецензийнім подибуємо також рецензию на II т. „Материялів до укр. руської етнольоґії“, написану Алекс. Мединьским.

Взагалї належить завважати, що „Lud“ з публїкацією материялів стоїть зле, а українських, як із повисшого видно, й зовсїм зле. За те треба признати з другого боку, що має він і статї інтересні та цїнні, яких ми одначе не обговорюємо тут тому, що вони не стоять у звязи з українською етноґрафією. Декілька з них одначе бодай назвемо: 1) L. Młynek, Zabawy sierskich pasterzy przed 20 laty; 2) Dr. Zygmunt Jaworski, Pasterstwo w Tatrach polskich; 3) Dr. Zofia D. Golińska, Badania nad alkoholizmem w zachodniej Galicyi; 4) Smólski, Ze zbioru podań, opowieści i baśni kaszubskich (хоч науково не оброблені й сї матеріяли) і ин. Я надїюсь, що й українські матеріяли будуть стояти висше, коли для них винайде собі редакция якогось фахового референта, що не лиш не пустить що будь до друку, але й по-

дасть охочим вказівки, як робити записи, аби вони принесли науцї якусь користь. *В. Г.*

З часописей угорських **Századok** у сьому роцї дали тільки одну, розвідку, що дотикає, і то лише посередно, нашої минувшини. Се опис битви з Татарами коло Мугі, над р. Шайо в р. 1241, зроблений д. Олчварі (Olcsváry), п. з. A muhi csata (I—III). Автор фаховий військовий чоловік, знає історію воєнної тактики, пізнав докладно відповідні історичні жерела і дав образ не тільки самої боротьби коло Мугі, але й цілого татарського походу на Угорщину. Починає від першої появи Татарів у східній Европі. Коротко оповідає про рр. 1223, 1237, 1239 і 1240 на Руси, опираючись на працях Вольфа, Ґолїцина (Allgemeine Kriegsgeschichte des Mittelalters) і Стракоша-Ґрасмана; на основі Гаммера говорить про спосіб войовання у Татарів, а дальше переходить до представлення самого походу на Угорщину, почавши з Волини. Напрями походу зі всїми галузями ілюструє окрема мапа. До сеї частини зібрав автор доволї численну лїтературу і жерела. Що до мапи, то передусїм сильно разить те, що топоґрафія на нїй нинїшня (Стрий, Станїславів і т. ин. навіть Новоґеорґієвск!). При тім автор перемішав Камінець над Случею з Камінцем Подільським. На мапі він визначає дороги Татарських віддїлів так: на Волини розділяєть головна сила наперед на дві части: лїва іде в південнім напрямі через Поділє у Молдавію і трьома шляхами входить у Семигород, коло Радни, Брашова й Оршови; права частина розділяєть ся коло Острога, лївий віддїл іде на Кременець, Галич, Стрийську долину, Мункач в долину Тиси, правий віддїл іде на Володимир, Сандомир, Краків, Вроцлав, Моравію і т. д., випускаючи на північ ватаги — одну на Холм і долїшню Вислу, другу з Сандомира на Радом і Ленчицу.

Вкінцї переходить автор до описання самої головної битви та ілюструє її окремою ситуаційною картою.

Взагалї розвідка користна для повного зрозуміння сього великого походу Татарів.

З иньших розвідок зазначимо: Критичні дослїди над жерелами до зносин Людвіка Вел. з Венецією — Ф. Бавмґартена (I—IV); Житє і твори Мих. Бегайма з мад. історичної точки погляду (I—VI) І. Бляйера (Bleyer); дослїд над т. зв. Будинською лїтописею — А. Домановского; Кошут та Вешелейнї і справа панщини 1846—47 р. З. Ференці (I—II); король Іван (Заполя) і римська столиця — В. Франкнов'ї (Fraknói); смертельна хороба Людовика Вел. — А. Понра (Pór); про приналежність міст Залавар і Пейч (Pécs) до держави Прівіни — Й. Штешеля (Stessel). Вкінцї збірка статей п. з. „правда чи блуд?“ (VII); вона містить полєміку Бляйера, Франкнов'ї, Раца (Rácz) і Турі

(Thúry) з поглядами, піднесеними недавно в польській історіоґрафії А. Прохаскою, а піддержуваними проф. Брікнером, що до битви під Варною. Як відомо д. Прохаска хоче увільнити короля Владислава від закиду зломаня присяги, доказуючи, що ніякого заприсяженого укладу з Турками не було, а дальше, що погром 1444 р. спричинили Мадяри, себто сам Гуняді, утїкши з поля битви. Згадані мадярські історики полемізують із тими поглядами, доказуючи цїлком противний погляд, найосновнїйше Турі; для піддержаня свого погляду наводять ряд нових жерел, незвістних д. Прохасцї. Поданий тут також лист проф. Брікнера до дра Раца у відповіди на рецензію його Geschichte der polnischen Literatur (де прийнято погляд д. Прохаски за певний), проф. Брікнер обстає при тій самій думцї (голословно), але робить се дуже характеристичним способом, дуже слїдним в останнїх часах у сього ученого. Остаточно справа вимагає ще певного порішення. Иньші статї полишаємо на боцї. Біблїоґрафічний відділ доволї бідний; з наших видань обговорюють ся там постійно „Записки" (P. G.), чи властиво подаєть ся тільки їх зміст.

Történelmi Tár — у сїм збірнику історичних матеріялів, веденім без усякої системи, не знаходимо в 1902 р. нїчого, що дотикалось би тїснїйше нашої минувшини, хиба ось які дрібницї: В реґестах до історії комітатів — Лїптовського і Туровецького (A liptói és turóczi registrum) бачимо згадку про наданнє королем Бейлею IV Тарновця за 30 марок Mladik Rutheno 1262 р. (пор. М. Грушевський — Історія України-Руси III, 108), подібно стрічаєть ся Dominicus Ruthenus, що дістав землю від короля Андрія II (пор. ibidem ст. 109) (§ 27і 64). У збірцї грамот п. з. Oklevélek a Hunyadiakkorából (Грамоти з часів Гуніядів) під ч. XXXV маємо лист короля Матїя 2/II 1482 до Емериха Заполї, спишського жупана, де король звертає його увагу на велику конкуренцію сримського, взагалї південного, вина для північного, через яку винницї упадають. Північні вина давнїйше ішли поза межі Угорщини, а тепер a Polonis et Ruthenis aliisque nationibus regnorum et regionum superiorum contempnerentur. Тому велить, аби південні вина не довожено дальше, як до Луц, Дебрецена, Сатмара, a non versus Poloniam, Ruthenos et Scepusium aut Cassoviam. З того видно, що традиція Галицької держави ще була жива і її землї відділювано цїлком докладно від Польщі.

Ethographia — в сьому роцї продовжав Ґейза Надь свою розвідку про народи в XIX ст.; тут прийшли на чергу Болгари, Лужицькі Серби і Туранцї (уральсько-алтайські племена); про характер і стійність сеї працї говорено вже при оглядї за попередній рік. Той самий автор подав статю про Туранцїв і Арійцїв (1—3), даючи позір на їх

розділ з боку язикового й антропольоґічного. Нового не дає автор нїчого, обмежаєть ся зведеннєм дотеперішнїх дослїдів, далекими одначе від повноти. Б. Белошіч (Bellosics) обговорює народні звичаї на Угорщинї сьвяткувати ніч під св Івана (Купало). Сей культ огня обходять усї народи, але головно в північно-західній, полуденно-західній і полудневій Угорщинї. Що до тамошнїх Русинів, то автор зазначує тільки одну околицю — верхнього Уга (Верховина), де сей звичай знаний (1—3). І. Карачонї хоче відповісти на питаннє, звідки взяла ся назва місцевостей „Ardó", яка виступає і на руській теріторії (в Уґочі, Берегу, Землинї, Шаришу). Знайшовши в старих документах форму „Ordó" і „Erdőóvó", догадуєть ся, що се значить стільки що „Erdő" себто ліс і звязує жителїв сих місцевостей із звістними зі старих документів „custodes silvarum". При тому покликуєть ся автор на те, що одна з тих місцевостей по словацьки зоветь ся „Гайпік" (у Зволенї) (8).

Результат останнього спису людности на Угорщинї розбирає Sz—ő, підчеркуючи зріст мадярського елємента та бідкаючи з другого боку, що на Угорщинї все таки богато таких, що не уміють говорити по мадярськи. Виводів автора що до Русинів подавати не будемо, з огляду, що на иньшому місци займаємо ся докладнїйше сею статистикою. Що до иньших народів, то Мадяри за останнїх 10 лїт зросли з 42·8% на 45·4%, знайомість мадярської мови зросла з 48·5% на 51·4%; Нїмцї упали з 12·2 на 11·1; Словаки з 11 0 на 10 5; Румуни з 14 9 на 14·5 %; Хорвати з 9 на 8 7; Серби з 6 1 на 5·5; тільки одні Русини задержали ся на тому самому становищи 2·5% (з Хорватією і Славонїєю 2·2%). В дїйсности релятивне число Русинів збільшило ся. *С. Т.*

Archiv für slavische Philologie в XXIV томі дає далеко меньше безпосередно для нас інтересного матеріялу, як попередні річники. Уміщені статї в більшій части дотикають історії мови і лїтератури північних та полудневих Словян.

F. Lorenz в статї Das gegenseitige Verhältniss der sogenannten lechischen Sprachen (с. 1—73) ставить питанє, чи мова т. зв. кашубська, близша до польської, чи полабської? Відповідь на се питанє дає автор на підставі результатів пильного та взірцевого порівнаня 1) мови полабської і польської 2) полабської, кашубської і польської, вкінцї докладної аналїзи мови кашубської. Він виступає проти погляду, буцїм то мова польська і полабська творили коли небудь одну спільну ґрупу. В західно-словянській родинї розріжнює він три самостійні мови сербську, польську і полабську (чесько-словацька не входить тут в гру). Згідности, які заходять в сих мовах поясняє собі Шмідтовою теориєю хвиль. Тільки новотвори доказують спорідненє мов; згідности, які полягають на задержеяю чогось старого, не мають для автора нїякої доказової сили. Мова

полабська і кашубська творили колись одну цїлість. Кашубська мова не може уважатись польським діялектом. Вона дїлить ся на дві части, полудневу і північну — північна зовсїм ніякий польський діялект і тїсно звязана з полабською мовою; південна — се може давний польський діялект, що підляг сильно польському впливови. Хоч автор, що до полуднево-кашубської мови подає тільки гіпотезу, то по нашій думцї належало-б краще говорити про первісну чистїйшу кашубську мову, яка ізза територіяльних і полїтичних причин улягла сильному впливови польської мови. Вкінци виступає автор проти спільної назви „pomorskich", яку дає Рамулт для мови полабської, словінської (slovinzisch), кашубської, тому що вона може прикладати ся тільки до Словян на схід від Одри, Словяни-ж на захід від Одри звали ся Вендами. Більше подобаєть ся йому назва „балтийські" сам подає назву „ostseewendisch". A. Leskien „Untersuchungen über Betonungs und Quantitätsverhältnisse in den slavischen Sprachen" (104—137) — се одна із частин розпочатих і частию оголошених студій над повисшим питанєм; автор переходить наголос слова (verbum), при чім користуєть ся матеріялом, який подають мови црк.-словянська, сербо-хорватська і російська. A. Landau в статї Zur polnischen Gauersprache (c. 137—150) стараєть ся пояснити лексикальний матеріял зібраний А. Куркою (Słownik mowy złodziejskiej, Lwów 1899). Поясненя автора переважно цїлком оправдані і влучні, хоч велике число слів лишило ся без поясненя, тому що воно переходило сили автора. M. Speranskij — Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećković's (c. 172—182) займаєть ся головно марґінесовими нотками сего полуднево-словянського ев. з XIV в. і бачить в них впливи широко розповсюдненої лїтератури „Питань і Відповідий". Gergorij Iljinskij п. т. Zur slavischen Wortbildung (c. 224—229) стараєть ся пояснити походженє 1) суфікса *ба* нпр. ходьба, хвальба, 2) суфікса — *ство* нпр. начальство, вкінци пояснює походженє слова невѣста; всї гіпотези автора надто сьмілі і коли з першою можна би подекуди згодити ся, то друга і третя ніяк не можуть остояти ся. Праця: Rajko Nachtigall — Ein Beitrag zu den Forschungen über die sogenannte „Бесѣда трехъ святителей", була нами уже обговорена в цїлости („Записки" т. L, Н. хр. с. 19). A. Musić — Zum Gebrauche des Praesens verbi perf. im Slavischen (ст. 479—524) стараєть ся пояснити сю появу, що приходить тільки в словянських мовах, і виказати обставини, в яких вона являєть ся; статя пильна, одначе односторонність автора в подаваню прикладів тільки із церк.-слов. і сербо-хорватської мови, ніяк не може бути доброю стороною працї при рішаню питаня загально-словянської натури. Gustav Adolf Thal п. т. Textkritische Studien zu Homilien des Glagolita Clozianus

(с. 514—554) дає порівнане гомілій в Кльоцовім збірнику із відповідними гомілїями в супральськім кодексї і гомілїями Мігановича. V. Bobrov п. т. Zur Wiederherstellung einiger unleserlicher Stellen in der Handschrift „Sbornik Svjatosław'a" vom Jahre 1076 (с. 311) подає лекциї місць 175в, 163а, 163в, в другім виданю Шимановського.

Иньші статї ще меньше мають інтересу для нас. В критичнім відділї занотуємо цїкавійші оцїнки M. Speranskij — Hrinčenko, Kleinruss. Folkloristik (с. 306—307), W. Nehring — Brückner, Geschichte der poln. Literatur (с. 588—592), V. Jagić — Vrabelj, Ugrorussische Volkslieder (с. 620—622). Проф. Брікнер п. т. Polonica дав огляд польської лїтератури історичної й фільольоґічної за р. 1900. *І. Б.*

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschichtlichen Forschung, von Dr. Matthäus Much, Берлин, 1902, ст. IV+311.

Автор виступає з своєю теориєю індоевропейської правітчини: вона лежала в північно-західній Европі, займаючи побереже й острови Балтийського й Північного моря (з Данїєю й Швециєю), до Гарца й Тірінґського лїсу, Рудних гір і західнїх виступів Карпатів на полуднї, до Одеру — на сходї; звідси ще в камяній добі індоевропейські племена розширили ся до Альп і Балкану, зайняли Британські острови і т. д. Свою теорію опирає автор виключно на археольоґічнім і антропольоґічнім арґументї — й дійсно в сім, себто в одностайности камінної культури і антропольоґічного типа вказаних країв вона може знайти певне оправданнє, та стрічаєть ся знову з иньшими фактами, що сильно її противлять ся. Але хто й не згодить ся з останнїми виводами автора й його теорією правітчини, з користию прочитає сю книжку з огляду на цікавий, зібраний тут археольоґічний матеріал. Так нпр. II розділ доводить місцеве походженнє европейського знарядя з нефріта й хльоромеляніта (що до ядеіта автор хоч мав би охоту, але таки не годен сього довести) й прикрас з туркуса; III розділ збирає матеріал про росповсюдненнє мальованої й орнаментованої спиральним орнаментом посуди т. зв. перед-мікенського типа (про українсько-руські находки автор черпає звістки з других і третїх рук, але про західнї зберає цікавий матеріал); IV слїдить розповсюдненнє домашнїх звірят в камяній добі центральної Европи, а долучена табличка дає погляд і на иньші сусїднї краї, і т. д.

М. Грушевський.

Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet. Von Professor Dr. Gustaf Kossina (Zeitschrift für Ethnologie, 1902, c, 161—222).

Др. Косіна „не будучи нескромним“, з великим натиском підносить, що його відчит на касельськім з'їзді 1895 про передісторичне розпростореннє Ґерманців впровадив нову методу прецизного археольоґічного досліду в студийованнє передісторичних часів Індоґерманців. Тим більше злий він на дра Муха, що в вище згаданій книжці „виліз вповні по його плечах“, зробивши з його правітчини Ґерманців правітчину Індоевропейців, і при тім вповні замовчав працю дра Косіни. Др. Косіна також ідентифікує правітчину Ґерманців (північну Німеччину) з індоевропейською, але потрапить то инакше скомбінувати й на иньших, sichersten und in den Einzelheiten bestimmtesten Aufklärungen оперти, нїж зробив то др. Мух в своїй книжці, котру др. К. в своїй статї сильно натягає. В арґументацію проф. Косіни не буду входити — праця його має інтерес методольоґічний, і то неґативний. Автор виступав і в сїй статї виступає одним з найбільше рішучих репрезентантів скептичного погляду на вартість лїнґвістичних виводів для передісторичних дослїдів, взагалї тепер дуже розповсюдненого серед археольоґів і антропольоґів. Методи лїнґвістів, розуміє ть ся, потрібують поправок і контролї, але всї скептичні замітки антропольоґів і археольоґів тратять всяке враженнє на лїнґвістів, коли на місце лїнґвістичних елюкубрацій археольоґи й антропольоґи дають такі свої композиції, як книга дра Муха, або ся статя дра Косіни. *М. Грушевський.*

J. de Morgan, G. Jèquier et G. Lampre Délégation en Perse. Mémoires. t. I. Recherches archéologiques. 1-ien serie Fouilles à Suse en 1897—1898 et 1898—1899, in 4°, Париж, 1900.

J. de Morgan, La Délégation en Perse 1897 à 1902, in 16°, Париж, 1902.

Скористувавшись добрими почуттями перського шаха до Франції і його пробуваннєм у Парижі за часи вставки, французький уряд зумів здобути від його виключно монопольну концесію на усї археольоґічні розвідки у Перській державі на вічні часи, з тим що усї знайдені річи мають іти до французьких музеїв. Ще перше нїж ся концесія була затверджена міжнародним трактатом, французьке міністерство осьвіти послало вже до Персії свою делеґацію під проводом відомого вже вченого Ж. де Морґана, ще ранїйше зробив вже поважні археольоґічні розвідки у Єгиптї. Першим дїлом Морґана було узятись за розкопуваннє руїн давньої Сузи, які тепер становлять собою досить велику гору серед широкого степу. Розкопуваннє се. задля котрого французькій

делеґації треба було вибудувати собі на розї тої гори правдиву фортецю, щоб боронити ся і боронити свою працю і наукові здобутки від на півдиких Арабів, — почалось вже з 1897 року, а в 1900 уже з'явивсь перший том Мемуарів делеґациї, котрий, як ми побачимо зараз, має для нас богато більше інтересу, ніж можна було-б думати на перший погляд.

Ще попередні вислїдки Loftus'a і Dieulafoi, а також і кілька підземних ходів, що прорізали гору у самій її підвалині трохи не до середини, показало ся що Сузська гора чи телль, як Морґан зове її по тамішньому, становить собою руїни не одного міста, а кількох, котрі засновувались одно на руїнах другого, і що в самій спідній своїй верстві вона ховає у собі останки ще передісторичних часів і именно доби неолїтичної. При розвідках знайдено було багато кремяного начиння і дуже численні черепяні вироби — посуда і статуетки цїлком подібні до тих, що були знайдені у неолїтичних же верствах Трої і Мікен, а потім на Кипрі і у Капподокії і нарештї були відшукані і у нас на Україні коло Трипілля і ще ранїйш у Галичинї і на Буковинї: у Васильківцях, Городницї, Золотому Більчі, Шипеницях і т. д.

Про глиняні статуетки ми маємо у І томі Recherches archéologiques де Морґана тільки майже дві сторінки тексту та дві таблиції дуже гарних автотипій. В порівнанню з нашими сузські статуетки відзначають ся далеко більшою зручністю працї, більшою викінченністю і далеко більшою артистичністю. Навіть у найбільше примітивних з їх визначені вже не тільки ніс, очи, вуха, ноги і груди як у наших, але й рот і волося, а иноді й окраси, як нпр. намисто, а на пізнїйших навіть і одежа; окрім того між їми ми бачимо не тільки виключно жіночі фіґурки, а й чоловічі. Одначе при сїй ріжницї, котра може залежить від того, що по словам де Морґана статуетки знаходять ся трохи не в усіх верствах сузського телля, і можуть належати до ріжних епох, між ними і нашими є кілька ознак цїлком спільних: сузські статуетки, так як і наші, дїлять ся на два головні типи — плесковатий і повний (en rond bosse), жіночі груди і ноги сформовані у їх дуже подібно до наших, у деяких з їх рук або зовсїм нема і замісць їх зроблені якісь додатки, неначе крильця, або коли є, то вони стулені до купи під грудями, так як на однїй з статуеток д. Хвойки (Труди XI Археольоґ. з'їзда у Київі, табл. XXII, мал. 7). На більше викінчених фіґурках руки дуже виразно піддержують жіночі груди, що на погляд де Морґана зближує їх до статуеток халдейської богинї Бельтиси.

Що до посуди, то вона ще близша до нашої ніж статуетки. Більша частина її мальована зовсїм така-ж як і у нас і що до фарби і що до орнаментації (хвилястими лїніями і волютами). Так як і наша, сузська посуда дїлить ся на три головні типи: 1) посуду з тонкої дуже гарної

звичайно сьвітло-жовтавої або рожевавої глини, помальовану дуже тонкими і гарними рисами, 2) посуду з досить доброї ще глини, але грубу і помальовану меньш зручно і 3) посуду з лихої мішаної глини без усякої орнаментациї. З сих трох типів де Морґан признає третий за тип звичайний неолїтичний, перший за тип індустрії передмікенської, а другий за той же тип але у підупалому станї. Сї усї три типи ми маємо і у нас з додатком четвертого, котрого у Сузї нема зовсім — з лінїйною орнаментацією нарізаною по сирій ще глинї — він становить собою варварську імітацію правдивої передмікенської кераміки.

Окрім сих річей дуже цікавих задля нас з погляду нашої археольоґії і окрім опису дуже гарних і надзвичайної наукової ваги знахідок, інтересних спеціяльно для східньої археольоґії (вони посувають наші протоісторичні відомости далеко далї нїж вони були досї), I том меуарів Морґана містить у собі дуже богато технїчних деталїв що до наукового розкопування, котре у Сузї доведено їм до найбільшої перфекції і котрому дуже і дуже не заводило б поповчитись нашим доморослим археольоґам на Українї.

Друга книжечка де Моргана, призначена більш задля відвідачів його вистави у Парижі в 1902 роцї, містить у собі історию розвідок, дуже цікаве оповіданнє про житє і працї делеґациї на руїнах Сузи, а також і коротенькі відомости про знахідки, до котрих додано кілька цікавих малюнків. Окрім розкопок сузського телля, описаних далеко ширше у „Мемуарах“, ми знаходимо у сїй книжечцї коротенькі звістки про дещо з нових здобутків: про велику бронзову колюмну (2 метри довжини) усю вкриту клинцюватими письменами і особливо про знайдену в однїй стїнї гробницю ахеменидської доби (IV стол. перед нашою ерою) з бронзовим саркофаґом, що містив у собі кістяк з чудово зробленими золотими окрасами висадженими дорогими каміннями. *Хв. Вовк.*

Боярская дума древней Руси. В. Ключевскаго. Изданіе третье. Москва, 1902, ст. VI+547.

Д. Ключевский видав минулого року уже третє виданє своєї звісної студиї, що в звязку з історією думи дає образ цїлої социяльної історії Росиї аж до кінця XVII в.

Коли приходить ся нам порівнати третє виданє з попереднїм, то бачимо передовсїм, що головний погляд автора на утворенє Київської держави і московського царства, на початок думи і становище її та боярства лишив ся цїлком незмінений. Так само вихідна точка і загальний плян навіть в найдрібнїйших детайлях не підпали найменьшій змінї.

Та з самого вже побільшеня книжки о несповна 30 сторін можна судити, що не одно виправив автор і не одно мусів доповнити. Дійсно, не змінюючи майже в нічім. своїх поглядів, розсипав автор за те по цілій книжці цілий ряд нових уваг, котрі докладнїйше ілюструють давнїйші його погляди.

Взагалї стараєть ся він в новім виданю доповнити і яснїйше представити те, що могло бути за мало виразне і зрозуміле. Тому майже на кождій картцї (почавши від 21, бо перший розділ, де автор розвиває свій головний погляд на думу і дає плян роботи, полишений без найменшої зміни, саме як доказ, що підставні точки авторового погляду на думу підтримують ся в повній основі) знаходимо у автора ново втручені реченя, які вправдї не кажуть нїчого цїлком нового і до тепер не сказаного, але збирають в цїлість те, що було перед тим розкинене.

Скрізь видно, що автор звертає велику увагу на здефініоване своїх гадок. Так пр. змінив він в новім виданю цілий уступ, де згадуєть ся віче, хотячи більше замаркувати його значінє (ст. 42 нов. вид. і 44 старого). Тим більше бачимо дрібнїйших поправок і змін: так нпр. на ст. 48 місто „появилось" читаємо „развелось"; на ст. 76 для змягченя сказаного в ст. вид. додано в новім по слові „правилъ" — „не устроялъ его", а по слові „эксплуатировалъ" (князь) — „разрабатывалъ"; в цілій главі XVIII заступлено слово „борьба" (між царем і боярами під час опричнини) словом „разладъ" (ст. 353); в главі XXVI слова „опора" на „основа" і т. д.

Поза зміну при дефініциях годить ся піднести се, що автор порушив богато питань на ново. Особливо розширив він значно роздїли XV, XVII—XIX, XXII, XXIV і—XXV, де говорить ся про розширенє полїтичних прав боярства, про його становище підчас опричонини і про діловодство думи. В XV роз. присьвятив автор новий уступ полїтичному положеню боярства, звертаючи головну увагу на деякі перешкоди, котрі об'яснює, порівнуючи боярську думу з державною радою вел. кн. Литовського (ст. 295). В XVII роздїлї, який змінив ся найбільше під впливом переставлених і пододаваних уступів, застановляєть ся автор над ґенезою опричнини, ілюструє її новими фактами (ст. 332—333 і 334—336) і вставляє ще новий уступ про взаїмні відносини царя і боярства (ст. 343—348). Кінчить ся сей розділ також новим екскурсом про вплив опричнини на полїтичну сьвідомість обох сторін (351—2). Так само підпав значній зміні XVIII роздїл, де додано від ст. 360 дальше, змінено в дечім ст. 365—6 ст. вид. ст. 369 нов. вид.), вложено уступ ст. 372—373 про „соціальное броженіе въ служиломъ классѣ", а вкінци вставлено на ст. 376—379 розбір приговора з 30 чер. 1611 року. XIX глава містить з самого початку (ст. 383—4) екскурс про положенє боярства

після Смути. В XXII розділї доданий уступ про партиї в думі ст. 423—424. В XXIV — про законодатне значінє думи ст. 503—4. В главі XXV присьвячує автор ширший уступ відносинам церковного правлїня до державного (ст. 516—520).

Крім того умістив ще автор в „Приложеніях" два спеціяльні екскурси: про значінє слова „бояринъ" (ст. 531—532) і про час появи посольського приказа (ст. 541).

Меньшим змінам підпали перші 3 глави (до ст. 93), для нас найбільше інтересні, бо говорять про початок Київського князївства, боярської думи і віча. Занотую деякі важнїйші: зі старого виданя викинено на ст. 22 замітку до означеня часу, коли писав Араб Хордад-бег (ст. вид. с. 20) і закінченє уступу (ст. вид. с. 20—21 від слів „так осязятельно" до „воск"). На ст. 23 н. в. пропущено нотатку, де об'яснюєть ся напад Печенїгів на Київ 867 р. (ст. вид. с. 22). На ст. 24 н. в. викинено довший уступ, де говорить ся про области Деревлян і Вятичів, що мали повстати під впливом полїтичних фактів (старе вид. ст. 24—25). На ст. 28 додано реченє про землї і волости (1 стрічка з долини). На ст. 31 н. в. додана примітка про вибір городских старців. На ст. 34 н. в. пропущено по словах „русской торговли" уступ про повстанє Київської держави (ст. вид. с. 35—36) від слів „можетъ показаться" до „безопасности и успѣхахъ") — автор пропустив отже місце, в котрім порівнував початок і заснованє Київської держави з Московським князївством і дійшов до виводу, що Київська держава повстала під впливом соціяльних факторів, а Московська під впливом національних чинників. Но ст. 38. змінено слова 2. виданя „городскихъ старцевъ" на „старцевъ градскихъ" а слово „боярами" на „болярами". Про зміну тексту на ст. 42. згадувано висше. На ст. 49 вставлено цїлу сторону від слів „возстановивъ" до „самими князьями", по словах „Кіевъ и Полоцкъ" старого виданя (ст. 51). На ст. 50. вставлено по словах старого виданя „другъ у друга [какъ они поступали нѣкогда] (сї слова випущені в новім виданю) ст. 51 уступ, де автор знов стараєть ся піднести значінє віча, котрп мусїло стати „блюстителемъ городскихъ и областныхъ интересовъ", коли княжі мужі виперли городських старців із думи. На ст. 61 н. в. випущено по слові „столичнымъ управленіемъ" слова старого виданя (ст. 62—3) від „трудно сказать" до „своихъ должностей", в котрих автор потягає паралелю між галицькою думою і литовською та молдавською, а на їх місце вложено реченє, де той сам зміст віддано коротше иньшими словами.

Се були-б усї важнїйші зміни. Меньших не наводжу.

З. Кузеля.

А. И. Соболевскій — Житія святыхъ подревне-русскимъ спискамъ. 1. Мученіе св. Климента Римскаго. 2. Житіе св. Василія Великаго. 3. Мученіе 40 мучениковъ въ Севастіи (Памятники древней письменности и искуства CXLIX), С.-Петербургъ 1903, ст. 68.

Було-б дуже гарно, як би отсе видане було початком довшої серії. В російських, а особливо столичних бібліотеках зібрана така маса старих славянських рукописів, а в них така маса прецікавих і доси не використаних памяток старого славянського письменства, що ніякий славіст, що займає ся чи то мовою, чи історією літератури, чи врешті фольклором славянських народів, не сьміє іґнорувати їх. А тимчасом приступ до тих бібліотек не кождому можливий, особливо з поза границь Росиї, а російські вчені публікують ті памятки дуже пиняво, иноді не зовсім відповідно до вимогів наукової критики (пригадаю хоч би „Славяно-русскій Пролог“ д. Пономарьова), иноді з алюрами не зовсім відповідними науковій обєктивности (взяти хоч би цінне з иньших поглядів видане Тіхонравова „Памятники русской отреченной письменности“, де між „русскими“ памятками надруковано тексти очевидно сербські). Навіть товариство, спеціяльно присьвячене публікованю та науковому оброблюваню старих текстів — власне „Общество любителей древней письменности“, хоч богате на гроші, забавляло ся доси далеко більше публікациєю люксусових видань (фототипічні факсіміле текстів мало інтересних з наукового погляду, як ось немудрого ілюстрованого кодекса Варлаама і Йоасафа, з занедбанем многоважного найстаршого кодекса сеї повісти, Палеї (не найстаршої) і т. и.), а не дало прим. систематичної і критично обробленої публікациї найстарших текстів староруського письменства. Взагалї порівнюючи публікациї сего товариства з діяльністю нпр. штутґардського літературного товариства (Stuttgarder Litterarischer Verein) або париської Societé des anciens textes мусимо прийти до виводів не дуже похвальних для російської науки.

А тимчасом як богато і якого цінного матеріялу могло-б видавати се товариство, се показує кожда, хоч і як анекдотична його публікація. До таких публікацій треба зачислити й отсю публікацію проф. Соболевского. Всї тексти, подані ним у отсїй брошурі, цікаві й важні не лише з язикового погляду; але ми надармо питали би себе, чому вони злучені як раз у одній брошурі? Чи прикметами язикової старинности? Але в такім разї памяток з подібними прикметами можна би набрати далеко більше і в них вибрати якісь однороднїйші ґрупи. От хоч би памятки Климентової леґенди. Проф. Соболевский надрукував дуже старанно старе „мученіе“ Климента і виказав на підставі язикових прикмет,

що сей переклад належить до найстаршої доби славянського письменства, зладжений „може навіть — думає проф. Соб. — при участи самих первоучителів“. Чомуж би було не долучити до сього мученія инші старі памятки з сьогож круга, як ось староруські „Похвали“ Климентови та „слова“ про віднайденє Климентових мощів? Проф. Соболевский згадує в передмові про ту „Повѣсть объ открытіи мощей Климента Кирилломъ“, що була надрукована в „Кирило-Меѳодіевскомъ Сборникѣ“ з пізної копії XVI в. і додає, що „къ сожалѣнію, ни одного сколько-нибудь древняго списка этого замѣчательнѣйшаго произведенія пока неизвѣстно“. Дивна річ, проф. Соболевскому „неизвѣстно“, а проф. Ґолубінському „извѣстно“; в його „Исторіи русской церкви“ том I (друге виданє), стор. 904 стоїть як дріт: „списокъ съ древнимъ языкомъ въ фундамент. ркп. Моск. Дух. Акад. N 91 л. 671“. Не вадило-б було, як би в додатку до тих текстів передруковано й похвалу Клименту Римському Климента Болгарського, хоч вона була вже видана в Чтеніях; а тим більше була-б пожадана публїкація тзв. Посланія Климента къ ап. Іакову, себто Епітоме з Псевдоклиментин, про яку також згадує проф. Соболевский з тою увагою, що тексти її не рідкі, але пізні. Але з огляду на наукову контроверсію над тзв. Псевдоклиментинами і на важність грецьких Епітоме для сеї справи опублїкованє славянського тексту могло-б мати велике значінє, особливо як би припадком показало ся, що слав. переклад, хоч заховааний у пізних копіях, був доконаний також давно, в XI або XII віці, що менї a priori видаєть ся правдоподібним.

Тексти житий проф. Соболевский публїкує дуже старанно, порівнює всюди з грецькими оріґіналами і перед кождим текстом подає ґльоссарик. З фільольоґічного боку — а на сей головно й звертає увагу вчений видавець — я не маю нїчого завважати. Зазначу лише недокладність у титулованю згадної вже „повісти“ про віднайденє мощів Климента. Невідомо, на якій підставі проф. Соб. подає сей титул так: „Повѣсть объ открытіи мощей Климента Кирилломъ“. В тім то й річ, що анї в титулї, анї в текстї сеї „повісти“ нема нїякої згадки про Кирила. Ну та про се буде детальнїйше мова в моїй розвідцї про сьв. Климента. Що до тексту Климентового мученія, то може не зайве було-б для проф. Соболевского згадати, що церковно-славянські його переклади, правда, з пізнїйших копій, були друковані в „Записках Одесскаго общества исторіи и древностей“ т. VII і в третїм томі моїх Памяток, стор. 237—245, з доданєм (стор. 245—246 і 312—313) ще деяких проложних статей, що виявляють иньші форми леґенди.

Ів. Франко.

В. Н. Перетцъ, Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка. (Памятники древней письменности. Спб., 1903, стор. 111.

З того самого білоруського рукопису, з якого недавно також у „Памятниках“ сього самого товариства були видані Тупіковим „Страсти Христові“, опублїкував д. Перетц „Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ“ і „Житіє св. Олексѣя чловека божія“, що вже було з того самого рукопису видане проф. Владиміровим 1887 року. Видане проф. Перетца старанне, але на стілько неповне, що не було йому можливо покористувати ся ще двома західно-руськими копіями „Повісти“, які бережуть ся в Московській Синодальній біблїотецї, і яких, по словам д. Перетца, з Москви не хотїли прислати навіть у петербурський архів сьв. Синода. Маленька, але добра ілюстрація приступности росийських скарбниць старого письменства!

В передмові до виданя тексту подає проф. Перетц деякі звістки про рукопис, із якого взято сей текст, але не говорить нїчого про орїґінал, із якого перекладено повість. Д. Перетц заповідає спеціяльну працю про „списки Повѣсти о трехъ короляхъ-волхвахъ въ связи съ нѣкоторыми однородными ей памятниками“ — обіцянка на стільки загальна, що можна приняти її за перспективу чисто язикового дослїду. Оттим то може не зайвим буде сказати тут кілька слів про жерела сеї повісти.

Білоруський текст, на скілько можна судити по мові, перекладений із польського; на се вказують такі форми, як „понъ Янъ“, „кацере“, „капланы“, „потоупленый“ (potępiony), „крыжъ“, „костелы“, „бискоупы“, „кграбя“, „крегкость“ (krewkość) і т. н. Чи білоруський переклад доконаний із друкованого польського примірника, тяжко сказати; не забуваймо, що переклад доконаний іще в XV віцї, а в ту пору польські друки були ще дуже рідко посіяні. Правдоподібно перекладено з рукопису. Сама повість, як відомо, була написана монахом Иоганом Гільдесгаймським, що вмер 1375 р.; він присьвятив свій твір, зложений, розумієть ся, латинською мовою, мінстерському епископови Фльоренцієви фон Вевельковен, що сидів на епископстві від р. 1364 до 1379. Нїмецький переклад був зроблений 1389 р., а надрукований у-перве коло 1480; латинський текст надрукований ще троха пізнїйше, 1486 року. Зімрок (Die deutschen Volksbücher IV, 421—422), від якого беремо ті деталї і який опублїкував на ново нїмецький текст, підновивши його мову, не говорить нїчого про те, чи нїмецький текст був дословним перекладом латинського, чи лише скороченою популяризацією,

призначеною для вжитку широкої маси народа. Не маючи під руками латинського тексту, ми не можемо про се сказати нічого; в усякім разї білоруський текст далеко ширший від німецького. Що правда, білоруський перекладач говорить, що про трьох королїв на сходї „оу многих книгахъ и в розмаитыхъ листахъ о ихъ деехъ и оучинкох соут пописано“, а ті східні книги були потім перекладені на заході, а тепер „по нашомоу свычаю соут пописаны с розмаитых книг в одны сстоплены ал'бо стлумены;“ але й тут, хоча в німецькім текстї сих слів не знаходимо, не можемо сказати, чи звістку про східні жерела твору взяв наш автор із латинського оріґіналу, чи може се була його власна концесія для православних, яким він призначував свій переклад і які могли не няти віри історії про події далекого сходу, описані в книжцї, про яку на сходї нїхто не знав нїчого.

Білоруський текст іде досить вірно за змістом німецького, хоча зовсїм не дословно. В німецькім роздїли значно коротші, ніж у білоруськім, тай маємо їх 46, коли натомісь у білор. їх 49. Сказавши по правдї, оповідане про трьох королїв у білоруськім — се тілько тонка нитка, на яку нанизано масу історичних, етноґрафічних та ґеоґрафічних звісток про ріжні азийські краї, народи й подїї, і з сього погляду сей твір заслугує на старанний розслїд. *Іван Франко.*

Bronisław Gorczak. — Rodowód książąt Olgierdowiczów Sanguszków, Славута, 1899 (1 картка).

Sprawa początkowego rodu X. X. Sanguszków, opracowali Z. L. Radzimiński, B. Gorczak, X. Z. D. Kozicki, Львів, 1901, ст. 126+1, 4⁰.

Radzimiński — Odpowiedź ks. Z. D. Kozickiemu w sprawie rodowodu X. X. Sanguszków, Львів 1901, стор. 8.

Справа ґенеальоґії кн. Сангушків, що стала досить модною останнїми часами, має вже свою історию. В науковій лїтературі поставив її ґр. Казимир Стаднїцкий в звісній працї Synowie Gedymina, 1853. ґр. Стаднїцкий хотів доказати, що Сангушки се Любартовичі, але звівши все собою сказане, мусів признати, що походжене їх від Любарта не можна історично доказати, а що до походженя Сангушків від Ольгерда, то се мусів би доперва хтось близше виясиити. Вияснене сеї справи, по довшім антрактї, підняв ся Йосиф Вольф у своїх працях: Ród Gedymina, 1886, і Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w. 1894. З великим науковим апаратом, передовсїм грамотами, доводить він походжене Сангушків від Ольгерда. Зіставляючи ґенеальоґічну табелю

сього роду, доводить він, що Сангушко староста ратненьский і той котрому забрав король Кошир — се одна особа, син кн. ратненьского. Друге, що Федор Ратненьский був пятим і наймолодшим сином з першої жінки велик. кн. Ольгерда Ґедиміновича, отже Сангушковичі се безперечно потомки Ольгерда Ґедиміновича *).

В середині, перед появою другої праці Вольфа, в сій справі забрав голос А. Лонґінов в статї п. з. Князь Федоръ-Любартъ Ольгердовичъ и его потомки князья Сангушки (генеалогическое изслѣдованіе), Вильна, 1893. Лонґінов вгоджує ся з Вольфом що до походженя Сангушків від Федора Ольгердовича, але стараєть ся доказати, що Сангушки в повним правом можуть писатись і Любартовичами (як се вони і доси чинять, почавши від Семена Самійла Сангушка, воєводи витебського з другого десятьлїтя 17 віку). Щоби се доказати, ставляє Лонґінов на родоначальника кн. Тедора Любарта Ольгердовича. Поминувши його доводи на се такі, як латинський акт луцького кн. Федора Любарта з 12 мая 1386 р.**) і иньші, уважає Л. за головний довід свого pro затрачений холмский помяник наведений епископом Сушою, де розріжняють ся два Любарти: Ґедимінович і Ольгердович. Сей другий мав би бути родоначальником Сангушків. Свою гадку підперає А. Л. ще иньшим помянником — київо-печерскої лаври, де записаний „род князь Сенкушков Федоровичъ, а низше: „княз Өеодора Олкирдовичъ княг(иню) єго Олгу". Грамоту ч. 3 з Archiwum Sanguszków Л. прикладає до Теодора Любарта Ольгердовича, иньшу — ч. 8 стор. 8 до Любарта Ольгердовича.

Проти тої гадки виступив Радзіміньский на з'їздї в Вильнї і заперечив взагалї істнованє Теодора Любарта, хоч пізнійше взяв назад своє твердженє. Подібно задивляють ся на се проф. Філєвіч (Журнал Мін. Нар. Просв. 1894. I), і за ним Леонтович в „Очерках литовского права", де на стор. 253 читаємо: „Нам здаєть ся, що проф. Філєвіч зовсїм справедливо твердить, що великим кназем Федотом в сій грамотї (Archiv. Sang. I, VIII) міг бути тілько Федор Любартович, яко син великого князя Любарта Гедиминовича і тілько його міг Ягайло приневолити признати незалежність від себе кн. Острожського". Що до помянників холмського і київського зауважу, що вони не мають документального значіня (оден — витяг зроблений епископом Сушою, другий списаний з памяти) і самі потрібують документального потверджень.

---

*) Kniaziowie litewsko-ruscy стор. 422.

**) В виданих актах славутського архива грамота з 22 мая не 12, і названий там Teodor Lubhard, а не Lubhar, як у Лонґінова.

На арґументах Лонґінова спинив ся близше і також не згодив ся з ними і П. Іванів в статї: Нѣсколько словъ по поводу сочиненія А. В. Лонгинова і „Князь Федоръ Любартъ Ольгердовичъ", уміщеній в Чтеніях историч. общества Нестора т. VIII, 1894. Він піддає критиції головний довід Лонґінова — помянники та розбирає ті дані, на підставі котрих прикладає Лонґінов до Федора Ольгердовича се, що загально признаєть ся Федору Любартовичу, і доказує, що не можна з „повним правом називати Сангушків і Любартовичами", як сього хоче Лонґінов.

В 1901 р. вийшла у Львові брошура впорядчика Архіва кн. Санґушків — Радзіміньского, разом з подібними статями Б. Ґорчака і кс. Ковіцкого, що старають ся в ріжних напрямах прояснити питаннє.

Радзіміньский виказує, що в родї Сангушків було 2 традициї: Ольгердовичів і Любартовичів. Слїди традициї Ольгердовичів спотикає автор 1. в написи на гробі Дмитра Сангушка (пом. 1554) в Яромирі в Чехиї: „Hoc loco ponitur corpus clari Lithuaniae ducis Dimithri Sanduskowic ex magnifico Olgierdorum familia nati"; 2) в копіях знятих з фресків київо-печерської лаври, що представляють Олександра, Андрія і Федора, себ то батька дїда і прадїда Дмитрового з підписом „Олькирдович" (сї копії тепер в Славутї). 3. Помянник Печерскої лаври, списаний в 15 і половинї 16 віку, де під родом князя Сангушка Федоровича по вичисленю кількох імен читаєть ся: Княз Өедора Олькирдовичъ княгиню єго Олгу. 4. В помяннику холмськім, поданім еп. Сушею (Phönix redivivus, Замость 1646 р.), де вписаний „род князїв... Сангушків Ольгердовичів, що й до нинї тріває"... 5. Документи кн. Адама Олександра Олькердовича Сангушка Коширского, каштеляна київського, потім воєводи подільського і волинського, з років 1620, 23, 29, 32, 37, і тестамент його батька кн. Григория Львовича Олькирдовича Сангушка Коширского, каштеляна браславського, вписаного в актах володимирського ґроду 26 червня 1602.

„Любартович" виступає доперва у Симеона-Самійла Сангушка, каштеляна, опісля воєводи витебського, що приняввши католицтво пишеть ся в виленьских актах під 16 грудня 1620: Samuel Sanguszko Lubartowicz Kowelski — так само і на однім молитвословї з 1675 р. Від того часу уживає він уже все сього патроніміка, а будучи досить осьвіченим і „артистою", укладає навіть ґенеальоґію свого роду від Любарта.

Щоби дійти до родоначальника Сангушків, зіставляє Радзіміньский ріжні ґенеальоґії Ольгердовичів, отже лїтоп. Даниловича, Биховця, Длуґоша, опісля Стадніцкого, Вольфа і свою. Всї сї ґенеальоґії виказують 12 синів Ольгерда, але мають чимало ріжниці в іменах.

Радзіміньский вичисляє синів Ольгерда от так: 1. Вінґольд-Андрей. 2. вутав-Дмитро. 3. Наримонт-Константин. 4. Володимир. 5. Любарт-Федор. 6. Ягайло-Владислав. 7. Скіргайло-Іван. 8. Корибут-Дмитро. 9 Лінґвений-Семен. 10. Коріґайло-Казимир. 11. Мініґайло-Віґанд-Олександр. 12. Свідріґайло-Болеслав. Великим авторитетом для Радзіміньского являєть ся Длуґош, що „добре знав Любарта Гедиміновича, бо говорячи про великокняжене Вітовта каже: Quapropter illum quattuor suis germanis qui supererant videlicet Skirgiellone, Cuributh, Lubart et Svidrigiello neglectis terrae Lithuaniae rectorem praefecit. По тім уступі хиба вже не можна припустити, каже Радзіміньский, аби Длуґош мав тут на гадці королївського стрия Любарта Гедиминовича, що вмер 6 літ перед тим. За Длуґошом пішов Папроцкий, що подає двох Любартів — стрия і братанка.

Як бачимо, Радзіміньский заперечивши на з'їзді в Вильнї істноване Федора-Любарта, в сїй брошурі завертаєть ся, признаючи його істноване і походжене кн. Ратненських, Кобринських і Сангушків від Ольгердовича Любарта. Доводячи істноване побіч Любарта Гедиминовича його синовця Любарта Ольгердовича, каже, що він се імя носив може для славного свого стрия, заким при хрестї отримав імя Феодора, а був пятим і наймолодшим сином Ольгерда, з першої його жінки Марії княжни витебської.

Любартівство у Самійла Сангушка Ковельского зве Радзіміньский отже цїлком консеквентним патронїміком, хоч приймає і другий — очевидно за Вольфом. Що Радзіміньский витягає наручні для себе арґументациї з маловартної тут книги добродїїв церкви в Уневі, се тільки згадую.

Вкінцї наводить Радзіміньский історичні слїди Федора Ольгердовича — вперве під роком 1387 в часї походу на Галицьку Русь, при підданю галицького замку. Дальше 1394 р. ручить Федор Ратненський в Долятичах королеви за свого брата Андрія Ольгердовича. По тім ідуть його документи з Жидачева, де умирає, та по нім мабуть приходить Федор Любартович.

З своєї жени Ольги Федор Ольгердович лишає 3 синів: Романа на Кобриню, Сангушка на Ратнї і Гурка на Кросичинї

В дальшім уступі п. з. Князї Сангушки, Сангушковичі і Сангушки подає Радзіміньский вісти про самих Сангушків та здогадуєть ся, що назва Сангушковичів походить від якогось імени. Поминаючи задля браку місця згадки про перших Сангушковичів, бо в них нїчого нового до рішеня спірного питання не знаходимо, зазначуємо, що Радзімінський годить ся і тут з Вольфом і приймає для Сангушка 4 синів: Василя, Івана, Олександра і Михайла.

Виясненєм початків роду Сангушків займаєть в тій же публїкациї Б. Ґорчак. По вступних замітках, переходить до обох традиций Сангушків — Любартовичів і Ольгердовичів. Лїнія коширська, що приймала походженє від Ольгердовичів, вимерла; лишилась ковельска, що від 1620-тих лїт зветь ся Любартовичами. Сам д. Ґорчак боронить погляду про Сангушків Ольгердовичів такими виводами: Чи князь Роман, котрому 1404 р. Витовт подав Кобринь Грушову, Милановичі і Несухоїж, ідентичний з Романом, про котрого говорить ся в грамотах з 1387 і 1393 р., се неважно. В кождім разї він був родоначальником кн. Кобринських, а що був сином Федора чи Федька, сьвідчить синодик Печерської лаври з кінця XV в., де поданий рід кн. Кобринських, уложений докладно по вимертю їх роду в мужескій лїнії коло 1492 р. Маємо там названих кн. Федора, Семена й Івана. Факти, що кн. Сангушко виступає яко Федорович, а сини обох тих князїв відкликують ся до посвояченя, що син Романа зове 1454 р. Сангушка „дядя мой“, а його сина Олександра Сангушковича братом, доводять, що оба сї роди мали спільного родоначальника Федора, про що врештою 4-е поколїнє добре знало, бо по вимертю Кобриньских 1519 р. всї тодїшні Сангушки виступили з правом спадщини. Коли батьком Романа Кобриньского і кн. Сангушка був кн. Федор чи Федько, а в 1404 р. велик. кн. Витовт, надаючи Романови Кобринь і т. ин., називає його сином свого брата, то треба шукати між синами Гедимина і Ольгерда — кн. Федора, котрий був би рідним або стриєчним братом Витовта. Виказанє, що такий Гедиминович або Ольгердович був батьком князя Романа і Сангушка, рішило би і те спірне питанє.

П. Ґорчак виказує з Гедиминовичів і Ольгердовичів чотирох собі сучасних князїв Федорів. Переходячи одного по другім з них застановляєть ся вкінци над Федором Ратненським, що виступає в 1387 і 1394 р., в однім часї з Федором Любартовичом, кн. володимирським. П. Ґорчак покликуєсь тут на знані нам доводи про Радзіміньского чи Вольфа, як хроніку Биховця: „а шестий Ольгердов син Федор Сангушко, а удїл єго Любомль“, напись в Яромирі, київські фрески, помяник лаври. Крім сих доводів додає Ґорчак іще один — печатки кн. Сангушка Федьковича з 1433, Олександра і Михайла Сангушковичів з 1475 р., Федора Андрієвича з 1531 р. уважає він за однакові. Що до того чи Федор називав ся і Любарт (як Лонґінов хоче), то на се, каже Ґорчак, доказів нема. Длуґош, що називає Любарта Ольгердовича, для нас не може бути авторитетом, бо у нього тут трафляють ся грубі помилки (нпр. всї 12 Ольгердовичі у нього сини одної матери кн. Тверскої). Обговорюючи вкінця особу кн. Сангушка Федоровича, п. Ґ. висловляє цїкаву гадку в супереч Радзіміньскому, що Сангушко був все в особливій ласцї

у королїв, і заперечує, мовби він коли небудь стояв проти короля й підперав сепаратистичні змаганя. Коли Свитригайло називає його „вірний наш князь Сендюшко“ то тут п. Ґ. бачить відносини зверхника до вазаля, відповідно латиньскому „fidelis noster dilectus“; зверхником його Свитригайло мав би статись тодї, коли всїми полишений, погодив ся з королем та дістав Волинь. Коли С. вертає до Ратна, своєї батьківщини пізнїйше, то се не наслїдком пробаченя, але в нагороду. Маючи великокняжий привилей поспішив С. заняти ратненський замок. Та занятє замку не відбулось без розливу крови і смерти королївського бурґграфа, а Польща мусїла се вважати за бунт, тому відобрано Ратно С., але лишив ся йому коширський повіт, що йому велик. кн. Казимир віддав, tacite мабуть, коли Сангушко звернув королеви Ратно.

Кс. Козїцкий уважає за вихідну точку до ґенеальоґії Сангушків рішенє Жиґимонта I з лїт 1522 і 1528 р. оголошене в III т. Архіва Сангушків ст. 240 і 237. Воно потверджує, що Андрій Александрович, Василь і Андрій Михайловичі князї Сангушковичі були в четвертім поколїню свояками Анни кн. Кобриньскої, доньки Семена Кобриньского. Вертаючи назад в ґенеальоґії будує кс. Козїцкий дерево степенїв родства уживаного в канонїчнім праві і при помочи знаних нам висше грамот доходить до звичайного родоводу:

Іван Анна	Андрій	
Семен	Андрій Михайло	Василь
Роман Кобринський	Олександер	Михайло
	Сангушко.	

Опісля доходить кс. К. до Федора Ольгердовича, виключаючи тезу що до походженя князїв Кобриньских і Сангушків від Любарта-Дмитра Гедиминовича та вважаючи Федюшка, Федота Любартовича і Теодора Любарта одною і тою самою особою, що вмерла 1431 безпотомно. Кс. К. признає походженє С. від Ольгерда тими самими арґументами, котрими послугували ся і попередні автори пишучи в тій справі.

Дальші роздїли брошури кс. Козїцкого п. з. Дмитро - Любарт, Теодор - Любарт, Теодор Любартович, Федюшко або знова Длуґош, Epitome, Папроцкий, Суша, Помяники — не належать безпосередно до спірної справи походженя. Для того і ся праця кс. К. стрінулась з критикою Радзіміньского, що тогож 1901 р. написав: „Відповідь кс. Козїцкому“.

Радзіміньский закидає кс. К., що він годячись за Вольфом (і Радзімінським) на походженє С. від Ольгердовичів, убирає ть ся в чужі пера та нїчого нового не подає в спірній справі, тільки виказує зруч-

ність в обчисленю степенів родства по канонїчному праву; всї иньші уступи він уважає за баляст. Хвалить одначе розбір холмського помянника і витяги Суші, що кс. К. совістно обробив. Крім того признає Р. дві нові річи — відомість про дві жінки Теодора Ольгердовича, та звернене уваги на нотатку з Ureсki: Chronique de Moldavie, Paris 1886 ed. Picot про походженє жени кн. Федора Сангушка Мариї, доньки Стефана Вел., господаря волоського.

Так отже переглянули ми лїтературу питаня про походженє князїв Сангушків. Виводів певних, отже і дефінїтивного рішеня, хто був родоначальник сеї родини, вони не принесли, хоч найбільше правдоподібним являєсь та гадка, яку заступають ті учені, що виказують походженє від Ольгердовичів. Та все таки, чи не поспішив ся Бонєцкий в своїм: Herbarz-y Polsk-im III т. ст. 321 кажучи, що до недавна „походженє С. від Ольгерда будило сумнїви, але завдяки Вольфови стало певним“.

Цїкаво б було вияснити, чому Самійло С. змінив давню традицию? Як сказано — Лонґінов і Радзіміньский припускають, що син Ольгерда Федор називав ся поганським іменем як його дядько Любарт Гедиминович. Самійло Сангушко, не стояв в близших зносинах з лїнією коширською, котра вимерла, і не мав родинних актів, для того могла його слава Любарта Гедиминовича манити так, що вивів своє походженє від Любарта, а за ним аж до наших часів уживають сего патронїміка кн. Сангушки. Та сей арґумент за надто довільний, а й безпотрібний: коли дїйсно, як хоче Радзіміньский або Лонґінов, традиция у ковельської лїнії затратилась, то Самійло легко міг впасти в помилку, тим більше, що коширська лїнія до кінця не зірвала з традицией Ольгердовичів, нїде нема тому слїду. Замітна одначе обставина, що традиция зміняєть ся тодї, коли зміняєть ся вона — Самійло переходить на латиньство. Перша жінка його була донькою Завіши, мабуть Николая, того, що судив і підписавсь на засудї 1624 р. в справі убитя арх. Йосафата Кунцевича, яко суроґатор воєвідства вітебського. Одним з інстиґаторів в тій справі визначений королем (9 грудня 1623), був „Samuel Songuszko Kowelski“ воєвода з Вітебска, як підписуєть ся. Ставши католиком*), Сангушко міг шукати якоїсь традициї, щоб навязувала сей його крок. Традиция приязних відносин Федора Любартовича, посьвідчена його тестаментом в користь короля, могла здати ся йому наручною для сього.

*) Сангушки перейшли досить рано на латинство. Вже Смотрицький (Treny, t j. lament wschodniej cerkwi 1610 р.) вичисляє між родинами, що перейшли на латинство, і князїв Сангушків. Виказ родів в Архиві Юго-Зап. Росии, IV, I, 1867, подає час переходу Сангушків на латинство на 1620 рік.

Що до питаня, звідки походить і що означає сама назва „Сангушко“, то тут рівнож не годять ся історики. Ми стрічаємо в памятках, коло котрих кружить сей спір такі форми: Sanduskovic, nos dux Sanguschco; в руских: Сендюшко, Санкоушко, Санкгушко і т. и. Радзіміньский виводить його від імени Семен, Сенько, утвореного подібно як Федюшко, Костюшко і пр.; від патроніміка Санґушкович вернули Сангушки пізнійше до первістної назви Сангушко. Кс. Козїцкий виводить се назвиско від Санко або Занко, що мало б відповідати імени Зан — Захарий. Одначе буква „д“ в „Сендюшко“ заходить йому дорогу, для того обясняє собі кс. Козїцкий се так, що вона повстала з руского курзива через перенесенє латиньского g. Иньші уважали се імя поганьско-литовською назвою, уробленою від християньского або її чисто поганьского імени. В такім разї мусїв би С. укривати своє християньске імя, і се противило-б ся фактови, що батько його мав християньске імя Федор і дїти Сангушки рівнож носять такі імена — литовських імен в сїй фамілїї нема.

Найлїпше обясненє на нашу гадку згадане п. Ґорчаком — від Олександра, лише з застереженєм, що воно не уроблене від Олександрушко, котре було труднїйше до виговору. Імя Олександр було дуже люблепим на литовській Руси і в роднні С. дуже часто з ним стрічаємось. Се імя обяснювалоб нам і неясну форму Сендюшко. До нинї заховались на Волинї і пограничних повітах Галичини здрібнїлі форми уроблені від Олександр. Селян того імени кличуть там Сандер і Сендер (порівн. форму Сендюшко). Від селян в Підгірцях при звиджуваню замку Сангушків чув я форму: се замок Сяньку̀шки. Часто в родинах кличемо Олександра здрібнїло Сяньо і Сянько, від котрого найлекше та найпевнїйше уробилось імя Сянькушко — Сангушко, подібно як Федюшко, Івашко, Костюшко, і т. и. Замітимо, що нарід в протягу цїлих віків найменьше змінює імена. Подібна форма, де заховалось і те д, має бути в румуньскім і в угорскім, як нас інформовано.

Патронїміка Сангушкович міг ужити вперве син Сангушка Олександр, котрий для уникненя разячої будь що будь в мові однозвучности, ужив в патронїміку форми Сангушкович, за котрим то примірom пішли иньші братя і пізнїйші поколїня. *Йос. Застирець.*

К. П. Бочкаревъ. — Очерки Лубенской Старины. Выпускъ I-ий. Съ старинными планомъ и видами г. Лубенъ. Москва, 1901, 1—39 in 4⁰ + 2 таблиції.

Д. Бочкарьов — відомий Лубенський патріот і місцевий історик: минувшиною Лубен займаєть ся він від давна і вже ранїйш друкував дещо про них по російських журналах, напр. в „Историческому Вѣстнику“. В сїй своїй книжцї що вийшло як виданнє історичного відділу

Лубенського музея Е. Скаржинської, зібрав він усе, що можна було видобути з історичної літератури про Лубни, а до того дещо додає й сьвіже (хоч дрібнїйше), узяте з архива Лубенської міської думи та з бібліотеки місцевої ґімназії, в якій, як довідуємо ся з книжки д. Бочкарьова (стор. 19), зберігаєть ся ціла пака правних актів, гетманських універсалів та царських грамот на маєтности і села в декількох повітах Полтавщини, що належали колись до Кулябок.

Особливо цікавого для історії в ширшому розумінню праця д. Бочкарьова подає не богато, хиба дещо другорядне. Так наприклад, автор доводить доказами, що не слїд ототожнювати Лубни і пізнїйший Александрів, який, правдоподібно, обіймав лише замок та належні до нього фольварки, а також передмістє (стор. 5). Наводить він і місцеву леґенду про „славного лицаря Наливайка“, якого розгромили в р. 1596 Поляки над Солоницею: „богато тисяч козаків було тут порізано, трупи лежали купами і кров текла в річку і закрасила воду і вода стала солона“; звідси, гадають, пішла назва річки і села — Солониці і хут. Купєвахи (Куповаги)“ (стор. 17). Але, розуміє ть ся, такі пояснення, хоч їх не заперечує в своїй книзї д. Бочкарьов, не мають жадної підстави: перше — тому, що річка Солониця, маючи солонувату воду в залежности від якости місцевого ґрунту, згадуєть ся в джерелах значно ранїйш облоги Наливайка, хоч би от в наданню Баториєм в р. 1578 Байбузї „пустинї річок Сули, Удая і Солониції, неосаженої людьми“ (Лазаревскій, Полкъ Прилуцкій, К. Стар. 1900, IV, дод. 2) друге — виводити назву х. Купьеваха нїби то від купи козацьких трупів також не згідно з дїйсностю, бо горбки на болотах по всїй Україні звуть купьями (див. В. Милорадовичъ, Средная Лубенщина, К. Стар. 1903, IX, ст. 290). Взагалї д. Бочкарьов, очевидно, має смак до етимольоґічного виводу ґеоґрафічних назв, і джерело найзвичайнїйшої наприклад назви Терновської слободи хоче бачити не близше... аж в Італії (Terni в бувшій папській области), звідки, мовляв, сю назву перенесли під Лубни бернардинські монахи ще перед появою Єремії Вишневецького в Заднїпрянщині. Поруч із тим д. Бочкарьов іще наводить італїйські назви: Сабанський вал (Сабинські гори?) і устє р. Булатця — Нерейка (р. Нера?) (ст. 25). Розуміє ть ся, як би почати вишукувати таким способом анальоґії, то мусїли б ми зректи ся багатьох питомих назв наших річок, гір, сїл! А до того Терновська слоб. походить, як доводить д. Милорадович (Средная Лубенщина, К. Стар. 1903, IX, ст. 284) навіть не від українського терну (терни), що було б багато правдоподібнїйше, а від панів Тернавських (Тарновських), до яких слобода Тернавщина (попереду хутір Матяшівка і Значкове) перейшов від Значків (Яворських).

Чимало місця в своїй книзї уділив автор Єремії Вишневецькому, сьому „любимому народомъ лѣвобережному державцѣ", якого він старає ся можливо регабілїтувати і виказати найшляхотнїйшою людиною в відносинах до своїх підданих. „Нехай ті, — каже він, — що обвинувачують Єремію за боротьбу проти своего народу (!) (своїх підданих?) розвяжуть перше питаннє про роль, яку личило йому узяти на себе в ворохобні, що наступила: чи повинен він був стати під стягами Хмельницького (аж так!), що не мав окрім почуття особистої пімсти жадної політичної цїли (sic!), і татарської орди, пущеної на руйнованнє України, чи боронити державні підвалини, хоч і росхитані, Речипосполитої, чи симпатизувати анархиї?" (ст. 37). Тут автор виставляє дві крайности, з яких першої нїхто й не намагаєть ся надавати Єремії. А що досї в осьвітленню особи Єремії було багато побільшень, все більш не на користь його дійсній фіґурі, то се цїлком справедливо, і ми охоче згожуємо ся з д. Бочкарьовим, що він (Єремія) ще дожидає історика, який би „не вѣдая ни жалости, ни гнѣва", очистив його память і від патріотичних брехень і від побільшень католицьких панеґіриків.

Досить цїнним додатком до книжки служить „Планъ малороссійскому Лубенскому полковому городу въ какомъ состояніи нынѣ находится, съ показаніемъ проектнымъ образомъ, какъ таковей укрѣпить надлежить"; плян сей уложений в р. 1746 інжинєром-прапорщиком Ригельманом, згодом відомим автором „Лѣтописнаго повествованія о Малой Россіи". До пляну додано сучасне плянови „Описаніе или толкованіе литеръ Лубенскому плану", яке дозволяє добре на ньому орієнтувати ся. Окрім пляну подано ще на одній таблицї 4 види Лубен (три міста і оден — замкової гори), але вони дуже дрібні і не дають того, чого від них можна б жадати. *В. Доманицький.*

Górski Konstanty — Historya artyleryi polskiej. Z portretem i 13 rysunkami w tekście, Варшава, 1902, ст. 324, 8°.

Небіжчик Ґурский, автор історії польської піхоти і кінноти, обговорених в XVII т. Записок, вже перед самою смертю викінчив сю історию артилєриї, видану, з незначними змінами, Тадеушем Корзоном. Основана переважно на ориґінальних джерелах — інвентарях, рахунках артилєричного заряду і т. и. — ся праця, подібно як і попередні дві, приносить дещо цїкавого специяльно і для нашої історії, хоча не в такій мірі, як перші. Річ цїлком зрозуміла: і в піхоті і в кінноті польській наша людність, переважно козача, брала діяльну участь, тому і джерела згадують більше про них, — тодї як артилєрия, взагалї незначна, не потребувала не тільки українського елєменту, а навіть

і польського аж до XVIII в. усї посади і навіть робітники були тут чужоземцї — з початку Чехи, а потім Нїмцї. Низше ми викажемо більш-меньш усе, що можна зачерпнути з сеї праці д. Ґурського для нашої історії, а заразом спинимо ся і на загальних відомостях про польську артилерию, які не будуть зайві для нас.

Перші звістки про гармати у Поляків зустрічаємо ще в р. 1362; вони мали назву „пушок“, які нинї у Росиян. З початком XV в. „пушки“ сї вже відогравали навіть деяку ролю підчас військових походів, напр. в р. 1431 при переправі через Стир і облозї Луцка. З інвентарів замків Камянецького і Смотрицького з р. 1494, а також горішнього Львівського і Глинянського можемо уяснити собі, що то були за оружя. Зустрічаємо тут оборонні: „taraśnice“ і „pół taraśnice“, яких уживали до оборони замкових мурів, „hufnice“ і „półhufnice“ — для стрілу під вищим кутом піднесення і осадні — bombardy, „śrubnice“ (складні з 2—4 частин, які можна було зшрубувати), „charczownice“ і „kozy“ — загадкові орудля, які пізнїйше, в XVI в. не зустрічають ся. Куль до сих орудий уживали камінних і оловяних. Що до ручної зброї, то найдавнїйша звістка з р. 1471 згадує гаківницї і піщалї. Останні опісля більше не зустрічають ся, гаківницї ж, а потім і рушницї удержались довше: ріжниця між сими двома була лише в величкости і тягарі, так що напр. з рушниць стріляли тримаючи їх в руках, між тим гаківницї клали на мур, а щоб запобігти удару в плече після стрілу, то приробили гак під руркою, яким і зачіпляли гаківницю за мур. Від сього гаку пішла і назва „гаківницї“.

З кінцем XV в. і початком XVI в артилериї зайшли значні зміни, були заведені полїпшеня, між иньшим камінні кулї заступили зелїзні. Артилерия вже за Жиґимонта I мала сталу орґанїзацию: було більше як 10 пушкарів (чужобранців), а на чолї усїєї артилериї стояв старший над артилериєю („starszy nad armatą“); були збудовані цехгаузи в Кракові, у Львові і Київі. Але сї останнї два здаєть ся були попросту (принаймнї в Київі) деревяні шопи. В Київі ся шопа мала 10 сяжнів довжини, 4 ширини і була „добре вкрита“.

В р. 1538 почали з'являти ся „аркабузи“. Се була та сама рушниця, тільки доскональнїйшої будови.

За Жиґимонта Августа виробь артилерийних знарядів в Кракові підупадає і переходить до Вильна. За осередок, з якого повинна була виступати артилерия для оборони усїх границь Речипосполитої, обібрано Тикоцин. Артилерию на ріжних замках в Речипосполитій мусїли удержувати старости на кошти з доходів староства. „Річ натуральна, — каже автор, — що старости більш думали про власну кишеню, анїж про удержаннє в доброму станї і ладї доручених їм замків“ (стр. 53). Че-

рез те деревляні замки гнили і порохнявіли, а муровані по малу обертались в руїни. Щож до оборонних материялів, то з інвентарів першої половини XVI в. видно, що по сих замках валяли ся нікуди не варті, давні (з XV в.) „taraśnice“, „kozy“ і т. и., не вважаючи на те, що артилерия в Речипосполитій давно була зреформована і були заведені нові гармати. Із ручної зброї зустрічають ся гаківниці і старі луки з XV в., а також і стріли до них. Кожен замок удержував принаймні одного пушкаря: в р. 1574 бачимо їх в Київі 6, в Черкасах 1, в Каневі 1, в Білій церкві 1 і в Острі 3.

Уже з початку XVI в. артилерия польська бере діяльну участь в війнах. В московській війні 1502 р. було 13 пушкарів, — очевидно і армат стільки; в р. 1514 Константин Острожський причинив з нею чимало клопоту Москві; в р. 1538 на війнї проти Волохів і при облозї Хотинського замку було 30 армат, а одного пороху 6 волових возів. В р. 1552 відбував ся похід з артилериєю під Брацлав „dla sprawy tamtejszego zamku“ і р. 1572 на Поділє — мабуть проти Татар. В р. 1580 перед походом на Полоцк було закуплено під артилерию 220 волів на Руси, 80 коней в Угорщинї і 221 коней в Польщі. В р. 1595, в боротьбі з Наливайком було 15 пушкарів і 25 помічників; старшим був Валїцкий. В р. 1600 на війнї з Михайлом волоським артилерия була ще більша: 21 пушкар і 36 помічників. В війнї 1609—1611 р. зустрічаємо вже і артилерию запорожську: згадуєть ся, що в липни і серпню 1610 р. виплачено „tormentariis exercitus Zaporoviensis: Kunczewiczowi, Budnemu, cum coadjutoribus 10, dati in hoc mense fl. 32“ (додатки, ст. 279—280). В р. 1621 під Хотином артилерия була в сумному станї: до армат бракувало куль, пороху і т. и. Підчас війни р. 1601 в Лїфляндиї з'явили ся вперше мушкети: стрільби більшого калїбру як рушниця і при тім при стріляннію треба було обпирати його на специяльні вилки. Далї, для нас інтересна звістка, що в р. 1646 за старшого над артилериєю Кршиштофа Арцїшевского був зроблений ремонт запорожської артилериї за 6000 злотих (на жаль, автор в додатках не наводить про се жадних документальних звісток). Потім, найбільш подробиць цїнних для нас зустрічаємо підчас війни з Хмельницьким: як готували ся Поляки до дальшої боротьби після Жовтих Вод і Корсуня, як боронили Львова, яка була артилерия в р. 1649, підчас другої війни, і її успіхи під Зборовом. Під зарядом Арцїшевского був і відомий „капітан артилериї“ Бопляп, але жадних звісток про діяльність його не знаходимо. Зустрічаємо вказівку, що підчас Берестецької битви Поляки забрали у козаків 21 гармат (стр. 143), що в р. 1661 були куплені „mapy Ukraińskie i Moskowskie“ (стр. 309) — на жаль, не знати які і від кого. В рр. 1663—1664

артилерия польська вибралась була за Дніпро в Сіверщину, переходила через Дніпро коло Ржищова, облягала Глухів, з великою небезпекою верталась назад через Дніпро, а потім ще раз переходила в брід через Тетерев коло Коростишова: завів їх туди і показував дорогу якийсь Калауз. В „Summaryusz'i generalnych rachunków artyleryjnych" з р. 1665 оповідаєть ся, що 21. марця було виплачено: „na najęcie kozaków dla przeprawienia armaty, osobliwie od przeprawienia wozów, moździerzy, granatów, feyerbalów i innej amunicyi, co wszystko kozacy na sobie z wielkim niebezpieczeństwem przenieść musieli, na drugiej zaś stronie na wyciąganie działa ćwierćkartaunowego, na kozacką piechotę i ochotnika polskiego" (стр. 309–310, в додатках).

На початку XVIII ст. польську артилерию спіткала велика катастрофа: Шведи, щоб позбавити Речпосполиту оборони, грабували і нищили цехгаузи, а гармати або розривали порохом, або позабирали до Швеції. По довгій летарґії, польська артилерия почала була по троха будити ся і рухати ся аж у половині XVIII ст., поки знову дальший її поступ на якийсь час не здержала Барська конфедерация. Перед 90-ми роками, каже автор, вона вже стояла на одному рівені з европейською артилериєю, але на неї вже чекала смерть — „nie od przeżycia się i uwiądu starczego, ani od choroby wewnętrznej i zgnilizny, ale od okoliczności zewnętrznych. Upadła w pełni sił, w obronie ojczyzny, pod ciosami nieprzyjaciół..." *В. Доманицький.*

Н. Өирсовъ — Правительство и общество въ ихъ отношеніяхъ къ внѣшней торговлѣ Россіи въ царствоване Екатерини II (Ученыя Записки Казан. ун. 1901, XI—XII, 1902, I, IV, VI–VIII).

Студия проф. Фирсова інтересна і для нас, тому що автор обрав тему до своєї праці з того часу, коли Україна майже ціла опинилась під панованєм Росиї, та що на підставі жерельній виказує який вплив мало прилученє українських земель на розвій торговлї на Україні і противно. Автор поділив цїлу студию на три части. В першій говорить про заграничну торговлю в Росиї, її упадок і причинах його, в другій про вексельний курс і його упадок, а в третій про розпорядженя і закони що причинили ся до розвитку торговлї.

По загальнім вступі про торговлю в Росиї перед Катериною II, автор застановляєть ся над причинами упадку заграничної торговлї: на його гадку головно винуваті тут були — низький просьвітний рівень російського купецтва, брак солїдарности супроти чужих купців, а вкінці брак значних капіталів та кредиту в Росиї. Тому Катерина II зараз на початках свого панування занялась поправою сих невідрадних відно-

син. Вона часто скликує комісиї, що мали заняти ся поправою торговлї, взиває також поодиноких людий з купецтва та чиновництва до висказаня своєї гадки в тій мірі. Та майже кождий з тих покликаних задивляв ся инакше на причину упадку та на способи заради лиху. Головнож виявились два тодїшні загальні напрями — меркантильний і фізіократичний.

До найвиднїйших людий, що забирали голос в тій справі і яких проєкти найбільше доторкають відносин українських, належали Клїнгштет і Теплов. Вони головно звертають увагу цариці, що найбогатші краї полудневі майже не беруть участи в загранічній торговлї, а через се великі природні богатства стають непродуктивними. Проте оден і другий радить відновити торговлю через Чорне і Азовске море. Вони радять унеможливити тайний привоз загранічних товарів через Україну, щоби контрабанда не була грізною суперницею українського купецтва. Далї по їх гадці много богацтв країв чорноморського басейну лежало досї не з'ужиткованих, тому треба також засновувати фабрики і варстати, які-б ті природні богацтва перетворювали на товари придатні до вивозу за границю. Вкінцї висловляють вони гадку, що добре було б увільнити від оплати ті загранічні товари, що призначали ся для західної Европи, аби тим зискати для населеня заробок за перевіз та оплату вивозову для держави.

На тім самім становищи стояли також члени комісиї, скликаної в сїмдесяти роках до розслїдженя причини упадку вексельного курсу. Члени ті вказують надто, що Україна показує ся дуже добрим тереном до управи тютюну, і що держава мала би з сього не малі зиски. Вони висловляють також гадку, що добре би було пускати деякі товари з Польщі через Білу-Русь до Петербурга та Ревелю

Подібно на українську торговлю задивляла ся також цариця Катерина II. При тім окрім торговельних цїлий, має Катерина також далекосяглі цїли полїтичні. Попираючи розвій торговлї на Україні і на Чорнім та Азовскім мори, має вона на метї прилученє польської України, Січи, Криму, а вкінци Царгороду. Отже під покривкою торговельною криє ся цїль полїтична. В обороні мовляв купців від нападів козаків, Катерина II каже єнералови Текели в 1775 р. зруйновати Січ, символ вільної незалежної України.

З тихже мотивів попирала вона торговлю на Азовскім і Чорнім мори. Як важною представлялась її ся справа, можна пізнати з того, що вже 1763 р. утворила вона торговельну компанїю тульських купців, що мала займатись торговлею на Чорнім та Середземнім мори. З власних фондів закупила вона 20 акций тої компанїї по 500 рублїв, даючи тим принуку підданим до розкуповуваня сих акций. Компанія одержала по-

зволенє будувати кораблї, способити їх герматами та иньшим оружем, вербувати до служби навіть чужинців, а колиб то все не помогло, мала обслуга воєнної маринарки перейти на кораблї сеї компанії, аби тим уможливити як найскорше сформованє російської торговельної фльоти на водах Середземного моря. І дійсно несповна за три лїта по заснованю сеї компанії, кораблї наладовані юхтовими шкірами та иньшими українськими виробами, а також сирими плодами, появились в Венециї і иньших містах на Середземнім мори. Митю потім зголошують ся посередники в виміні товарів, як пр. Ронцони в Венециї.

Кілька лїт опісля засновує ся друге акцийне товариство для торговлї на Чорному морю, котрого акциї по 100 рублїв могли купувати члени всїх верств суспільности, а навіть по кілька осіб разом могли бути властителями одної акциї; всї ті полекші давались очевидно на се, аби як найскорше зібрати потрібні капітали. Нове товариство одержало ріжні привілеї з першу на 10 лїт, а потім на трийцять. Так отже повстає торговельна фльота російська на Чорнім мори ще перше, нїм воно перейшло в посїданє Катерини II. Фльота ся була мілїтарною аванґардою в завоюваню Криму та північних берегів чорноморських.

Ся торговельна полїтична тенденция пробиває ся навіть в переговорах Катерини II з цїсарем Йосифом II — т. з. грецьких проєктах. До розвитку чорноморського купецтва мали причинити ся також торговельні договори з ріжними державами середземного морського басейну пр. з Італїєю, Іспанїєю та Портуґалїєю.»

Що полїтика Катерини мала повний успіх, про се нема що і говорити. Та всї ті торговельні та полїтичні вигоди припали не українському народови, а дворови та бюрократиї російській. Український нарід опутано ще одним узлом централїзациї. Вольнодумна нїби то полїтика Катерини ще більше та кріпше спутала Україну торговельно, а затим і полїтично.

Ф. Ґол.

A. Brückner — Cywilizacja i język. Wydanie poprawione i powiększone, Варшава, 1901. Стор. 154.

Aleksander Brückner — Z dziejów języka polskiego. Studja i szkice. Львів, 1903. Стор. 136.

Колись Французи препарували і видавали кляєичні та иньші твори ad usum Dophini, повикидавши з них те, що могло-б занадто разити чи то делїкатні слухи, чи надмірно розвинене самолюбє королївських та маґнатських недолїтків. Новочасні польські письменники за почином Г. Сєнкевича держать ся досить анальоґічної форми: препарують польську

історію та науку „dla pokrzepienia serc“, підмальовуючи минувшину й теперішність як мога найбільше рожево, замазуючи або промовчуючи хиби та недобори власної нації, а за те тим щедрійше добачуючи і тим яркійше розмальовуючи їх у иньших. Загально відомо, як Сєнкевич у своїй „Трильоґії“ dla pokrzepienia serc своїх земляків розмалював козаків тай загалом Українців варварами, мало що не дикунами, пяницями та нелюдами, а Поляків не лиш ідеальними людьми, повними благородства та посьвяченя, але навіть правдивими „надчоловіками“ з погляду на фізичну силу, хоробрість та живучість. У „Потопі“ місце козаків майже в такій самій непочесній ролї заняли Шведи, в „Krzyżakach“ Німці. І сумуючи Сєнкевичеві погляди на сумежні нациї вийде, що в центральній Европі властиво тільки й було цівілїзованого, осьвіченого, хороброго, великодушного народа, що Поляки; Польща була цьвітом держав, школою чеснот і доброго тону. Щоб скріпити сї тези, висловлені великим повістярем, підбігають дрібні учені в роді Ґльоґера, малюючи Хмельницького з ослячими вухами та козячими рогами, або в роді Естрайхера, втягаючи всї українські виданя без пардону до польської бібліоґрафії, аби дотягти її до сакраментального числа 100.000 ojczystych druków. Тим самим шляхом ідуть і великі критики в роді Спасовича, який ставить Міцкевича висше Ґете й Шекспіра, та Тарновского, який для Сєнкевича знаходить у всесьвітній лїтературі лиш одно паралєльне явище — Гомера. Для тої самої мети служать також деякі праці заслуженого історика Корзона, який не лише в українській Гайдамаччині, але також у Хмельниччині не добачує нічого крім розбійництва та вибриків rozszalałej dziczy. Девчому анальоґічну лїнію пробує тягти на полї язикознавства пр. Брікнер у двох книжечках, яких титули виписано висше.

В першій із них проф. Брікнер поклав собі метою зібрати язикові сьвідоцтва про ріжні культурні впливи, яким підлягав польський нарід від непамятних часів до половини XVIII в. Нема що мовити, проф. Брікнер один із найлїпших спеціялїстів на полї історії польської мови і панує над величезним матеріялом зібраним із старих польських актів та друків, у яких він начитаний більше ніж хто будь иньший із сучасних Поляків. Оттимто його праця подає богато цікавого й важного для історика польської культури та письменства. Та на жаль до тих цінних прикмет долучуєть ся одна історіософічна і одна методична хиба. Історіософічна — се власне той подив перед величністю польської мови й лїтератури, перед незрівнаною вартістю польської цівілїзації, що доводить проф. Брікнера иноді до таких з наукового боку що найменше ризикових тверджень, як те, що иньші слав. мови підлягають звичайно

впливам одного якогось чужого язика, а лише „jedyny język polski kroczy torami odmiennymi między wszystkimi słowiańskimi, nie ogranicza się wpływem jednego obcego języka“ (Z dziejów jęz. pol., 11). Так як би прим. на старім писанім і теперішнім людовім українськім язиці не було видно впливів і грецького і латинського і польського, і татарського і болгарського та сербського і німецького, і то не конче перенесених через посередництво польського. Се упереджене проф. Брікнера про виключність польського язика доводить його до зовсім хибних культурно-історичних перспектив. Говорячи про польщене руського актового та письменного язика в XVI—XVII в. проф. Брікнер пише дословно: Wystarczy dziś jeszcze wziąć byle słownik małoruski, białoruski, litewski: co czwarty lub piąty wyraz wzięty tam z polskiego; a w dawnym języku piśmiennym, znanym z akt urzędowych, z literatury polemicznej, z „wirszów“ zjawisko to występowało jeszcze jaskrawiej. Ileż to razy tylko pisownia i końcówki są ruskie, a sam tekst właściwie polski; i najlepszy znawca ruszczyzny pomyli się, jeśli nie będzie coraz uwzględniał toku polskiej myśli i wysłowienia, bo co tu po rusku wyrażono, pomyślano wprzód po polsku“ (Cywiliz. i język, 137—138). Не думаю перечити, що в старім руськім письменстві знайдуть ся деякі такі твори, як каже проф. Брікнер, особливо коли се були переклади з польського (як Апокрізіс, Антіррезіс, Gesta Romanorum і т. и.), — але говорити се про ціле тодішнє руське письменство, про твори Вишенського, Рогатинця, Транквіліона, Копистенського, Ґалятовського, Самовидця і и. зовсім не можна, не говорячи вже про козацькі думи зложені в тім часї. В XVIII віці сей польський вплив слабне не лише в задніпрянській Україні, але навіть на Волини й у Галичині; не добачаємо його прим. у оріґінальних віршових складанях, що війшли в склад почаївського Богогласника, хоча маємо в ньому досить значне число пісень польських, латинських та перекладених із обох тих язиків. А в XIX віці, від часів Котляревського польський вплив, і літературний і язиковий, хоч і не щезає, та все таки не виростає по над міру нормального постороннього впливу, такого, що не приглушує власний, оріґінальний розвій письменства, поставленого на иньшім ґрунті і надиханого иньшими основними прінціпами.

Що до впливу язикового і культурного Руси, а спеціяльно України на Польщу, то проф. Брікнер катеґорично заперечує його: із усїх впливів, що полишали свої слїди на польськім язиці „ruskie najmniej liczne i najpóźniejsze“ (Z dz. jęz., 11), бо, як каже автор в иньшім місцї, „nigdy nie zapożycza się słów od szczepu stojącego niżej co do kultury i siły“ (Jęz. i cywil. 19) — знов одно з тих тверджень, які вказують не зовсім вірну історичну перспективу. Чи справді Русь сто-

яла культурно так низше від Польщі, не кажу — в XII—XIII в., але і в XIV —XV, коли руські малярі малювали польські каплиці в Кракові та Ґнезнї, а польський історик Длуґош на старі лїта вчив ся руської мови, щоб могти читати руські лїтописї? І чи справдї Румуни та Татари, від яких проф. Брікнер виказує численні позички в культурі й язиці Поляків, стояли висше від тих самих Поляків культурою й силою?

Та не треба думати, що лиш на українське письменство, на українську мову глядить проф. Брікнер так дуже з гори. „Literatura rosyjska na razie się wyczerpała, żyje dziś wspomnieniami, ma liczne nazwiska, niema wybitnych dzieł ani pierwszorzędnych autorów. Ów Gorkij przechwalony... człowiek bez kultury, upadający, kiedy do wyższych lotów się zrywa... Boborykin wypisał się, zresztą on miary Kraszewskiego nie przekraczał nigdy; Czechow, Korolenko, Potapienko piszą nowele tylko i szkice, a najzdolniejszy z nich, Korolenko, najrzadziej się w literaturze pojawia; romans historyczny Mereżkowskiego (o Juljanie Apostacie) z Choińskim, nie z Quo vadis mierzyć się może (Z dz. jęz. polsk. 45—46). Ще низше стоїть чеська лїтература. „Czytając czeskie poezje i powieści, nawet te, które nam najbardziej zachwalają, mimowoli nie możemy się pozbyć jakiegoś smutnego wrażenia. Wydaje nam się bowiem ciągle, że to coś dla fejletonu jakiegoś tam drugorzędnego prowincjonalnego pisemka niemieckiego. Takie to nikłe, zdawkowe, banalne, nic tam oryginalnego, samorodnego, silnego, mało tam co czeskiego prócz języka nieraz. Czyta się to jak romanse Marlittowej czy Birch-Pfeifferowej, a nawet nie zawsze można tego porównywać z dziełami tych pań. Z poezją nic wiele lepiej" (Z dz. jęz. pol. 44). Про иньші слав. лїтератури, розуміє ть ся, нема й мови; вони „zbyt jeszcze drobne, nikłe, świeże". Тілько одна польська нація має „nową, potężną literaturę". „Poetów równych Mickiewiczowi i Słowackiemu nie wydała Słowiańszczyzna żadna". Найновійша має „owę osławioną nieraz Młodą Polskę — nic mówiąc o Sienkiewiczu i Prusie, o Orzeszkowej i Konopnickiej, gwiazdach pierwszorzędnej, uznanej powszechnie (i u Rosjan) wielkości". Сю молоду Польщу визначає „nadzwyczajne napięcie talentów. Poeci, jak Kasprowicz i Tetmajer, epicy jak Reymont i Żeromski, w najbogatszych literaturach świata podziw i uznanie by zyskali, a nowy nasz Słowacki, Wyspiański, to najciekawszy, najpiękniejszy, najoryginalniejszy typ owego młodego życia artystycznego" (Z dz. jęz. pol. 46). Надїю ся, що ті цитати вияснять і без дальших доказів, як дивить ся проф. Брікнер на свій предмет і як Сенкевичева формулка — писати „dla pokrzepienia serc", попсувала у него критичну міру.

Друга хиба, що разить у працях проф. Брікнера і немила власне при його сьмілих узагальненях та катеґоричних осудах, се певна ноншалянсія в трактованю деталів. Учений автор майже ніде не цитує своїх жерел і навіть там, де виємково покликаєть ся на них, звичайно не цитує їх докладно. Говорить усе мов про річи всякому звісні, а нікому не дає змоги сконтролювати свої твердженя. Треба бути майже так само спеціяльно обізнаним з усіми деталями предмету, як сам проф. Брікнер, щоб могти провірити його твердженя та осуди. Иноді він врештою подає їх якось половинно, в формі запитань, а тоді ми вже й зовсім не знаємо, чи автор сам сумніваєть ся, чи лише кпить з нашої невідомости. Але ся ноншалянсія і поганий звичай не цитувати жерел иноді мстить ся на авторі; наскакуємо на річи, які в такій формі, як висловлені у автора, видають ся абсурдами, і не можна дійти, відки вони взяли ся, так таки й не знаємо, чи се lapsus calami, чи якесь нове відкритє, чи дійсна помилка. І так прим. читаємо про Скитів, яких племенного характеру не вияснила археольоґія, — „lecz że należały one do szczepów nie jakichś fińskich, turskich, tatarskich, ale do izraelskich, a więc nam pokrewnych, jedynie na podstawie języka dowiedziono z całą ścisłością“ (Cywil. i jęz. 10). Що се за „szczepy izraelskie — lapsus calami, чи нова теорія? Або візьмімо друге подібне місце: „Już w dobie późniejszej, np. kiedy Darjusz perski ów pochód bajeczny przeciw Scytom podejmował, w szóstym wieku przed Chrystusem, siedzieli Polanie nad Wisłą i Polanie nad Dnieprem, jak i dzisiaj siedzą; był to w kilku odłamach szczep jeden, jednego języka, jednej kultury“ (Cywil. i jęz. 23). Цікаво би знати, відки проф. Брікнер знає се так докладно, аж до язикової єдности тих Полян? І цікаво би знати, чому проф. Бр. не знає прим. погляду французського археольоґа проф. Гамі (Hamy), який на підставі археольоґічних дослідів останків скелєтів та культури виказує, що Поляни над Дніпром (пізнійші Українці) і Поляни над Вислою (пізнійші Поляки) належали не лише до двох окремих племен, але навіть до двох окремих рас? Можна-б завважити дещо й про дрібнійші деталї. Прим. слово „konopie“ виводить проф. Брікнер „może od Daków-Traków“ (Cywil. i jęz. 23) — на якій підставі? Ми знаємо з клинових написів, що ся ростина і її назва відома була вже старим Ассирийцям у формі kanubu і Римлянам у формі canabis, а чи відома була „Дакам - Тракам“, цікаві - б почути. Слово „чуга“ виводить професор Брікнер раз із мадярського (Cywil. i język, 122), то знов із татарського (тамже, стор. 132). Занадто катеґорично і неясно гово-

рить автор і про „віщого Бояна“: „ależ Bojan nie słowiańskie, żato mongolskie nazwisko, obiegające w stronach, które i bojarzyna wydały (Z dz jęz. pol. 25). Чи се так зовсїм певно? А може той аварський (не монґольський) князь Баян, про якого згадують жерела з VI віку, не мав нїчого спільного з українським, київським Бояном X—XI віку, що співав про часи Володимира, що з нього цитати заховав безіменний співак Игоревого походу на Половців? Історик мусить тут висловити поважні застереженя проти надто скоросьпішного ототожненя фільольоґа.

Ще одна увага загальнїйшого характеру. Проф. Бр. так часто і з таким апльомбом говорить про високу культуру Польщі мало що не від VI віку до Хр., а читаючи його розвідку „Cywilizacya i język“ ми бачимо, як протягом віків звільна напливають культурні елементи до того краю. Отже первопочини христіяньства насадженого Кирилом і Методієм із Морави, з Чехії, може і в Руси, хоч сього проф. Бр. не признає; потім через католицьке духовенство та манастирі насаджувані з заходу, з Німеччини, що послугували ся латинською мовою. Далї йде могутнїй нїмецький вплив через міста й їх орґанїзацію, потім від Чехів через релїґійні писаня і школи, від гуманїзму та єзуїтів через латинські школи, від Італїянців через двори й арістократію, від Мадяр, Румунів, Татар та Турків та Русинів. Іде хвиля за хвилею вносячи більше або менше чужого культурного добра і полишаючи свої більш або менше тривкі слїди в язиці. Здавалось би, що критично дивлячи ся на річ тут випадало би говорити не про оріґінальну, своєрідну культуру польського національного ґенїя, а хиба про його добрий жолудок, що вмів переварити та яко тако стравити ті ріжнородні матеріяли. Розуміє ть ся, і се добра прикмета, але знов нїчого так надзвичайного, щоб аж кликати: клякайте народи! Анї ся здібність травленя чужого культурного добра, анї широкі „zdobycze polskiego języka“ в Литві, на Поморю, на Українї, в Румунії та Московщинї, здобичі зрештою не тривкі і тепер в значній мірі страчені, не дають іще по нашій думцї польській нациї титулу до чільного становища в рядї культурних народів. Задля сього треба би ще виказати, що власного, оріґінального і справдї тривкого витворив сей нарід і вложив у скарбівню вселюдської культури. Та ся часть працї доси не зроблена.

Ми висловили тих кілька критичних застережень проти основних поглядів і деяких деталїв у працях проф. Бріккера, та мусимо признати, що обі вони написані дуже гарно, живо, популярно в найкрасшім значіню того слова. Автор володіє величезною масою фактів і вміє ґрупувати їх, вибирати з них що найхарактернїйше, не висипаючи кірцями байдужних дрібниць. Він пише по просту, тоном конверзацийним, під-

крашеним легким гумором, та де доходить до запалу, вміє все держати ся річевого викладу, без пустої фразеольоґії. Обі книжки варто мати під руками й нашим язикословам та історикам, тай по за тим, що ми піднесли висше, там не одно має й для нас загальнїйший інтерес. Особливо важне й цікаве те, що говорить проф Бріккер про богацтво давньої польської мови в старім письменстві, де кождий письменник дбав лише про те, щоб висловляти ся як найдокладнїйше та найкольоритнїйше, вводячи в свої писаня масу провінціялїзмів, спеціяльних та позичених слів і не дбаючи, чи все буде зрозуміле для загалу читачів. Пізнїйшу течію, яка йдучи за взірцями французької сальонової мови силкувала ся чистити мову від тих архаізмів та варваризмів, автор називає нещастєм і небезпекою для національного розвою. Новійша лїтература пішла знов у противнім напрямі, щедро черпає з людових диялектів і старих книжкових жерел, і в тім бачить проф. Бріккер одну з її найкращих прикмет.

Не минає нагоди проф. Бріккер, щоб дати й нам научку, як маємо називати ся і протестує против новоутвореної назви „Україна“, „український“, особливо невідповідної в Галичинї. Правда, назву „руський“ він радить відступити Москалям, а нас в імя історичних традицій рад би й до віку бачити „Малорусами“. Можемо на се відповісти шановному історикови польської мови, що в твореню назв так само як і загалом у твореню нових язикових форм історична традиція грає певно важну, але зовсїм не виключну і навіть не першорядну ролю. Нація істнує не для язика, а творить і ненастанно перетворює собі язик відповідно до своїх потреб; історикови, заким оцїнить, а тимпаче осудить якийсь новотвір, випадало би війти по змозї в причини, які викликали його і довели до побіди над старшими формами; без такого зрозуміня він ризикує зробити ся не істориком, а доктринером, що задля якогось улюбленого і перецїненого прінціпа готов живу дїйсність натягати або вкорочувати на прокрустовім ліжку. Де мова про польські теми, там проф. Бріккер дуже добре пильнує ся, щоб не впасти в таке доктрінерство; супротив иньших народностий се нїчого, можна. А не слїд би. *Іван Франко.*

Розвідки в справозданнях руських ґімназий:

Др. Мандибур Тадей — Олїмпія, ст. 20. (Справоздане дирекциї ц. к. академічної ґімназиї у Львові за р. шк. 1896/7).

Ілля Кокорудз — Взаємини між староруськими законодатними памятниками. Ч. II, ст. 47 (ibidem, р. 1898/9).

А. Чичкевич — Римский Сенат, ст. 39 (Справоздане дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1896/7).

І. Франчук — Жіночі типи в повістях Квітки-Основяненка, ст. 32 (ibidem, р. 1897/8).

К. Глїбовіцкий — Інтеґрали рівнань ріжничкових першого ряду в точках особливих, n-кратних, ст. 30 (ibidem, р. 1898/9)

Дмитро Чеховский — Домашні боги в Помпеях, ст. 24 (ibidem, р. 1899/900.

Др. В. Щурат — Вибрані оди Горация, ст. 33 (ibidem, р. 1900/901).

О. Макарушка — Олександер Потебня і его наукова дїяльність (Звіт дирекциї ц. к. ґімназиї в Коломиї за р. шк. 1900/1, ст. 37).

В своїм часї, в XVIII т. Записок був поданий огляд наукових статей, які містили ся в справозданнях руських ґімназий в Галичинї в рр. 1894–6. Потім кілька таких статей було з осібна обговорено в Записках, але що одноцїльний огляд таких статей має певну рацію, ми навяжемо безпосередно до огляду XVIII тому, і не обговорюючи вдруге вже обговореного, перейдемо всї статї, уміщені в тих справозданнях, почавши від р. 1897. З технїчних причин одначе на сей раз обмежимось роками 1897–1901.

Розвідка дра Мандибура п. з. Олїмпія се короткий, популярно написаний історичний огляд найважнїйших звісток про сей осередок релїґійно-культурного житя старинних Греків, аж до найновійших часів, коли нові розкопки привели на сьвіт велику масу незнаного досї історично-археольоґічного матеріялу. Взагалї розвідка користна, писана зі знанем предмету, головно добра лектура для молодїжи.

Перша частина Взаемин між староруськими законодатними памятниками д. І. Кокорудза була вже обговорена у XXIX т. Записок, тож поминаємо її. Поодинокі роздїли другої частини такі: §. 8. Суди; §. 9. Сьвідки і присяга; §. 10. Судові оплати; §. 11. Піддані; §. 12. Женщина; §. 13. Гостинність; §. 14. Власність; §. 15. Спадщина; §. 16. Опіка; §. 17. Довг і заповіренє. Як бачимо тема дуже скомплїкована і докладне оброблене кождого з тих пунктів довести мусїло-б до стількиж окремих розвідок, не меньших в кождім разї від працї шан. автора. З того надмірного сконденсованя предмету вийшла одна основна хиба працї — замісць аналїзи бачимо скрізь механїчну методу. Автор поставив собі метою порівняти перед усїм норми литовсько-руського права (Лит. Статутів) із староруським правом (Руською Правдою) і як раз се порівнанне виходить більше механїчним зіставленем, анїж аналїтичним правно-історичним дослїдом. Друга основна хиба

праці зазначена була проф. Грушевським при рецензії першої частини, а се „повна перестарілість наукового апарата“. На оправданє автора можна навести те, що його розвідка писала ся ще в тих часах, коли закордонний науковий рух над минувшиною України-Руси був для Галичан, як то кажуть, дошками забитий. Се вина передусїм полїтичних обставин. Тим то стало ся, що пильна і старанна праця д. Кокорудза не може відповісти теперішнїм потребам науки. Все таки розвідка не без вартости, і самий провідний мотив її (хоч також не повний) заслугує признання. Результат порівнаня правних памяток минувшини подає автор в короткім резюме при кінцї: „Литовський статут.. зовсїм не є самостійним, новим відрубним законодатством, котреб зірвало звязь зі звичаєвим правом та писаними законами, витвореними давною цівілїзациєю і культурою на Українї-Руси, а котре-б — противно — оперло ся тільки на духових продуктах польської культури“ (ст. 47). Висновок цїлком справедливий.

Що до мови і форми, не хочу тут порушати нїяких заміток про сю в останнїх часах у нас прикру справу, зазначу тільки одно. На мою думку термін „законодатний“ (gesetzgebend) тут не на місци, натомісць добре уживати слова „правний“.

Стать того самого автора про ягайлонський унїверситет (в Справозданню за р. 1899/1900), була вже обговорена нами в т. L Записок. Так само обговорена вже Хронїка академічної ґімназиї д. Е. Харкевича (в Справозданню тоїж ґімназиї за р. 1900/1) (Записки т. LIII).

Розвідка проф. Чичкевича про римський сенат має на метї дати образ устрою і полїтичного значіня сеї інституциї. Наперед обговорює вона ролю сената за королївства і в републицї, спосіб доповнюваня його, умови, яких було потрібно, аби стати сенатором, і склад сенату в ріжних часах; дальше переходить докладно форми в нарадах та власть і круг дїланя сената; в близший розбір її не входжу.

Д. Франчук дає нам вже другу розвідку з аналїзи творів Гр. Квітки. Жіночі типи в повістях Основяненка творять доповненє „Огляду повістей“, надрукованих у Справозданю львівської академічної ґімназиї за 1894 р. (див. Записки т. XVIII). Ся частина одначе значно лїпше написана і вартнїйша, анїж попередня. Коли в першій широка основа повістей Квітки змальована слабо задля дуже вузкого сьвітогляду й маленького наукового апарата, то тут було авторови далеко вигіднїйше оглянути повісти переважно з одного тільки боку — псіхольоґічного. Розвідка складаєть ся з поодиноких характеристик головних осіб у повістях; ледви кілька загальних заміток розпочинає і кінчить працю. Ті сільветки Квітчиних женщин писані трохи схолястичним ладом (сильно закорінив ся він у наших середнїх школах) та при тім

убрані у штучну лїричну закраску (манера Ом. Огоновського). За те добра сторона сих образків у тому, що автор їх ілюструє народними піснями, тільки бажати-б, щоб така ілюстрація була більше систематична, оперта на ширшім матеріялї і не тільки для стилїстичних прикрас, як се часто видно у автора. Подекуди цитує автор народні піснї з памяти і — робить похибки (ст. 2) що до ритму й мови. Разить також пересадна націоналїзація фіґур, що мовляв ся чи та прикмета *κατ᾽ἐξοχήν* українська національна вдача... Поділ праці д. Франчука такий: А) Типи дївчат — а) Маруся, б) Івга, в) Оксана, г) Галочка; Б) Типи жінок-молодиць а) Настя, б) Приська, в) Стеха, г) Настуся, д) Євдоха; В. Тип матери — а) Векля, б) Домаха. Результат тих характеристик такий у автора, що Квітка мав не одну міру для дївчат і жінок: „дївчат представляв з чувством і так сказати поважно, жінок-молодиць представляв більше з шуточного боку, а виняввши одної Настї (Векля?) являють ся вони ще до того сварливими і злющими“ (ст. 32). Висновок тільки формально зближаєть ся до правди, передусїм тому, що автор не розділив у повістях Квітки реальних типів від карикатурних, що являли ся наслїдком тенденційно-моралїзаторських змагань письменника; друге тому, що автор клав головну вагу на псіхольоґічну сторону фіґур, а легковажив соціяльний бік у житю женщини.

Вкінцї що до мови розвідки. Вона може бути взором язика уживаного в наших середнїх школах. Ось кілька примірів: ю зам. „її“ (навіть у цитатах з Квітки!), о б а в и зам. „острахи“, д о п е р в а зам. „аж“, в т е р я л и зам. „втратили“, к а в а л о к зам. „кусник“ і т. ин. А в стилїстицї таке: ч о л о в і к б о...; д о н ь к а є ї, щ о ю т а к г о р я ч о л ю б и л а, п о к и н у л а ю і о н а л и ш и л а с ь... (ст. 30) нахил ставити дієслова на кінцї реченя (вплив латини) і т. ин.

Про математичну розвідку д. Г л ї б о в и ц ь к о г о зазначу лише, що опираєть ся вона на працї Painlevé Leçons sur la théorie analytique des équations differentielles.

Розвідка проф. Д. Чеховського про д о м а ш н ї х б о г і в в П о м п е я х — се результат наукової подорожі автора по Італії. Наперед подані загальні замітки про лярів, пенатів і ґенїя, поважаних у Римлян, опісля обговорює він всї важнїйші памятки по тих божествах, які автор оглядав у руїнах Помпеїв. Ілюстрацій мало, хоч у них половина ваги, але се вже не авторова вина.

В и б р а н і О д и Г о р а ц і я, переложені й пояснені дром Щуратом, можна назвати користним вкладом в нашу перекладну лїтературу, хоч пригожість як раз тих перекладів у ґімназіяльнім справозданню може бути сумнївна. Ще й иньше можна замітити: чому як раз Горація перекладати, коли у нас так не богато перекладів із кля-

праці зазначена була проф. Грушевським при рецензії першої частини, а се „повна перестарілість наукового апарата“. На оправданє автора можна навести те, що його розвідка писала ся ще в тих часах, коли закордонний науковий рух над минувшиною України-Руси був для Галичан, як то кажуть, дошками забитий. Се вина передусїм полїтичних обставин. Тим то стало ся, що пильна і старанна праця д. Кокорудза не може відповісти теперішнїм потребам науки. Все таки розвідка не без вартости, і самий провідний мотив її (хоч також не повний) заслугує признаня. Результат порівнаня правних памяток минувшини подає автор в короткім резюме при кінції: „Литовський статут.. зовсїм не є самостійним, новим відрубним законодатством, котреб зірвало звязь зі звичаєвим правом та писаними законами, витвореними давною цівілїзациєю і культурою на Українї-Руси, а котре-б — противно — оперло ся тілько на духових продуктах польської культури“ (ст. 47). Висновок цїлком справедливий.

Що до мови і форми, не хочу тут порушати нїяких заміток про сю в останнїх часах у нас прикру справу, зазначу тілько одно. На мою думку термін „законодатний“ (gesetzgebend) тут не на місци, натомісць добре уживати слова „правний“.

Статя того самого автора про ягайлонський унїверситет (в Справозданню за р. 1899/1900), була вже обговорена нами в т. L Записок. Так само обговорена вже Хронїка академічної ґімназії д. Е. Харкевича (в Справозданню тоїж ґімназиї за р. 1900/1) (Записки т. LIII).

Розвідка проф. Чичкевича про римський сенат має на метї дати образ устрою і полїтичного значіня сеї інституції. Наперед обговорює вона ролю сената за королївства і в републицї, спосіб доповнюваня його, умови, яких було потрібно, аби стати сенатором, і склад сенату в ріжних часах; дальше переходить докладно форми в нарадах та власть і круг дїланя сената; в близший розбір її не входжу.

Д. Франчук дає нам вже другу розвідку з аналїзи творів Гр. Квітки. Жіночі типи в повістях Основяненка творять доповненє „Огляду повістей“, надрукованих у Справозданю львівської академічної ґімназиї за 1894 р. (див. Записки т. XVIII). Ся частина одначе значно лїпше написана і вартнїйша, анїж попередня. Коли в першій широка основа повістей Квітки змальована слабо задля дуже вузкого сьвітогляду й маленького наукового апарата, то тут було авторови далеко вигіднїйше оглянути повісти переважно з одного тільки боку — псіхольоґічного. Розвідка складаєть ся з поодиноких характеристик головних осіб у повістях; ледви кілька загальних заміток розпочинає і кінчить працю. Ті сільветки Квітчиних женщин писані трохи схолястичним ладом (сильно закорінив ся він у наших середнїх школах) та при тім

убрані у штучну лїричну закраску (манера Ом. Огоновського). За те добра сторона сих образків у тому, що автор їх ілюструє народними піснями, тільки бажати-б, щоб така ілюстрація була більше систематична, оперта на ширшім матеріялї і не тільки для стилїстичних прикрас, як се часто видно у автора. Подекуди цитує автор народні пісні з памяти і — робить похибки (ст. 2) що до ритму й мови. Разить також пересадна націоналїзація фіґур, що мовляв ся чи та прикмета *κατ'ἐξοχήν* українська національна вдача... Поділ праці д. Франчука такий: А) Типи дївчат — а) Маруся, б) Івга, в) Оксана, г) Галочка; Б) Типи жінок-молодиць а) Настя, б) Приська, в) Стеха, г) Настуся, д) Євдоха; В. Тип матери — а) Векля, б) Домаха. Результат тих характеристик такий у автора, що Квітка мав не одну міру для дївчат і жінок: „дївчат представляв з чувством і так сказати поважно, жінок-молодиць представляв більше з шуточного боку, а винявши одної Настї (Векля?) являють ся вони ще до того сварливими і злющими" (ст. 32). Висновок тільки формально зближаєть ся до правди, передусїм тому, що автор не роздїлив у повістях Квітки реальних типів від карикатурних, що являли ся наслїдком тенденційно-моралїзаторських змагань письменника; друге тому, що автор клав головну вагу на псіхольоґічну сторону фіґур, а легковажив соціяльний бік у житю женщини.

Вкінцї що до мови розвідки. Вона може бути взором язика уживаного в наших середнїх школах. Ось кілька примірів: ю зам. „її" (навіть у цитатах з Квітки!), о б а в и зам. „острахи", д о п е р в а зам. „аж", в т е р я л и зам. „втратили", к а в а л о к зам. „кусник" і т. ин. А в стилїстицї таке: ч о л о в і к б о...; д о н ь к а є ї, щ о ю т а к г о р я ч о л ю б и л а, п о к и н у л а ю і о н а л и ш и л а с ь... (ст. 30) нахил ставити дієслова на кінцї реченя (вплив латини) і т. ин.

Про математичну розвідку д. Г л ї б о в и ц ь к о г о зазначу лише, що опираєть ся вона на працї Painlevé Leçons sur la théorie analytique des équations differentielles.

Розвідка проф. Д. Чеховського про д о м а ш н ї х б о г і в в П о м п е я х — се результат наукової подорожі автора по Італії. Напереді подані загальні замітки про лярів, пенатів і ґенїя, поважаних у Римлян, опісля обговорює він всї важнїйші памятки по тих божествах, які автор оглядав у руїнах Помпеїв. Ілюстрацій мало, хоч у них половина ваги, але се вже не авторова вина.

В и б р а н і О д и Г о р а ц і я, переложені й пояснені дром Щуратом, можна назвати користним вкладом в нашу перекладну лїтературу, хоч пригожість як раз тих перекладів у ґімназіяльнім справозданню може бути сумнївна. Ще й иньше можна замітити: чому як раз Горація перекладати, коли у нас так не богато перекладів із кля-

сичної літератури. Горацій вабить, що правда, своєю формою, але літературна й ідейна сторона у нього дуже невеличка, а навіть відємна. Стільки єсть величних творів людського духа у грецькій літературі, що тут і надумуватись годї. У нас єсть стільки учителїв-фільольоґів, що моглиб за короткий час присвоїти нашій мові всї найкращі твори старини. Д. Щурат переклав 22 оди, форму старав ся задержати старинну, але се не вийшло на користь перекладови. Менї взагалї незрозумілий сей метод, що називають вірністю метра і форми у перекладах. Кожда мова і кождий час має свої домагання у тому напрямі, тож годї поповняти подібні насильства. Переклад д. Щ. дуже старанний, але... по прочитанню кількох од читач відкладає книжку... Пояснення до тексту можуть зватись взірцевими.

Розвідка д. Макарушки про Потебню належить до тих, що для них дуже трудно дібрати якусь міру в оцїнцї. Чи се має бути наукова розвідка, чи звичайна популяризація для молодїжи?—годї знати. Се тільки певно, що не можна її назвати анї одним анї другим Не наукова вона задля великих хиб, методичних і меріторичних, для учеників вона написана неможливо тяжко і не дає того, що подібна популяризація повинна дати, себ то повний образ житя й діяльности П—ї. Попереду маємо характеристику Харкова й його унїверситета у першій половинї XIX ст., але вона фраґментарична і не має нїякої звязи з культурною історією цїлої України. Біоґрафія П—ї дуже скупенька і без змальованя сучасної йому суспільности; характеристику П—ї як професора заступають виписки з Горнфельда; працї П—ї вичислені майже всї, але механїчно. Все те займає 15 ст. В дальшім, до ст. 26 маємо самий тільки зміст передавненої вже працї П—ї „Мисль і язик“. Иньших праць автор не розбирає, виписує тільки загальні замітки І. Срезневського, а сам дещо тільки, і цїлком без пляну, підносить з праць: „Замѣтки о малорус. нарѣчіи“ і „Слово о полку Ігоря“. Так виходить у автора Потебня і його наукова діяльність! Вкладу в наукову літературу не дає нїякого, як популярна розвідка не дає того, що повинна. Форма дуже тяжка, а ученик її просто не поборе. Мову схарактеризують кілька виписків: питома, рівновістність (чи рос. равновѣсность?), свійствах, росправи, зріня і т. ин. Так скрізь. *С. Томашівський.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1902: Университетскія Извѣстія (київські)
Записки имп. Харьковскаго университета
Труды Кіевской Духовной Академіи
Кіевскія Епархіяльныя Вѣдомости
Волынскія Епархіальныя Вѣдомости
Подольскія Епархіальныя Вѣдомости
Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости
Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости
Таврическія Епархіальныя Вѣдомости
Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости
Черниговскія Епархіальныя Извѣстія
Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости
Курскія Епархіальныя Вѣдомости
Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости
Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ
Минскія Епархіальныя Вѣдомости
Литовскія Епархіальныя Вѣдомости
Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости
Земскій Сборникъ Черниговской губерніи
Вѣстникъ Европы
Русская Мысль
Русское Богатство
Міръ Божій
Русскій Вѣстникъ
Научное Обозрѣніе
Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія
Варшавскія Университетскія Извѣстія
Ученыя Записки Казанскаго университета
Чтенія въ Имп. общ. исторіи и древн. россійскихъ
Русскій Архивъ
Русская Старина
Историческій Вѣстникъ
Вѣстникъ всемірной исторіи
Извѣстія отд. русс. языка и слов. имп. Ак. Наукъ
Русскій Филологическій Вѣстникъ
Филологическія Записки
Этнографическое Обозрѣніе
Живая Старина
Христіанское Чтеніе

Biblioteka Warszawska
Krytyka
Przewodnik naukowo-literacki
Przegląd polski
Przegląd powszechny
Kwartalnik historyczny
Pamiętnik literacki
Wisła
Lud
Századok
Történelmi Tár
Ethnographia
Archiv für slavische Philologie

P. Balogh — A népfajok Magyarországon, 1902.

A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902.

M. Much — Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschichtlichen Forschung, 1902.

G. Kossina — Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, 1902.

J. de Morgan, G. Jèquier et G. Lampre Délégation en Perse, т. I, 1900.

J. de Morgan — La Délégation en Perse 1897 à 1902, 1902.

В. Ключевскій — Боярская дума древней Руси, 1902.

А. Соболевскій — Житія святыхъ по древне-русскимъ спискамъ, 1903.

В. Перетцъ — Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западнорусскомъ спискѣ XV вѣка, 1903.

B. Gorczak — Rodowód książąt Olgierdowiczów Sanguszków, 1899.

Z. Radzimiński, B. Gorczak, X. Kozicki — Sprawa początków rodu X. X. Sanguszków, 1901.

Z. Radzimiński — Odpowiedź ks. Z. D. Kozickiemu w sprawie rodowodu X. X. Sanguszków, 1901.

К. Бочкаревъ — Очерки Лубенской старины, вып. I, 1901.

K Górski — Historya artyleryi polskiej, 1902.

Н. Ѳирсовъ — Правительство и общество въ ихъ отношеніяхъ къ внѣшней торговлѣ Россіи въ царствоване Екатерини II, 1902.

A. Brückner — Cywilizacja i język, 1901.

— Z dziejów języka polskiego, 1903.

Розвідки в справозданнях руських ґімназий:

Т. Мандибур — Олїмпїя, 1897.

І. Кокорудз — Взаємини між староруськими законодатними памятниками, ч. II, 1899.

А. Чичкевич — Римский Сенат, 1897.

І. Франчук — Жіночі типи в повістях Квітки-Основяненка, 1898.

К. Глїбовицкий — Інтеґрали рівнань ріжничкових першого ряду в точках особливих, n-кратних, 1899.

Д. Чеховский — Домашні боги в Помпеях, 1900.

В. Щурат — Вибрані оди Горация, 1901.

О. Макарушка — Олександер Потебня і єго наукова діяльність, 1901.

Поправка: в т. LV бібліоґр. с. 35 ряд. 11 знизу зам. Miezabwejnoj читати Nezabwejnoj. В т. LIV Н. хрон. с. 14 р. 4 зн. замість: Нїмцями читати: Славянами.